

ERDÉLYI MÚZEUM

XLVIII. KÖTET

1943. 2. FÜZET

SZERKESZTI

SZABÓ T. ATTILA

KOLOZSVÁR, 1943

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

TRANSILVANISCHES MUSEUM

MUSÉE DE TRANSYLVANIE

Szerkesztőség — Redaktion — Rédaction :

Kolozsvár (Hungaria) Király-utca 14.

Telefon: 25-91.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának közlönye. — Megjelenik negyedévenként. Előfizetési ára évi 16 pengő. A két szakosztály tagjai tagilletményként, az Egyesület többi tagjai 8 pengő kedvezményes előfizetési áron kapják. — Postatakarékpénztári csekk száma: 31.851.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>György Lajos</i> : Mátyás király és az erdélyi humanizmus	— — — — —	193
<i>Borbély Andor</i> : Erdélyi városok képeskönyve 1736-ból	— — — — —	197
<i>Entz Géza</i> : A középkori székely művészet kérdései	— — — — —	216
<i>Kristóf György</i> : Fadrusz Mátyás király és Vörösmarty Szép Ilonkája	— —	227

A JOG-, KÖZGAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY KÖZLEMÉNYEI

<i>Mikó Imre</i> : A magyar államnnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt (1790—1825)	— — — — —	244
---	-----------	-----

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Arvay József</i> : Kópárokja és társai 277 — <i>Herepei János</i> : Tárkányiék 279 — <i>Musnai László</i> : Adatok az erdélyi színészet történetéhez 282 — <i>Szta</i> : Hegyesel 283 — <i>Saul, Sál</i> 284.
--

SZEMLE

<i>György Lajos</i> : Szinnyei József emlékezete 285 — <i>Szabó T. Attila</i> : Gergely Béla sirjánál 286 — <i>György Lajos</i> : A Székelyföld kutatása 287 — <i>Juhász István</i> : A huszonnégy év újabb irodalma 289 — <i>László Gyula</i> : A kolozsvári Műcsarnok megnyitó kiállításának tanulságai 289 — <i>Marosi Péter</i> : A kolozsvári finn napok 315.
--

ADATTÁR

<i>Kelemen Lajos</i> : Orbán Balázs levele a „Székelyföld leírása“ ügyében 320 — <i>Deák Imre</i> : Pálffy János levelei Kazinczy Gáborhoz 324 — <i>M. Nagy Ottó</i> : Gyarmathi Sámuel könyvei 332 — <i>Szabó T. Attila</i> : Az i-zés állapota a bábonyi népnyelvben 342.

Mátyás király és az erdélyi humanizmus

Március 27-én Kolozsvár városa ünnepélyes keretek között hódolt Mátyás király emlékének születése félezeréves fordulója alkalmából. Bár Magyarország, a hitelesebbnek ismert születési dátumhoz ragaszkodva, 1940-ben már megünnepelte az ötszázéves fordulót s ugyanakkor egy kétkötetes emlékkönyv tudományos eredményeivel is maradandóvá tette a megemlékezést, nagyon helyes és illendő dolog volt, hogy Hunyadi Mátyás szülővárosa, a vitatott 1443-as születési év alkalmosságát megragadva, nagy fia iránt lerótta az emlékezés adóját, aminek 1940 tavaszán különben sem tudott eleget tenni. Az alkalom mellett mi sem mehetünk el szóltanul. Amint folyóiratunk, az Erdélyi Múzeum, annakidején egy külön Mátyás-ünnepi számot adott volt ki 1896. szeptember 30-ára, amikor Kolozsvár főterén a Mátyás-szobor alapkövetétele országos ünnepség keretében végbe ment, úgy érezzük, hogy most is legalább egy néhány perces elmélkedést kell tartanunk azokról a tanulságokról és tartozásokról, amelyek elsősorban Szakosztályunkat érintik és a mi közvetlen feladatainkat juttatják eszünkbe.*

Tekintetünk előtt természetesen az a Mátyás király emelkedik az újabb kutatások megvilágításában bámulatos méretűvé, aki két világ határmegyéjén meggyökerezett az új műveltségisményt jelentő humanizmust, s ezzel nemcsak a magyar kultúra irányát jelölte ki évszázadokra, hanem a magyar lélek európai veretét is egyszersmindenkorra biztosította. Mátyás szellemi nagysága főképen abban nyilatkozott meg, hogy a humanizmust, amely az antik eszmény kultuszán kívül a nemzeti múlt irányában elmélyült történeti tudat felébresztésével a nemzeti eszme ápolásának is teret nyújtott, ami csakhamar maga után vont a irodalmunk elvilágiasodását, — mai kifejezéssel élve — valósággal művelődéspolitikai programjává tette s olyan műveltség színhelyévé nemesítette a magyar szellemi térséget, amely egy hajszálnyival sem állt hátrább az európai művelődési központoknál. A XV. század második felében Mátyás király udvarának virágzó humanista élete tovább sugárzott Szilézia, Morvaország és Lengyelország felé, s volt egy idő, amikor a budai királyi udvar az egész középeurópai térség szellemi életének középpontjában állott. A magyarság tragikus sorsa évszázadokig fog küszködni, amíg újból eléri azt az európai rangot, melyet Mátyás király szerzett neki. A Mátyás-korabeli magyarságnak ez a büszke kulturális öntudata hangzik ki az Európa-szerte megsodált fiatal magyar humanista költőnek, *Janus Pannonius*nak, szavaiból:

*Hajdan olasz földről kapták csak a népek a könyvet,
Most Magyarországból száll a világba a vers.
Nagy diadal nekem ez, de nagyobb sokkal diadalmad
Szellemem által hő, drága hazám teneked!*

* E megemlékezés a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály f. évi április 7-én tartott szakülésén elnöki megnyitóként olvastatott fel [A szerk.].

Az utóbbi húsz esztendőben a magyar humanizmus iránt felfokozódott érdeklődés egészen új szemléletet és új értékítéletet alakított ki szellemiségünknek erről a fejezetéről azzal a megállapítással, hogy tulajdonképpen ide nyúlnak vissza a XVI. század világi irodalmának gyökerei, s általában a humanizmus műveltségisménye annyira egybeforrt irodalmunkkal, hogy változó formákban végigkísérhető szellemi életünk minden fázisán. Rá kell mutatnunk azonban arra a hiányosságra, hogy még nem került vizsgálat alá éppen az a hozzánk legközelebb eső kérdés, hogy Erdélynek volt-e szerepe a magyar humanizmus történetében, vajjon beszélhetünk-e erdélyi humanizmusról s egyáltalában mi szövődött be az erdélyi lelkiségbe és szellemiségbe a humanizmus eszmeiségéből. Az innen-onnan elének tűnő adatok azzal biztatnak, hogy nem lenne eredménytelen az elmélyülés ebben a kérdésben. Tisztázni kellene pl., hogy milyen kapcsolatban állott Erdéllyel Vitéz János és Janus Pannonius rokona, *Garázda Péter*, akinek ágából szakadt ki az erdélyi Teleki-család, mert nem hiába találták meg a gyulafehérvári székesegyházban márványtábláját, amely úgy emlegeti, mint aki „tulit Aoniae plectra sonora lyrae“. Így az erdélyi humanizmus kezdetét attól az időponttól (1476-tól) számíthatjuk, amikor a gyulafehérvári püspöki székhé kerül *Geréb László*, a magyar humanista mozgalommal összefüggő első magyarországi nyomda megalapítója. Még nincs megállapítva, de határozottan úgy látszik, hogy az ő idejétől kezdve Gyulafehérvár egy fél-évszázadon át vezető szerepet visz az akkori humanista műveltség erdélyi kibontakozásában. Itt működött az 1470-es években a Vitéz Jánostól nevelt *Váradai Péter*, az erdélyi káptalan prépostja, kit Mátyás király Janus Pannonius szétszórt munkáinak összegyűjtésével bízott meg, s így ő az első magyar ember, aki nagyszabású filológiai munkát végzett. *Geréb László* közvetlen szellemi utódának tekinthető *Várdai Ferenc*, ki Olaszországban szerzett teljes otthonosságot kora művelődési eszméiben s 1514-ben lett erdélyi püspök. Nevéhez fűződik azoknak a hagyományoknak a fejlesztése, amelyek Gyulafehérvárt az erdélyi humanizmus központjává tették; nevezetesen az ő idejében készültek a firenzei iskola hatása alatt — mint Balogh Jolán kimutatta¹ — a gyulafehérvári székesegyház Szent Anna kápolnájának freskói. Köréhez tartozott *Taurinus* gyulafehérvári kanonok, a Dózsa György lázadásáról Lucanus Pharsaliájának mintájára és Quintilianus szabályai szerint szerkesztett *Stauromachia* szerzője. A magyarországi eposz történetét ez az öt énekes hősköltemény nyitja meg, melyet szerzője Bakócz Tamás esztergomi érsek udvarában kezdett írni s Gyulafehérvárt fejezett be 1519-ben. Egyike volt azoknak a főpapoknak, kik megkísérelték, hogy udvarukban a humanista eszméket széles körben terjesszék. *Gosztonyi János*, előbb Ulászló király francia származású feleségének, Anna királynénak titkára és tolmácsa, 1524-től pedig erdélyi püspök, aki mindennél többre becsülte a klasszikusokkal való csendes foglalkozást. Ez a szentéletű, humanista műveltségű pap nagy tudásával és előkelő magatartásával párizsi tanulmányútjában igen jó nevet szerzett nemzetének. Eckhardt Sándor mutatta ki nem rég (1929) a Minervában, hogy

¹ *Olasz falfestmények Gyulafehérvárt.* EM. 1932: 328—31 és ErdTudFüz. 51. sz.

Párizsban közvetlen hatással volt a hitújító mozgalmat megindító francia előreformáció úttörőire. A gyulafehérvári humanista körhöz tartozott Adrianus Wolphardus székeskáptalani kanonok is, — vagy amint később saját maga nevét már magyarul írta — *Enyedi Adorján*. Ezt az Enyedi Adorjánt, aki 1491-ben született s 1545-ben halt meg, szintén tekintetbe kell vennie annak, aki az erdélyi humanizmus adatait próbálja összeállítani. Azonkívül, hogy az első magyarországi nyelvtan szerzője, különös nevezetessége az, hogy olaszországi tartózkodását Janus Pannonius munkáinak felkutatására fordította és Várdai anyagi támogatásával Bolognában sajtó alá is rendezett egy Janus-kiadást. Állítólag Gyulafehérvárt szintén talált több kiadatlan Janus-művet, ami a Janus-kultusz erdélyi nyomaira vet világot. Említsük meg a medgyesi származású *Piso Jakab* is, II. Lajos nevelőjét, aki személyes ismerőse volt Erasmusnak s úttörője nálunk az erasmista humanizmusnak. Csaknem egyedüli erdélyi humanista, aki jelentékenyebb munkákat hagyott hátra, köztük 36 magyar vonatkozású költeményt, amelyek a Janus Pannoniusé mellett jelölik ki a magyar humanizmus történetében számára fenntartott helyet.

Nem maradhat ki a felsorolásból *Megyericsi János* gyulafehérvári kanonok sem, a magyarországi epigrafia érdemes úttörője, a dáciai epigrafia megteremtője, sem pedig *Pelei Tamás* kanonok, aki Erasmusnak volt a híve és magyarázója Gyulafehérvárt. Nem akarom tovább szaporítani az adatok tömegét, amelyek nyilván a mellett szólnak, hogy még Mátyás idejében kialakult a gyulafehérvári humanista központ s itt az évtizedek aiatt megalapozott Mátyás-hagyomány mélyen belenyúlt a XVI. századba. Hogy híre s neve is volt az erdélyi humanizmusnak, azt *Celtis* Konráddal, a *Sodalitas Litteraria Danubiana* nagy szervezőjével igazolhatjuk, aki nagy tervében Erdélynek egy külön coetust szánt *Septemcastrensis Danubianus* néven. Továbbá arról is kiadósan lehetne beszélni, hogy az első nagy magyar lírikus, *Balassi Bálint*, éppen Erdélyben Báthory István erősen olaszos gyulafehérvári humanista udvarában került kapcsolatba a humanista költészettel s egyenesen ennek a hatása alatt alakította ki az első magyar szerelmi lírát. Hosszasan lehetne folytatni a sort a tragikus végű *Gyulai Pál* fejedelmi tanácsoson, *Kovácsóczy Farkas* erdélyi kancelláron, *Szamosközi István* történetírón keresztül egészen *gróf Teleki Sámuel*ig, a Teleki-téka megalapítójáig, aki 1784-ben Utrechtben Janus Pannonius műveinek első kritikai kiadását rendezi sajtó alá, és a XIX. század elejéig, amikor éppen itt Erdélyben a neohumanizmussal összefüggő hellénizmus nyomaira bukkanunk. Közben természetesen az erdélyi iskolák és kollégiumok, az erdélyi fejedelmi kancelláriák, történetírók és emlékirók dolgozó szobáiba is be kellene tekintenünk, hogy a Mátyás-hagyomány évszázados erdélyi életét a teljes valójában megismerhessük.

Mindezzel a hevenyészve lejegyzett adatokkal csak arra akarom a figyelmet ráirányítani, hogy meggyőződésem szerint igenis volt Mátyás király humanizmusának egy külön erdélyi ágazata, amely századokon keresztül formálta, színezte, finomította és alakította az erdélyi lelkeséget. Sajnos, még a tervszerű adatgyűjtésnél sem tartunk, hogy a kérdést egész terjedelmében áttekinthessük, pedig a sokat emlegetett erdélyi szellem e

nélkül tovább is megközelíthetetlen és megfejthetetlen marad. Elsősorban a Szakosztályunkra hárul az a feladat, hogy ezt a nagyvonalú és szétágazó problémát tudományos célkitűzései sorában állandóan napirenden tartsa.

Európa egyik legnagyobb humanista fejedelmének, városunk büszkén emlegetett szülöttének, Mátyás királynak, 500 éves születési évfordulója alkalmával a magyar fajiságnak nagy szellemében visszatükröződő művelődési fogékonyságára emlékezve, ezzel kapcsolatban hangot adok azoknak a tudományos feladatoknak, amelyeknek megoldásával áldozhatunk leginkább a nagy király soha el nem évülő emlékének.

György Lajos

Erdélyi városok képeskönyve 1736-ból

Újabbán mind jobban előtérbe lép az a kívánság, hogy a magyar városok multjának ne csak okleveles, írásos és tárgyi emlékeit gyűjtsük össze, hanem a fellelhető összes régi képeket és térképes ábrázolásokat is katalógizáljuk és a kutatásba bevonjuk.¹ A város kialakulására, az utca-hálózat kifejlődésére, a piactér alakjára és helyzetére, nagyobb épületeknek, templomoknak, az erődítési műveknek fekvésére, alakjára és építészeti stílusára vonatkozólag ugyanis az okleveles adatok sokszor nem adnak kielégítő felvilágosítást, ezért szükséges, hogy más természetű források, a képek és térképes ábrázolások felhasználható adatait is bevonjuk tanulmányozásunk körébe. Az írott kútfő mellé tehát sorbaállott az ábrázolt kútfő is — amint azt egyik történeszünk újabbán megfogalmazta.² Ilyen ábrázolt kútfő lehet valamely városkép, látkép, viselet, személy, esemény, ostrom, csatajelenet ábrázolása, stb., továbbá a helyrajzi kutatásoknál oly nélkülözhetetlen térkép is. A térkép — bár az ábrázolt kútfő fogalmazása értelmében — nem fejez ki képszerűséget, a tartalmában rejlő adatok halmazával és sokféleségével, továbbá a szélén vagy esetleg lapmezejében közölt díszítő vagy magyarázó képeivel igen értékes forrása lehet keletkezési kora emlékeinek. Különösen fontosak azok a helyrajzi térképek, amelyek egyúttal városaink településére vetnek fényt és nemcsak azt mutatják, hogy a különböző korokban meddig terjedt a város határa, milyen a vár topografiája, hanem azt is elárulják, hogy vajjon temészet után, helyszínen készült-e az ábrázolás, vagy pedig csak leírás-hallomás alapján. A rajzoló művészi készsége, a sokszorosítás módja és technikája, a műalkotás művészi értékének vizsgálata mind-mind kutatás tárgyai lehetnek és eszerint bővíthet a képben rejlő, felhasználható történelmi ismeretadat értéke. Mi ebben az értelemben a térképet is értékes ábrázolt kútfőnek tartjuk. A térkép főfeladata a földfelszín ábrázolása és annak adatai között a tájékozódás elintézése. A földfelszín az ember tevékenységének színhelye, amelyet a térkép a maga sajátos formájában, sokoldalú kifejezőmódjával tükröz vissza annak, aki jeleit olvasni és értékelni tudja. Különösen áll ez az alkalmazott térképekre, amelyek nem tisztán földrajzi viszonyokat, hanem művelődési, természetrajzi, fizikai tényeket és jelenségeket fejeznek ki. Valamely hely térképezése történetének vizsgálata egyúttal az illető hely történeti fejlődésének áttekintését is adja. Különösen értékes eredményeket ígér a tanulmányozás akkor, ha a helynek jelentős történelmi multja van, amikor is az egyes történelmi korokban készült térképek koruk állapotát megrögzítő értékes

¹ Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*, Bp., 1943. 100.

² Baráth Tibor: *A történelmi képkutatás*. Bp., 1935.

források. A régi várostérképek egymásmellé helyezésével áttekinthetjük a város fejlődését, kialakulását.

A ma helytörténészének tehát minden emlék, amely a multból származik és a letűnt kultúrára valamelyes felvilágosítást ad, történelmi kútforrás. Nemcsak az írott emlék, az ábrázolt dokumentum is lehet történelmi forrás. A történész számára az olyan képek és ábrázolások is értékesek, amelyeket a műtörténész esztétikai szemmel nézve talán értéktelennek talál, ha azok a történelmi valóságot az ábrázolás technikai és művészi hiányosságain felül hűen tükrözik vissza. Ezeknek az adatoknak vizsgálata és értékelése is eltér az írott kútforrásnál alkalmazott módszerektől, mert bennök és rajtuk az érzékelhető világ három méretűen, térbelileg jelenik meg.

Különösen jól felhasználhatók a képes és térképes adatok a településföldrajzi kutatások esetében. Valamely hely településének vizsgálata semmiképpen sem vonatkozhatik pusztán a jelen vizsgálatára, mert a település — mint bármely más földrajzi és történelmi jelenség — hosszú fejlődés eredménye. Csak úgy világíthatunk rá egy-egy település igazi arculatára, ha ismerjük annak egész fejlődési folyamatát. Ezért a településföldrajzi kutatásoknak nem szabad csupán a természet és település mai állapotának vizsgálatára szorítkozniok, hanem fel kell használniok a régmúlt képes, térképes és okleveles forrásait is. A településföldrajzi kutatásokat elsősorban a helyszíni fizikai megfigyelések vezetik be, a második lépés szükségképpen az ember és a természet multba nyúló viszonyának vizsgálata.³ A város- és településtörténeti kutatókat régebben elsősorban a topografiai kérdések érdekelték, a képekből és térképekből kielemezhető egyéb tanulságokat elhanyagolták. Ennek oka abban rejlett, hogy a történészek műtörténeti érdeklődés nélkül nyúltak a forrásanyaghoz és csak újabban, amióta a műtörténeti vonatkozásokat is kellően méltányolják, alakulhatott ki egészséges összedolgozás, úgy hogy ma már egyforma az érdeklődés a történet és a művelődés kérdései iránt.⁴

A magyar városok régi alaprajzait tartalmazó gyűjtemény összeállításának és kiadásának gondolata határozott formában is felvetődött. Enemű gyűjtemény várostörténetünk legrégebb korszakainak homályát volna hivatva megvilágítani.⁵

Az erdélyi városok, várak és határátjárók kéziratos képeskönyvére⁵

³ Fodor Ferenc: *Településföldrajzi kutatások*, Földr.Közl. 1929: 131.

⁴ L. Buda és Pest grafikus ábrázolásai a visszafoglalás korában 1685—1718. Kny. a Főváros Könyvtár Évkönyve VI. kötetéből. Bp., 1936. 5—21.

⁵ Mályusz: *i. m.* 100.

⁶ *Prospect und Grundriss deren Staette und Granitz Paessen in Sibendürgen*. Zu der Geographisch- und Topographischen Beschreibung Gehörig. Anno MDCXXXVI. Zusammen Getragen von Johann Conr. Von Weiss. Kayserl. Ingenieur Obrist Lieutenant und Fortifications Director in Siebenbürgen. — A Ludovika Akadémia könyvtára, F. 335/a. — A kódex jelenleg a budapesti Ludovika Akadémia könyvtárában van, amint az első lap beírása elárulja, első tulajdonosa 1773-ban gróf Eszterházy Imre lovassági tábornok volt. Az Eszterházy grófi család birtokában megőrzött értékes könyvet aztán gróf Eszterházy János 1891-ben a Ludovika Akadémia könyvtárának ajándékozta. Nagy érdeme tehát az Eszterházy-családnak, hogy ezt az értékes kódexet nemzedékről-nemzedékre megőrizte és aztán biztos helyre, a Ludovika Akadémia könyvtárába helyezte el, ahol a kutatók rendelkezésére áll. Bár a kódexet címlapjának belső följegyzése szerint Gyalóky előtt más

először *Gyalóky István* ismertetése hívta fel figyelmünket.⁷ Nagyrétékű tanulmányában a katonailag megerősített helyekkel, a várakkal foglalkozott és azok építéstörténeti megvilágításával főleg a hadtörténeti vonatkozásokat emelte ki. A váralaprajzok és tervek elemzése során szakkerüli adatokkal világította meg az erdélyi váraknak a Monarchia szerinti védelmi vonalában való jelentőségét és szerepét. A kódex azonban ezen túl az erdélyi városok képes és térképes ábrázolásaival még további, igen fontos adatokat tartalmaz; ezek főleg helytörténeti és helyrajzi szempontból értékesek s így hasznosnak tartottam ismertetésére visszatérni.⁸

Magának a kódex anyagának összegyűjtője Johann Conrad von Weiss mérnökkari alezredes, később ezredes, 1729-ben került szolgálati úton Erdélybe, Gyulafehérvárra, ahol az erdélyi erődítések és katonai épületek igazgatóságához osztották be szolgálatra. 1736-ban lépett elő ezredesnek és gyulafehérvári erődítési igazgatóvá nevezték ki. Beosztásában több értékes térképet és leírást készített Erdélyről, amelyeket eredeti kéziratban a bécsi Hadilevéltárban őriznek. Ezeket Gyalóky felsorolja dolgozatában, azért közlésüket mellőzöm. Weiss művei közé tartoznak a Gyalóky-féle felsoroláson kívül még a következő kéziratos munkák: *Reise Diarium des Ing. Major Weiss bei Visitierung des Weges durch den Vulcanpass aus dem Grossfürstenthum Siebenbürgen in die kleine Wallachei... Von Stephan Lutsch, 1733.*⁹ továbbá: *Karlsburg. Memoire sammt Übersichtsplänen über die Wichtigkeit dieser Festung. Vom Ing. Oberstwachtm. Konrad v. Weiss, 1731.*¹⁰ — Ugyancsak a bécsi Hadilevéltárban Weiss működése idejéből a következő városok, várak és határátjárók látképei és térképeit találjuk: 1735-ből Bodzai-, Borgói-, Gyimesi-, Ojtozi-, Remetei-, Radnai-, Tömösi-, Törcsvári-, Vulkán-szoros és hágó látképe, Segesvár alaprajza, Beszterce, Fogaras, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Kóhalom, Marosvásárhely Medgyes, Nagyszeben, Segesvár, Szamosújvár, Szászsebes, Székelyudvarhely és Vajdahunyad látképe, — mely utóbbi ábrázolás azonos a Weiss-féle kódexből hiányzó látképpel —, továbbá 1733-ból a Gyimesi-, 1734-ből a Vulkán-szoros térképe. Ezek a évszám és ábrázolt hely egyezése alapján a Weiss-féle munkaközösségben készülhettek és eredeti kódexünk lapjainak másolatai.¹¹

A következőkben részletesen ismertetem Erdély városainak, várainak és határátjáróinak Weiss-féle gyűjteményét. A városokra és várakra vonat-

szakemberek is látták, eddig csak Gyalóky ismertette említett dolgozatában. A látképes és térképes ábrázolásokon kívül kódexünk az egyes helyeknek rövid leírását is tartalmazza. A leírások nem sok újat mondanak és helyi jellegű megfigyeléseket sem jegyeznek fel. Már Gyalóky megállapította, hogy sem mint történelmi, sem mint műszaki leírások nem kielégítők.

⁷ *Erdélyi várai 1736-ban*, Hadtörténelmi Közlemények. 1935: 234—57.

⁸ Köszönettel tartozom *Szabó T. Attila* egyetemi tanár úrnak, aki a kódexnek az erdélyi helyrajz szempontjából való nagy jelentőségét felismerte és a gazdag képanyag közlését lehetővé tette.

⁹ Bécs, Kriegsarchiv, Kartenabteilung. K. VII. k. 322½.

¹⁰ Uo. I. C. VI. 1—1—276.

¹¹ Mind ezek az ábrázolások, mind Erdély várainak, városainak egyéb értékes látképei és alaprajzai, továbbá hozzájuk tartozó katonai leírások felsorolását l. Eperjesy Kálmán: *A bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke*. Szeged, 1929.

közö látképeket és alaprajzokat másolatban is bemutatom; az eredeti kézrajzok színezéséről a többszínnyomatban közölt kolozsvári ábrázolás ad felvilágosítást. Az egyes ábrázolások ismertetésekor a szöveg magyar fordítását közlöm, mert az eredeti szöveg úgyis rajta van az illusztráción. A térképekkel pedig még külön ismertetésben óhajtók foglalkozni. Az egyes képekhez bővebb magyarázatokat nem fűztem, mert az kívül esik az erdélyi városok képeskönyvét bemutató közlésém feladatán.

1. Nagyszében, az erdélyi szász főváros látképe. Készítette: Haas 1733. — kézirat, színezett,¹² méretei: 71×26 cm. Szám-jelmagyarázat: 1. Az evangélikus főtemplom. 2. Jezsuita templom. 3. Ferencesek kolostora. 4. Apácák kolostora. 5. A parancsnokló tábornok szállása. 6. Városházatorony. 7. „Heltner Thor.“ 8. „Elisabethen Thor.“ 9. „Leichen Thürl.“ 10. Városháza.

Szépen kidolgozott látkép, előtérben rajzoló csoport, továbbá szénagyűjtő mezei munkások. Igen gondosan készített, levegős ábrázolás, a város épületeinek, különösen a templomoknak helyzetére nézve értékes megörökítés. Jól kivehetők a várfalak, bástyák és a városkapuk.

2. Nagyszében alaprajza, a tervezett és részben már megépített citadellával. Készítette: Lindemann. — Méretei: 45×47 cm, mértéke: 64 mm = 200 öl.

Betű-jelmagyarázat: A. Felsőváros. B. Alsóváros. C. A citadella, a benne kijelölt kaszárnyákkal és katonai épületekkel. D. Tervezett új kaszárnya a „Heldner Thor“-nál. E. Régi táborvéd, amelyet a kuruc időkben készítettek. F. Az új kaszárnya istállói, tisztii lovak részére. G. „Elisabeth Thor.“ H. „Burger Thor.“ I. „Sack Th.“ K. „Heldner Thor.“

A város erődműveinek, utcahálózatának, a fontosabb épületek helyének feltüntetésével. A város körüli kerteket is megörökíti.

3. Gyulafehérvár, erdélyi főerőd látképe. Készítette Haas J. Ignác, 1725. — Méretei: 62×26 cm. Szám-jelmagyarázat: 1. A dómtemplom. 2. Jezsuiták. 3. Trinitáriusok. 4. A várbeli ferencesek. 5. Parancsnoksági épület. 6. Kaszárnya. 7. A kommiszáriusok háza. 8. Főkapu. 9. Maros folyó. 10. Ompoly folyó. 11. Tégláégető. 12. Az alsóváros.

A város és vár látképe északról nézve. Előtérben római romok. Különösen értékes a templomtornyok megörökítése.

4. Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelemség főerődjének alaprajza. Készítette: Lutsch, 1736. — Méretei: 56×38 cm; mérték: 82 mm = 150 öl. Betű-jelmagyarázat: a. A dómtemplom a püspöki palotával. b. Jezsuiták c. Trinitáriusok. d. Ferencesek. e. A parancsnokló tábornok lakása. f. Várparancsnokság. g. Az erődítési igazgató lakása. h. Puskaporos raktár. i. Kaszárnya. k. Főőrség. l. Arzenál, a pénzverővel és élelmiszerraktár. o. Kommisszáriusok háza p. A szőkő- és csöveskút. q. Főkapu. r. Az Új- vagy Püspök kapu. s. Boltozatos kirchanóhelyek. t. A terraszok várhalma fegyverek felállítására. u. Tervezett táborvéd. w. Keresztfolyosó a szárazárokban. x. Tervezett kunetta. Megjegyzés: a sárgára festett részek még elkészítendőek.

¹² Minthogy a kódex itt ismertetett ábrázolásai mind kéziratok és színesek, az erre vonatkozó megjegyzéseket az alábbiakban elhagyom.

A vár védőműveinek és belső utcahálózatának tervrajza. A történelmileg fontos szerepet játszó épületek pontos megnevezése és helyrajza.

5. K o l o z s v á r látképe. Készítette: Haas J. I., 1734. — Méretei: 62×25 cm. Szám-jelmagyarázat: 1. A várkastély. 2. A dóm. 3. Jezsuiták. 4. Ferencesek. 5. Iskolák. 6. Evangélikus imaház. 7. Református templom. 8. Református kollégium. 9. A középső kapu. 10. Malom-kapu. 11. Monostori vagy „Münster“ kapu. 12. Sírhelyek. 13. Ariánus (unitárius) imaházak.

A város látképe a feleki hegyről nézve. Az előtérben balról rajzolt alakok, mellettük befogott kocsi. Félmadártávlatos ábrázolás, minek folytán a város belső részébe is betekintést nyerhetünk. Itt is igen értékesek a templomokat és erődítési műveket tartalmazó részletek. A város északnyugati sarkán áll az ötvösök bástyája (Pulver Thurn) jellegzetes szegletes kiugró emelettel. A kovácsok bástyája után a Monostori kapu bástyája következik, amely a szücsöké volt. Azután a csizmadia bástyát láthatjuk, majd a délnyugati sarkon a varga-bástya állott, amelyet azonban látképünkön az előtér fáitakarnak. Délen az asztalos- és csizár-bástyák után a Tordai kapu nagy négyszögletes bástyája figyelhető meg, majd a feleki oldal felé néző három, emeletes, négyszögletes bástya: sorjában a szíjgyártóké, kőműveseké és timároké következik. A délkeleti sarkon fekvő bástya a szabóké; ez a mai Bethlen-bástya. Keletre a Közép-kapu nagy előműves bástyája nyílik, a Magyar-utcánál levő Magyar-kapu bástyája a kádároké volt. A távozott torony helyén a takácsok bástyája feküdt. Az északi oldalon levő előműves bástya a Malom-kapu, előtte állott a malom. A Szamos-zúgó feletti padló előtt a Híd-kapu állott, amely a lakatoské volt. A Főtéri nagytemplom ebben az időben (1716) visszakerült a katolikusok kezébe, körülötte a cinterem kerítése, épületek és vásárcsarnokok állottak. A városban még mindenütt látszanak a kuruc-labanc harcokban feldúlt házak romjai, üszkös tetőgerendákat, csonkán meredő épületfalakat vehetünk észre. Úgy látszik, a város még nem heverte ki teljesen a pusztításokat. Jól láthatók a Főtér öreg házai, amelyek aztán a XIX. század építkezéseinek áldozatul estek. Ezekből a régi polgárházakból már csak néhány faragott kapu és ablakkereszt maradt meg az Erdélyi Múzeum kőtárában. A látképen jól kivehetőek a kolozsvári régi polgárházak jellegzetes formái, a keskeny, 2—3 ablakos házak erősen kiugró, lekontyolt oromzatos tetővel. Alsó részük tágasan nyitva állott, úgyhogy a házban lakó kalmárok itt húzhatták fel a padlásra csigával a szekéren érkezett áruikat. A Főtér körül különben egyszerű kivitelű házak vannak, amelyek sorában a régi Kolozsvárra oly jellegzetes oromzatos tetejű házakat is látni lehet. A szerényen épült házak közepette ott emelkedik a hatalmas dómtemplom.¹³

6. K o l o z s v á r város és várkastély alaprajza. Készítette: Lutsch. — Méretei: 60×45 cm; mérték: 104 mm = 150 öl. Betű-jelmagyarázat: a. A város. b. A várkastély. c. Óvár. d. A dómtemplom. e. Jezsuiták. f. Ferencesek. g. Apácák temploma. h. Reformátusok temploma. i. Evangélikus imaház. k. Unitárius imaházak. l. Főörség. m. Közép-kapu. n. Malom-kapu. o. Monostori-kapu. p. Puskaaporos torony. q. A parancsnok háza a vár-

¹³ Bierbauer Virgil: *Kolozsvári elmékedések*. Magyar Szemle 1934. 4. szám, 182—6.

kastélyban. r. Élelmiszerraktár. s. Lőporraktár. t. Kaszárnya. u. Kutak. w. Sütőház. x. Tervezett erődművek a várkastély mellett uralkodó magaslaton. y. Tervezett közlekedési folyosó a városból a várkastélyba. z. Élelmiszerraktár.

Pontos és gondos kivitelű városalaprajz, amely jól mutatja az Óvár területét és a város nevezetesebb épületeinek helyét.

7. Brassó, erdélyi szász város látképe. Készítette: Haas J. — Méretei: 66×27 cm. Szám-jelmagyarázat: 1. A várkastély. 2. Jezsuiták temploma. 3. Ferencesek temploma. 4. Evangélikusok temploma. 5. St. Martin vagy „Berg Kirche“ 6. Városháza. 7. „Burtzen Thor.“ 8. „Closter Thor.“ 9. „Walachische Thor.“ 10. A fehér torony. 11. A fekete torony. 12. Oláh előváros. 13. Óváros. 14. „Blummen Aue.“

Madártávlatból rajzolt látkép, az erődítési műveknek és templomoknak különösen szép kidolgozásával.

8. Brassó és elővárosának alaprajza. Készítette: Blössing J. felügyelő mérnök. — Méretei: 57×47 cm; mérték: 96 mm = 200 öl. Szám-jelmagyarázat: 1. A dómtemplom. 2. Jezsuita templom. 3. Ferencesek temploma. 4. Városháza. 5. Főörség. 6. „Klosterthor.“ 7. „Purzenthor.“ 8. Az oláh kapu. 9. Kovácsok bástyája. 10. Sziójyártók bástyája. 11. Aranyművesek bástyája. 12. Borkészítők bástyája. 13. Posztókészítők bástyája. 14. Kötélverők bástyája. 15. Takácsok bástyája. 16. Késművesek tornya. 17. Cipészek tornya. 18. A kolostor utcák. 19. Az apáca utcák. 20. „Rosen Anger.“ 21. „Purzengassen.“ 22. „Johannis neu Gassen.“ 23. „Spitale neu Gassen.“ 24. „Wehr Gassen.“ 25. „Schwarze Gassen.“ 26. „Niedere Burg Gassen.“ 27. „Mittelste Burg Gassen.“ 28. „Obere Burg Gassen.“ 29. „Der Hohen Boden.“ 30. Halpiac. 31. „Das Stinckende Gassel.“ 32. Marhavásártér. 33. Hússzékek. 34. „Obere neu Gassen.“ 35. Az oláhok utcája. 36. „Catherinen Hoff.“ 37. „Das enge Gassel.“ 38. „Das Kirchen Gassel.“ 39. A fürdő épület. 40. Temető. 41. Lővásártér. 42. A várkastély. 43. Fehér torony. 44. Fekete torony. 45. Sírbolt. 46. Cínterem. 47. Oláh előváros. 48. Óváros. 49. „Die Blumen Au.“ 50. Daráló malom. 51. Papirmalom. 52. Oláh templom. 53. Hegyi templom.

Részletes helyrajzi felírásokat tartalmazó, gondos várostérkép, amelyen jól kivehetők az erődítési művek falai és bástyái. Különösen értékes az elővárosok betelepítését tartalmazó része.

9. Segesvár, erdélyi szász város és várkastély látképe. Készítette: Haas J. I. — Méretei: 69×27 cm. Szám-jelmagyarázat: 1. „Nicolsberg“. 2. Szent Miklós templom. 3. Plebánia templom. 4. Apácák temploma. 5. Ferencesek. 6. Kórháztemplom. 7. Városháza. 8. Evangélikus iskola. 9. Főhadiszállás. — A félperspektívás ábrázolás igen jól kidomborítja a város szép fekvését. Az építkezések szász jellegűek. Figyelemreméltó a várhegy beépítése.

10. Segesvár városképe. Készítette: Lindemann pikőr-mérnök. — Méretei: 55×51 cm; mérték: 117 mm = 180 öl. Betű-jelmagyarázat: A) A vár. B) Alsóváros. C) „Der Siechhoff.“ D) Az evangélikus nagytemplom. E) Evangélikus plébániatemplom. F) Ferences atyák temploma. G) Az apácák volt temploma H) Kápolnaromok. I) Kórháztemplom. J) „Siech Hoff's Kirche.“ L) A nagy kapu. M) „Die Burzen- oder das Klei-

Thor.“ N) Malom-kapu. O) Fehértemplom-kapu. P) „Schaass Thor.“ Q) „Hill Thor.“ R. Kis kapu. S) „Der Hennerberg.“ T) Régi beomlott falak. V) Polgári temető. X) Katonai temető.

A város és a várhegy erődítmény-övezetének gondosan készült alaprajza, a városkörnyék kertjeivel és településével.

11. **Beszterce**, erdélyi szász város látképe. Készítette: Haas J. I. — Méretei: 59×28 cm. Szám-jelmagyarázat: 1. Evangélikus templom. 2. Piarista templom. 3. Minoriták. 4. Dominikánus kolostor romjai. 5. Városháza. 6. Magyar-kapu. 7. „Spittel Thor.“ 8. „Holtz Thor.“ 9. „Grotten Thürl.“ 10. „Fleischer Thürl.“

Félperspektívás ábrázolás szintén jellegzetes szász építkezéssel és jól kivethető templomokkal.

12. **Beszterce** erdélyi szász város alaprajza. Készítette: Lutsch — Méretei: 50×54 cm; mérték: 153 mm = 150 öl. Betű-jelmagyarázat: a. Evangélikus templom. b. Piaristák. c. Minoriták. d. Dominikánus kolostor romjai. e. Hajdani apácateplom. f. Városháza. g. Főörség. h. A katonai parancsnok háza. i. Irtott táborvéd. k. „Holtz Thor.“ m. „Spittel Thor.“ n. „Fleischer Thürel.“ o. „Krothen Thürel.“ p. Két feltöltött rondella. q. Boltozatos bástya. r. Kis vizesárok a várárokban. s. Temető.

Gondos, szépen kidolgozott városalaprajz, a városfalak és a várkörüli vizesárok helyének megörökítésével.

13. **Medgyes**, a legősibb erdélyi szász város látképe. Készítette: Blössing I. vezető mérnök. — Méretei: 41×22 cm. Szám-jelmagyarázat: 1. Evangélikus templom. 2. Ferencesek temploma. 3. „Farkasch Thor.“ 4. „Czekesch Thor.“ 5. „Stein Thor.“ 6. Nagyküllő folyó. 7. Szabók bástyája. 8. Csizmadiák tornya. 9. Timárok tornya. 10. Bognárok bástyája és tornya. 11. Posztóképzők tornya.

Igen szépen kidolgozott városlátkép.

14. **Medgyes** város alaprajza. — Méretei: 37×54 cm. Szám-jelmagyarázat: 1. Dómtemplom. 2. Ferences kolostor. 3. „Farkasch Gassen.“ 4. „Kletten Gassen.“ 5. „Koth Gassen.“ 6. „Greben Gassen.“ 7. „Baader Gassen.“ 8. „Stein Gassen.“ 9. „Lang Gassen.“ 10. „Neu Gassen.“ 11. „Ober Cseckes.“ 12. „Nieder Cseckes.“ 13. „Schmid Gassen.“ 14. „Farkasch Thor.“ 15. „Cseckes Thor.“ 16. „Stein Thor.“ 17. „Baader Thürel.“ 18. „Loth Gassen Thürel.“ 19. Schmidt Thürel.“ 20. „Eissen Thürel.“ 21. Szabók bástyája. 22. Posztócsok tornya. 23. Fésűsök bástyája. 24. Aranyművesek tornya. 25. Késművesek tornya. 26. Bognárok tornya. 27. Cipészek bástyája. 28. Könyvkötők bástyája. 29. Lakatosok bástyája. 30. Sekrestyés bástya. 31. Új bástya.

Városalaprajz a nevezetesebb épületek és erődítési művek feltüntetésével.

15. **Szászsebes**, erdélyi szász város látképe. Készítette: Haas J. I. — Méretei: 58×27 cm. Szám-jelmagyarázat: 1. Evangélikus templom. 2. Ferencesek temploma. 3. Oláhok temploma. 4. Városháza. 5. A felső kapu. 6. Temető.

Értékes városlátkép; jól láthatók rajta a városfalak és a templom.

16. **Marosvásárhely**, magyar város és vár látképe. Készítette: Haas I. J. — Méretei: 57×23 cm. Szám-jelmagyarázat: 1. A várkastély.

2. Református templom. 3. Katolikus kápolna. 4. Reformátusok kollégiuma. 5. Városháza. 6. Temetőkert.

A városnak és környékének jó áttekintését nyújtó látképe, melyből kivehető, hogy akkor még nagyon szerény igényű hely volt. A várkastély részletei is jól láthatók.

17. Székelyudvarhely, erdélyi magyar vásárhely látképe. Készítette: Haas J. I. — Méretei: 54×27 cm. Szám-jelmagyarázat: 1. A régi várkastély. 2. Jezsuiták temploma. 3. Franciskánusok. 4. Református templom. 5. Városháza.

A mezőváros igen érdekes felperspektívás látképe. Erődítése nincsen, csak a régi várkastély-romok láthatók.

18. Fogaras. A várkastély alaprajza, a köréje újonnan tervezett alacsony fallal. — Méretei: 49×40 cm, két részből áll, az egyik rész mértéke 86 mm = 100 öl, a másik (keresztmetszet): 268 mm = 70 öl. Feliratok nélkül.

A várkastély alaprajza és további kiépítésének terve, keresztmetszettel.

19. Szamosújvár, várkastély és örmény város látképe. Készítette: Haas J. I. — Méretei: 43×26 cm. Szám-jelmagyarázat: 1. A várkastély. 2. Várkastély kápolna. 3. Örményváros. 4. Szentháromság templom. 5. Mária templom. 6. Szent keresztől elnevezett templom. 7. Szamos folyó.

A templomok, a település és a várkastély igen jó helyrajza.

20. Szamosújvár, a várkastély alaprajza és a kastély külön látképe. Felirat nélkül. — Méretei: 43×26 cm, mérték: 118 mm = 50 öl. Gondos alaprajz, a várkastély részleteit is feltüntető látképével.

21. Csíkszereda, a Csíokban fekvő várkastély alaprajza, amint az 1735-ben a körülötte fekvő helyzettel látható volt. — Méretei: 42×37 cm. Mérték: 98 cm = 60 öl. Betű-jelmagyarázat: A. A belső várkastély. B. A külső erődítési övezet. C. Palissáddal fedett út. D. Parancsnoki lakás. E. Élelmiszer- és sütőház. F. Kaszárnya. G. Új lőporos torony. H. Lovassági kaszárnya és istálló. I. A parancsnok kertje. K. Sörfőzőház. A külső erődítési övezet vörös vonallal jelölt része az újonnan falazott eszkárpe.

Gondos alaprajz a várkastély részletes látképével.

22. A Radnai-szoros látképe, Besztercétől 8 órányi járásra fekvő, lóval járható út, amelyen át 1717-ben a tatárok betörték Erdélybe. Készítette: Haas J. I. — Méretei: 48×25 cm. Szám-jelmagyarázat: 1—4.

A szoros látképe, előtérben a katonai felmérést végző mérnökök munkájának megörökítésével.

23. A Radnai-szoros térképe, amely Moldovába vezető szoros, illetőleg gyalogút. Készítette: Lutsch S. — Méretei: 45×26 cm; mérték: 140 mm = 4000 öl. Betű-jelmagyarázattal: a—f-ig, és jelmagyarázattal. Feltünteteti az ércbányák helyeit is.

24. A Borgói-szoros látképe. Moldovába vezető, lóval járható út. Készítette: Haas J. I. — Méretei: 50×27 cm. Szám-jelmagyarázat: 1—4-ig. A szoros látképe a katonai berendezések feltüntetésével.

25. A Borgói-szoros helyzetének térképe, amely szoroson át lóval járható út vezet Erdélyből Moldovába. Készítette: Lutsch. — Méretei:

28×42 cm, mérték: 140 mm = 1 német mérföld. Jelmagyarázattal és megjegyzésekkel.

26. A Gyimesi-szoros látképe, amely Erdélyből Moldovába vezet. Készítette: Haas J. I. — Méretei: 45×26 cm. Szám-jelmagyarázattal: 1—6-ig.

27. A Gyimesi-szoros helyzetrajza, ahol Erdélyből Moldovába egy útvonal vezet. Készítette: Lutsch. — Méretei: 49×33 cm. Betű-jelmagyarázat: a—e-ig.

28. Berecki (Ojtozi) szoros helyzetrajza, amelyen át Erdélyből Moldovába lehet kocsizni. — Méretei: 39×29 cm. Mérték: 43 mm = 2000 öi. Magyarázat nélkül.

29. A Bodza-szoros látképe, melyen át török Oláhországba útvonal vezet. Készítette: Haas. Méretei: 41×26 cm. Szám-jelmagyarázattal: 1—4-ig.

30. A Bodza-szoros helyzetrajza, ezen át Erdélyből török Oláhországban lehet kocsizni. — Méretei: 40×29 cm; mérték: 43 mm = 2000 öl. Magyarázat nélkül.

31. Tömösi-szoros látképe. Brassótól két órányira fekszik, török Oláhországba vezető lovagló-út. Készítette: Haas J. I. — Méretei: 45×26 cm. Szám-jelmagyarázattal: 1—4-ig.

32. A Tömösi-szoros helyzetrajza, ezen át lóval lehet közlekedni. — Méretei: 39×29 cm, mérték: 43 mm = 2000 öl. Magyarázat nélkül.

33. A Törösvári-szoros térképe, ezen kocsival lehet átjutni Erdélyből török Oláhországba. — Méretei: 41×29 cm, mérték: 43 mm = 2000 öl. Magyarázat nélkül.

34. A Vöröstoronyi-szoros térképe, vagy másképpen Károly-út, amelyiken Erdélyből kocsival lehet átmenni osztrák Oláhországba. — Méretei: 29×39 cm, mérték: 45 mm = 3000 öl.

35. Oláh-, vagy másképpen: Románzsil látképe. Ez egy völgy az Erdélyben fekvő hátszegi körletben, ahol a Vulkán hegyen át az osztrák császári Oláhországba lehet átlovagolni. Készítette: Haas J. I. — Méretei: 50×26 cm. Magyarzáttal: A Zsil folyó két részre oszlik: Magyar- és Oláh-Zsilre. Mindkét oldalon magas hegyekkel van körülvéve, ahol a hátszegi körlet nemesei és parasztjai marháikat és lovaikat, ökreiket, teheneiket, juhaikat és kecskéiket télen-nyáron tartják, és pedig nyáron fenn a hegyekben, télen azonban a szállásokban, amelyekből a két Zsil-völgyében több mint 2000 van.

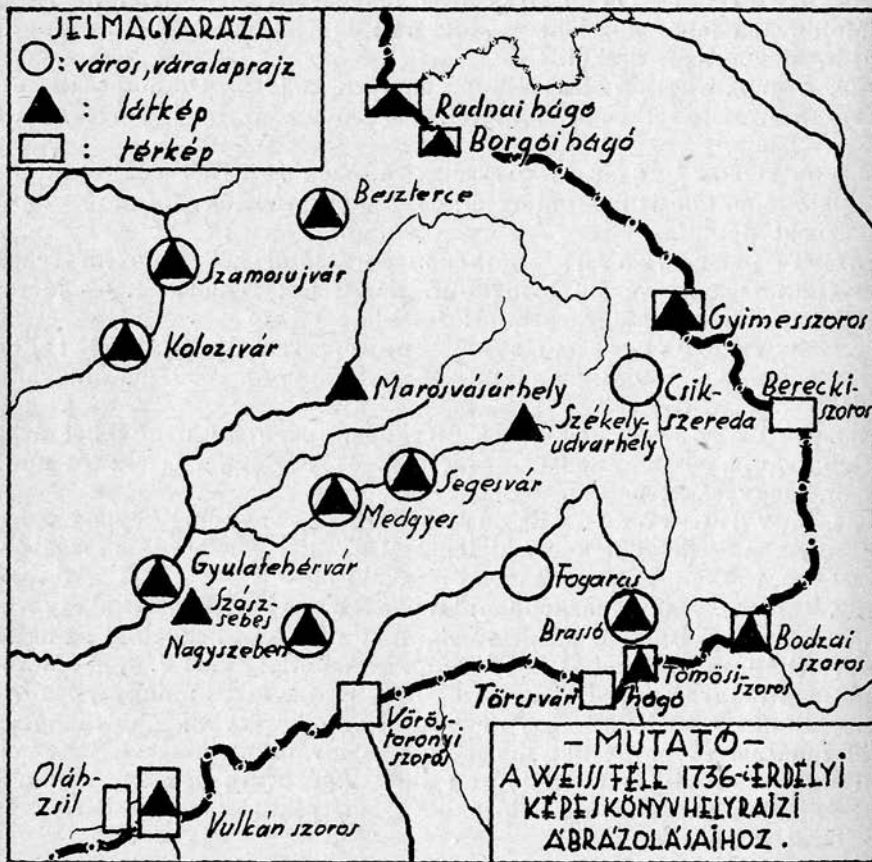
36. A Vulkán-szoros térképe, itt vezet át az út Erdélyből Oláhországba, Hátszegről a hegyeken át Tergusilba. — Méretei: 23×43 cm, mérték: 47 mm = 1 mértföld. Melléktérképe: A Zsil folyó, amelyik Erdélyből a hegyek között Oláhországba folyik. Alatta a Bomboesti kifolyásának látképével. Az egyik 15×35 cm, a másik 15×8 cm méretű.

37. Az Oláhzsil melletti hegy helyzetének tervrajza; ez a hegy 1718-ban kigyulladt. Hozzá rövid leírás. Készítette: Lutsch. — Méretei: 19×24 cm. Magyarzáttal.

A térkép feltünteti és magyarázatában leírja azt a helyet, ahol az 1718. évi igen száraz nyáron a hegy magától meggyulladt és 3 éven át

égett. Az égés helyének környékén levő mészből égetett mész lett, amelyet a lakosok felhasználtak. A hely leírása után a meggyulladt hely rétegeinek érdekes geológiai leírása következik. Végül leírja, hogy 1735-ben mit láttak ott saját szemükkel.

38. Senoga Sacka hegy részletének térképe, Erdélyben, a hátszegi körletben, a Zsil mellett. Készítette: Haas J. Ignác. — Méretei: 40×25 cm. Az előbbi térképen feltüntetett hely, az égő földrétegek látképével.

A tusrajzzal, vízfestéssel készült ábrázolások megállapítható készítői tehát a következők: Blössing (2 drb.), Haas János Ignác (17 drb.), Lindemann (2 drb.) és Lutsch István (7 drb.), ismeretlen a szerzője 10 rajznak. Általában meglehetősen egyforma modorban dolgoztak, úgy, hogy a képek és térképek egységes szerző benyomását keltik. Az egész munka kezdeményezője, tervezője és vezetője maga Weiss alezredes volt, aki az egyes képeket összegyűjtötte és neve alatt összefoglalta (Zusammengetragen von Johann Conrad Weiss). Mivel Weiss elsősorban mint térképező

mérnök működött, feltehető, hogy a kódex szerző neve nélküli térképeit ő készítette.

A térképek és városalaprakzok pontos felmérés eredményei; a polgári térképezés és mérnöki munka akkori állásához képest kiváló gonddal készültek. Egyik kép feltünteteti a felmérés módját is a használt eszközök bemutatásával.

A térképek pontos víz- és úthálózatot adnak. A hegyrajzot a készítési kor kartográfiai fejlettségének megfelelően primitív módon, vákondtúrás-szerűen ábrázolja, de egyes térképeken már lendületes pillacsíkokat használ és árnyékolja a hegyformákat, s ezáltal jobban sikerül a domborzat érzékeltetése. Különösen jelentős az egyik térkép hegyábrázolása, amelyiken korát megelőzve, rovátkolással való domborzatábrázolás kísérletével találkozunk. A vegetációt minden esetben feltünteteti, jelölven az erdőt, a mocsaras és gazdasági művelésre alkalmas területeket. Igen fontos eleme az ábrázolásnak a település. Nagyobb helyiségeket — amennyiben a térkép mértéke megengedi — alaprajzban igyekszik feltüntetni, kisebbeket homlokrajzos templomjellel, körrel (ha templomos a hely, kereszt van a karikán) és minden esetben piros színnel is. Helyrajzi elnevezéseket megörökítő felírásai gazdagok, sok dülő, határrész, hegyvölgy-patak elnevezése van rajta feltüntetve. Feljegyzi még a bányahelyeket (ércek előjövételét) és az ásványvizek előfordulását is.

A térképek készítői általában nem sokat törődtek a pontos északi orientációval, hanem tetszőleges irány szerint állították be térképeiket. Némelyik lapon irány-rózsa tünteti fel a helyes tájékozódást. Azért is értékesek a kódex térképei, mert tájékoztatnak bennünket az első nagy katonai térképezés (ú. n. II. József korabeli felvételek) előtti katonai térképezés állásáról, a még ki nem alakult hegységábrázolásról, az úthálózat fajainak szerény igényű megkülönböztetéséről.

A városalaprakzok igen értékes részei a reánk maradt gyűjteménynek. Különösen azokon a helyeken fontosak, ahol az első reánk maradt térképet jelentik, de mindenképpen értékes láncszemei másból is az illető hely városalaprakza fejlődéstörténetének. Kár, hogy az utcahálózat tal kapcsolatban nem őrizte meg a régi utcaneveket is. E tekintetben még legtöbbet nyújt Brassó és Medgyes várostérképe. A templomok, nevezetesebb épületek alaprajza különösen szépen kidolgozott; ez a felvevő tisztek pontos és lelkiismeretes munkáját mutatja. A fallal kerített helyiségek várfalának és bástyáinak alaprajza, ahol azóta már beépült a városrész, az erődítési övezettel együtt kinyomozható.

A látképes ábrázolások — különösen a városoké — alapos megfigyelésről és természetű rajzolásról tanuskodnak, úgy hogy valószínűleg koruk fényképfelvételeit pótolják. A rajzoló az előteret jelenetekkel ügyesen benépesítette, s ezzel az ábrázolásnak távlatosan ható mélységet adott. A városok épülettömbjének lerajzolása hol homlokrajzban történt, amikor is csak az első épületsor, esetleg a várfal figyelhető meg, a templom és a magasabb épületek kiállanak a háztengerből, hol pedig a magaslatról figyelhetette meg a várost és hegyesszögű madártávlatból rajzolt; így az épületeknek és utcáknak mélységi tagoltságát is érzékeltetni tudta. Az ilyen madártávlatból készült ábrázolásokon néhol még a

belső utca-hálózatra és terekre is betekintheünk. Amennyire a rajz kicsinyítése megengedi, a templomoknak és épületeknek részletei is megkülönböztethetők. Hogy ez mit jelent építészettörténeti szempontból, azt hiszem, külön nem kell részleteznünk. Különösen kiemeljük a templomtornyok hűséges ábrázolását, a templom és épületrészletek pontos visszaadását, ami által művészettörténeti kérdések megoldását is megkísérelhetjük, mert a későbbi átalakítások itt alapos változásokat eredményeztek.

A l á j k é p e k a tájban ábrázolt jelenetekkel és az előtérbe hozott alakokkal igen élénk, mozgalmas benyomást keltenek. Az akkori élet sok érdekes mozzanatát örökítették meg ilyen módon; így például a pásztorodást, máshol a halászatot, a szénagyűjtést, a fonást, malmokat, stb. Az út pontos ábrázolása az úttal kapcsolatos forgalom, a kocsiforgalom, lovaskaravánok, gyalogos közlekedés módja, stb. gondos megfigyeléséről tanuskodik. A tájat és utakat benépesítő alakokon megfigyelhetjük a népviseletet, a nemesek, katonák és közemberek ruházatát.

A h a t á r t é r k é p e k e n és szorosok, hágók látképein a katonai háttárszolgálatot látjuk magunk előtt. A szorosokban az utat katonai kordónok, földhányás-erődítmények, fatorlaszok zárják el. Az átjáróhelyeken sorompó, őrház, vám (gulaszerű fa- és kőépületek ezek), a járványok behurcolásának megakadályozására pedig vesztgárákat rendeztek be, ahol az utasokat megfigyelésnek vetették alá. Némely helyen régi erődítmények, őrtornyok, falmaradványok előfordulnak, emlékköveiken még azok feliratát is megfigyelhetjük.

A legérdekesebb a Hátszeg körzetben, az Oláh-Zsil mellett, a Vulkan szorosnál megfigyelt természeti jelenség feljegyzése. A valószínűleg bitumennel átitatott földréteg kigyulladt és nagy feltűnést keltve, 3 évig égett. A térkép pontos ábrázolása és a látkép megjelölése alapján ma se lenne nehéz feladat megkeresni és megvizsgálni a természeti tünemény helyét.

Látjuk tehát, hogy a gyűjtemény ezen része is igen értékes adatokat tartalmaz Erdély helytörténetéhez. A 200 évnél idősebb ábrázolások olyan korból örökítették meg a helyzetet, amikor még nem történt meg városainknak és tájainknak az a nagyfokú átalakulása, amely a XVIII. század vége felé és a XIX. század folyamán fokozódva, olyan lényeges változást idézett elő.

Erdély városainak és várainak ez az itt ismertetett képeskönyve természetesen csak azokat a helyeket tartalmazza, amelyek katonai szempontból fontosak voltak vagy szerepet játszottak. Míg az ilyen helyeket egész sorozat képes-térképes ábrázolás örökítette meg, addig a tisztára polgári jelentőségű városokról ritkábban maradtak fenn ábrázolásaink, mert ezek a helyek a katonákat nem érdekelték. A katonai mérnökök akkor már meglehetősen pontosan dolgoztak, és így kéziratos munkáinknak az az előnye van a metszetekben, sokszorosítottan megmaradt városábrázolások felett, hogy míg a hadimérnökök a geometriai ábrázolás szigorú szabályai szerint dolgoztak és így műveiknek nagyobb történeti forrásértéke van, addig a metszetek készítői, mint művészek, nagyobb ábrázolási szabadságot engedtek meg maguknak és egymástól vigan másolgattak, önkényesen változtattak. Ezzel egyrészt festőibb hatást értek el,

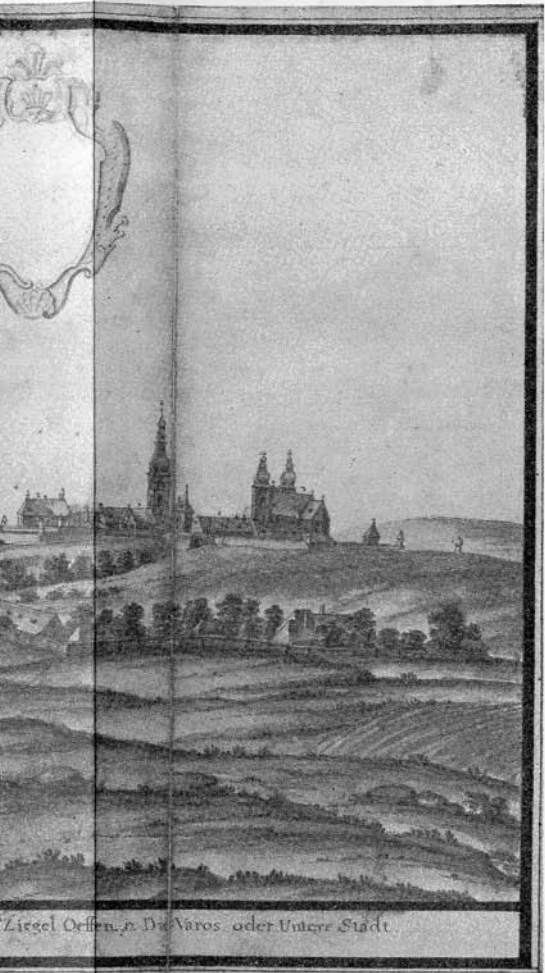
1. Nagyszeben látképe

2. Nagyszeben és várának alaprajza

3. Gyulafehérvár látképe

Ziegel Offen. n. Die Varos oder Untere Stadt.

Explication.

- a. Dom Kirche samt Bischoff Hoff.
- b. Jesuiten.
- c. Trinitarier.
- d. Franciscaner.
- e. Comandirenden Herrn Generalen Quartier.
- f. Comendanten Hauß.
- g. Hrn. Fortifications Directeurs Quartier.
- h. 2 Pulver Magazins.
- i. Caserne.
- k. Hauptwacht.
- l. Arsenal.
- m. Die Müntz.
- n. Proviand Magazin.
- o. Comissariat Hauß.
- p. Der Spring und Röhr Brunnen.
- q. Das Haupt Thor.
- r. Das Neue oder Bischoff Thor.

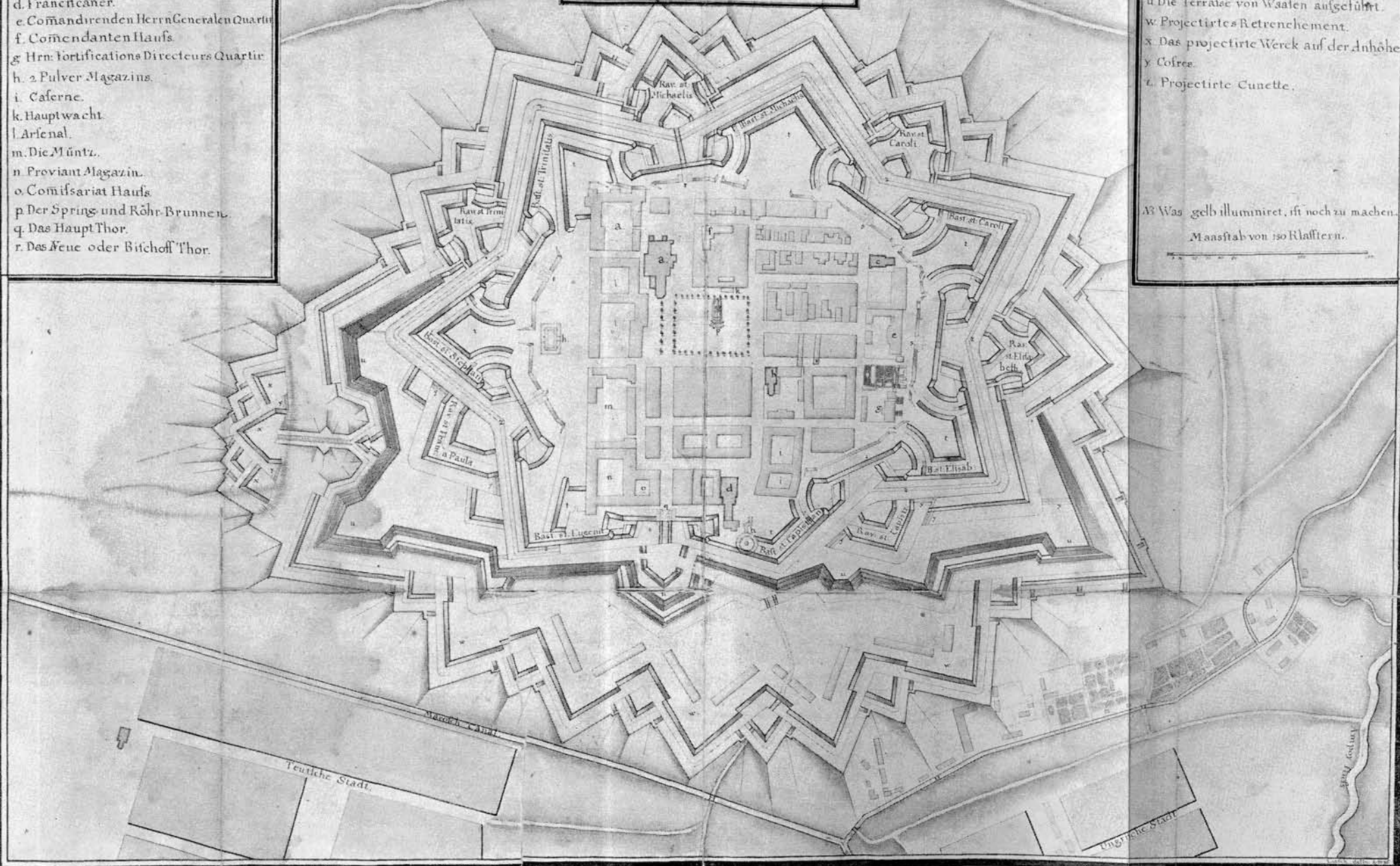
Plan der HauptVestung
CARLSBURG
 im Fürstenthum Siebenbürgen.

Explication.

- s. Casamattirte Austelle.
- t. Cavaliers.
- u. Die Terrasse von Waßen aufgeführt.
- w. Projectirtes Retrenchement.
- x. Das projectirte Werc auf der Anhöhe.
- y. Cofree.
- z. Projectirte Cunette.

Was gelb illuminiret, ist noch zu machen.

Maassstab von 150 Klaftern.

4. A gyulafehérvári vár, Erdély főerődjének alaprajza

PROSPECT VON
 CLAUSENBURG
 ANNO 1734.

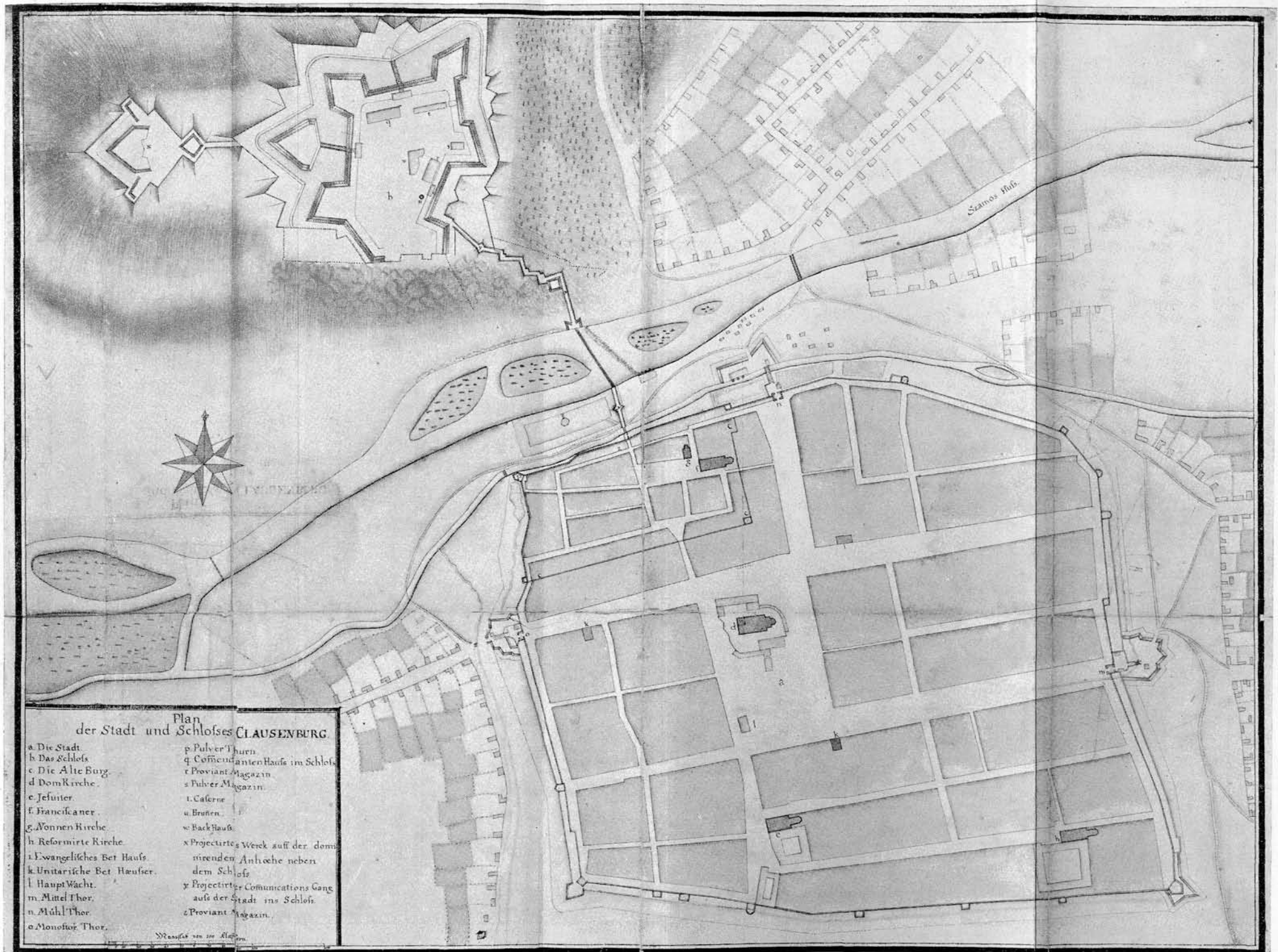
Nr. 1 Das Schloß. 2 Der Domb. 3 Die Schuler. 4 Die Franciscaner. 5 Die Schulen. 6 Evangelisches Bethhaus. 7 Die
 Thor. 8 Das Monestor thor oder Münster thor. 9 Begräbnisse. 10 Ar.

5. Kolozsvár látképe

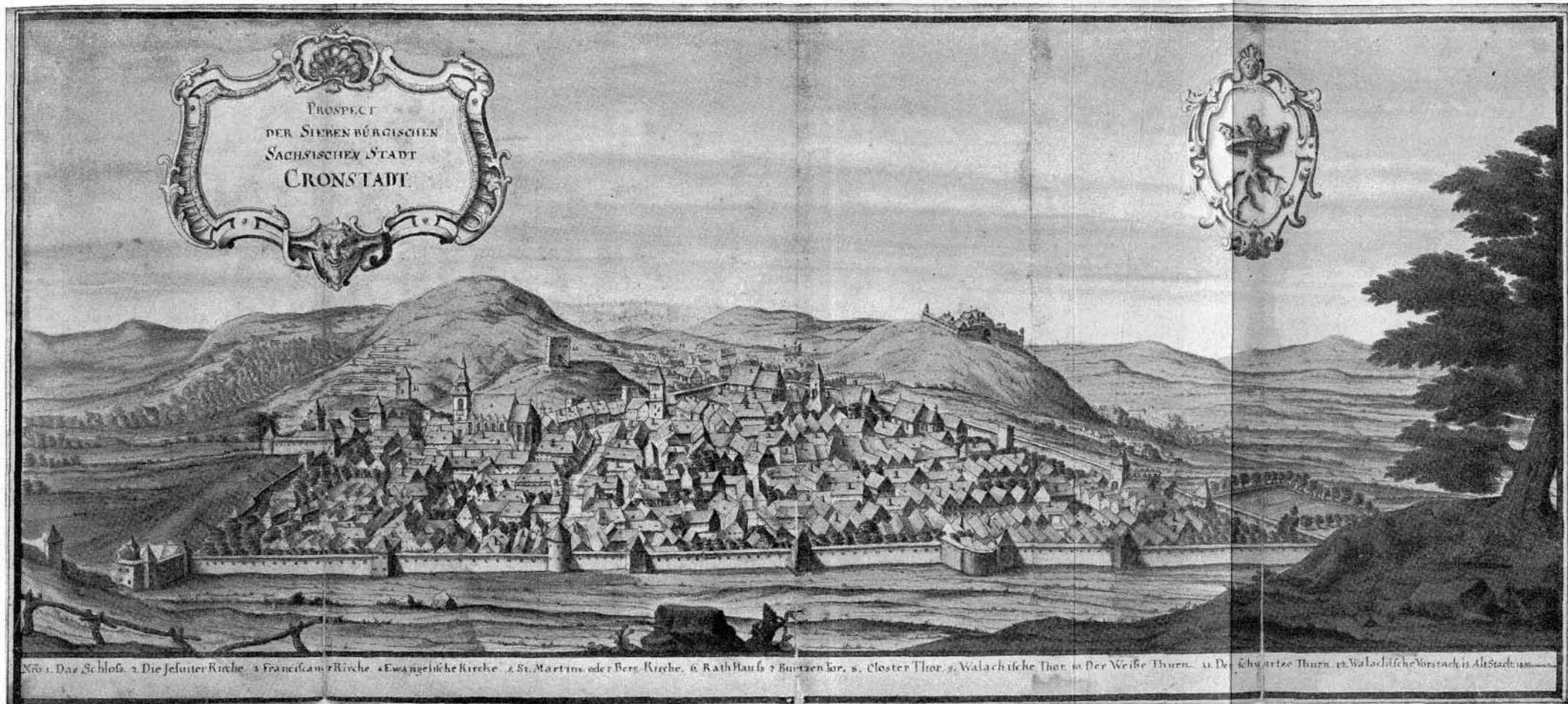
MUSEUM
K. K. M. OSTRIE
1790

vinische Kirch. 8 Calvinisches Collegium. 9 Das Mittel Thor. 10 Das Mühl-
sche Bethhäusser ~

6. Kolozsvár és a kolozsvári Fellegvár alaprajza

7. Brassó látképe

ERKLÄRUNG DER ZIFFERN IN DEM GRUNDRISS VON CRONSTATT

1 Die Dom Kirche	21 Pfälzer Gassen	37 das enge Gäßel
2 Schützer Kirche	22 Johannis neue Gassen	38 das Kirenen en Gäßel
3 Franziskaner Kirche	23 Sptals neue Gassen	39 die Baadküche
4 Das Rathhaus	24 Wehr Gäßel	40 der Kirchhoff
5 Die Hauptwacht	25 Schwarze Gassen	41 der Postmarkt
6 Das Kloster thor	26 niedere Burg Gassen	42 das Schießsen
7 Kirchen thor	27 Mittelfte Burg Gassen	43 der weisse thürnen
8 Wallachisches thor	28 Obere Burg Gassen	44 der schwarze thürnen
9 Schmid Bastion	29 Die hohen Boden	45 die Gräfte
10 Riemer Bastion	30 Fischmucke	47 Wallachische Hofstat
11 Goldschmid Bastion	31 Das Stinckende Gäßel	48 die alte Stadt
12 Güterer Bastion	32 Kuhle Markte	49 die Blumen au
13 Fächmacher Bastion	33 Fleisch Bäncke	50 Grätz Mullen
14 Söster Bastion	34 Obere neue Gassen	51 Popper Mullen
15 Weber Bastion	35 Wallachische Gasse	52 die Wallachische Kirche
16 Messerschmid thürnen	36 Catharinen Hoff	53 Die Berg Kirche
17 Schützer thürnen		
18 Die Kloster Gassen		
19 Die Nonnen Gassen		
20 Rosen Anger		

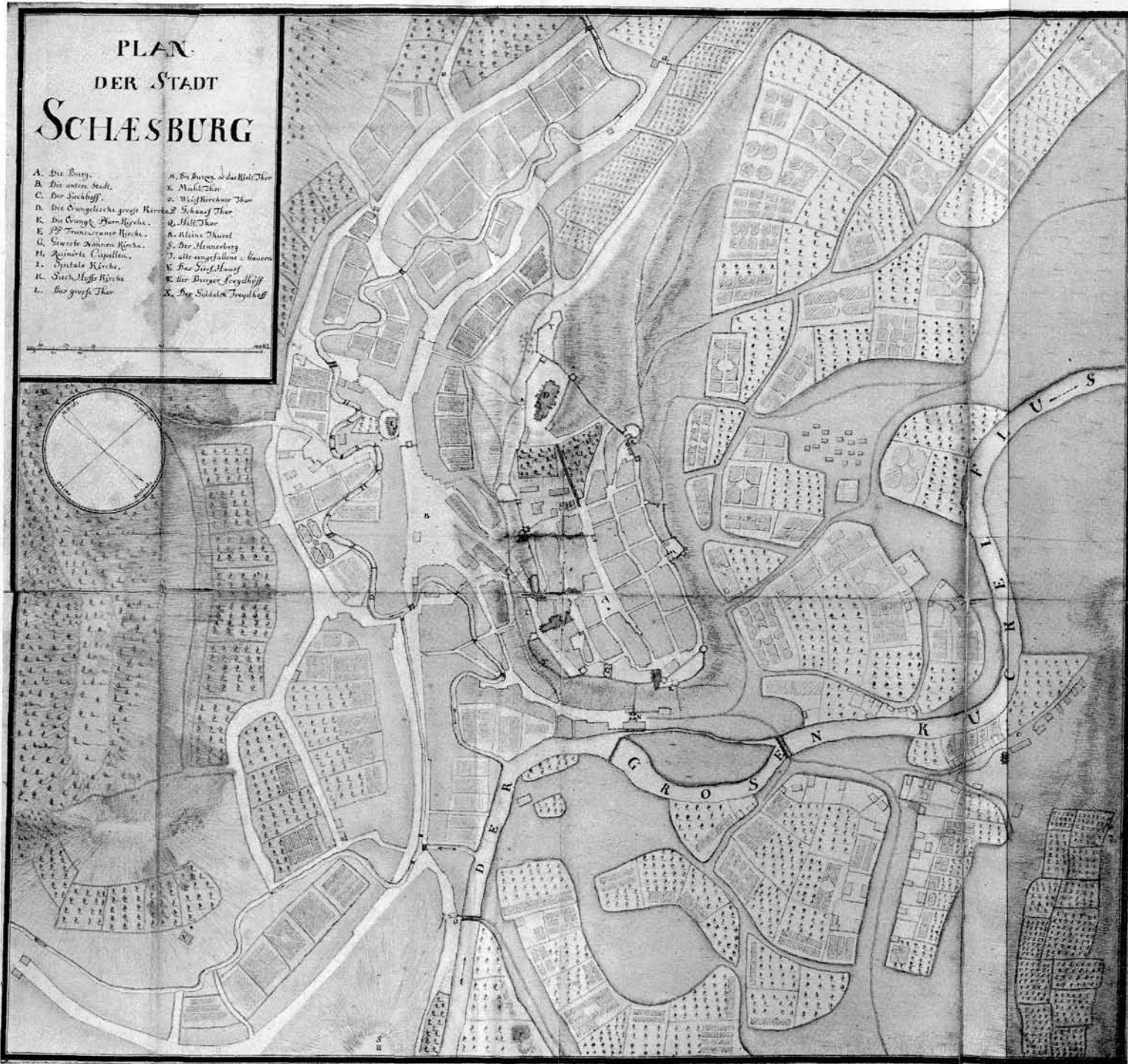
8. Brassó alaprajza

9. Segesvár látképe

PLAN
DER STADT
SCHLESBURG

A. Die Burg.	A. Die Burg, so da Milt-Thor
B. Die unter Stadt.	X. Markt-Thor
C. Der Fischhoff.	O. Weiß-Kirchen-Thor
D. Die Evangelische große Kirche.	Z. Schaaf-Thor
E. Die Gungelische große Kirche.	U. Milt-Thor
F. Die Franckische Kirche.	R. Kleine Thort
G. Sankte Dominici Kirche.	S. Der Hennerberg
H. Sankte Capellen.	T. Die angefallene Hauere
I. Spital Kirche.	V. Der Fisch-Haus
K. Sankt Margrethe Kirche.	W. Der Burger Fischhoff
L. Der große Thor	X. Der Soldaten Fischhoff

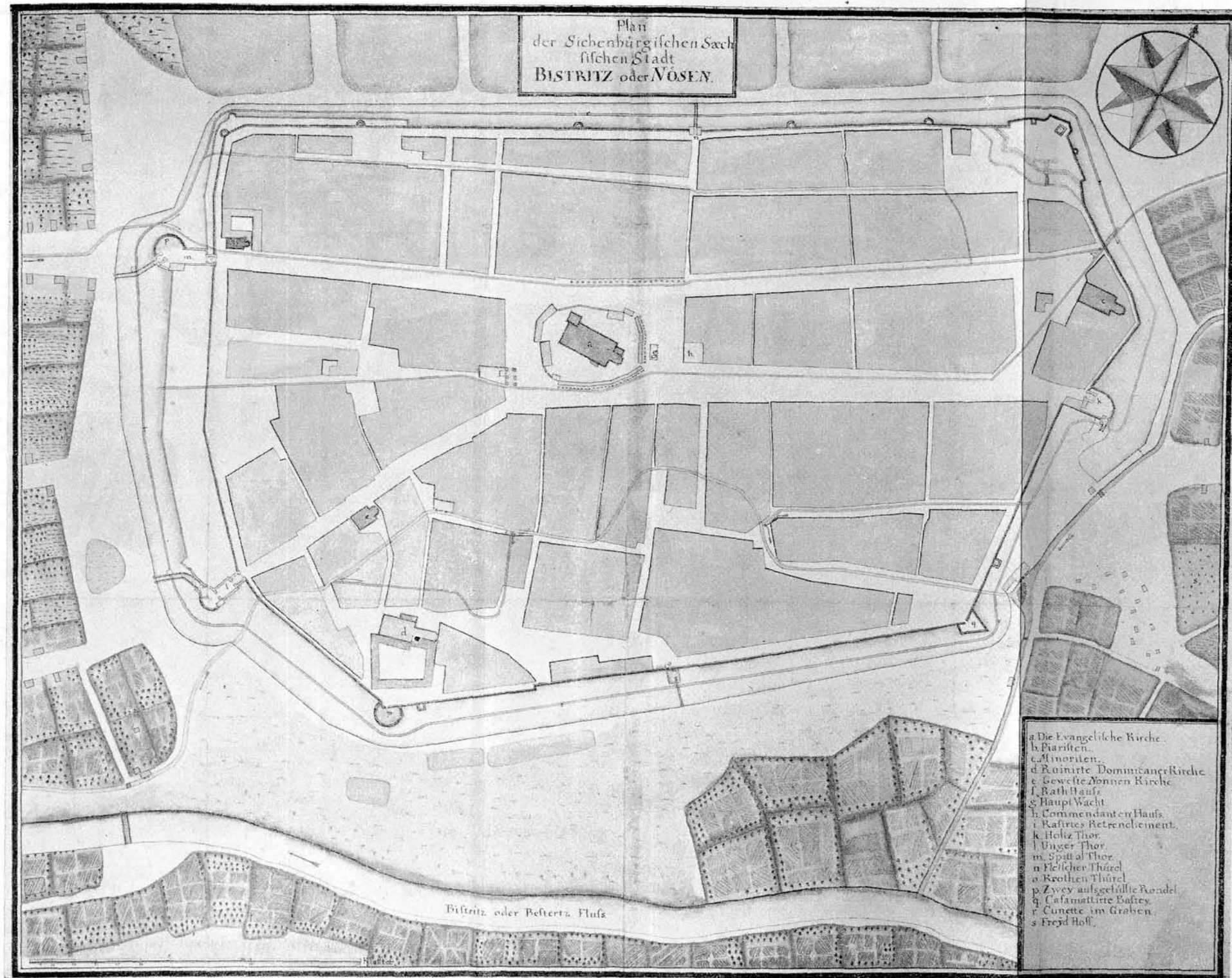

PROSPECT
DER STEBENBÜRGISCHEN
SACHSISCHEN STADT
BISTRITZ

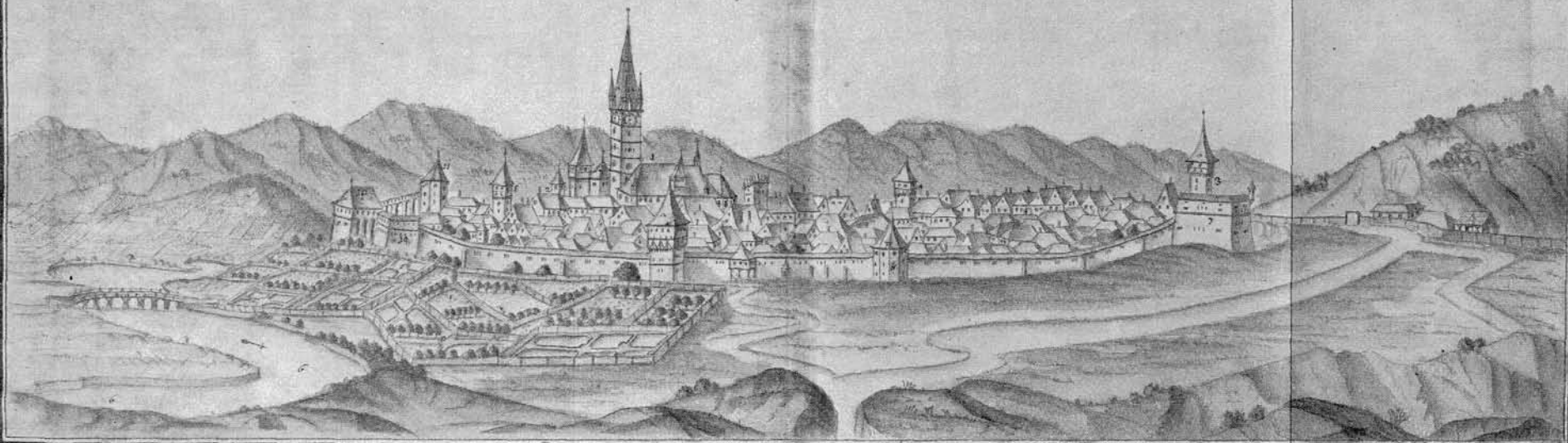
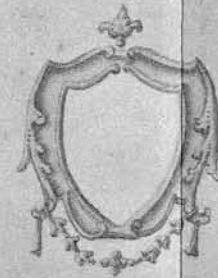

1. Die Evangelische Kirche. 2. Die Pfarristen. 3. Die Minoriten. 4. Ruinirtes Dominicaner Kloster. 5. Das Rath Haus. 6. Unger Thor. 7. Spitel Thor. 8. Holz Thor. 9. Grotten Thürl. 10. Fleischer Thürl.

11. Beszterce látképe

PROSPECT
 DER ÄLTESTEN SIE-
 BENBÜRGISCHEN SECHSISCHEN
 STADT MEDIASCH ODER
 MEDWISCH.

1. Evangelische Kirche. 2. Franciscaner Kirche. 3. Farkasch Thor. 4. Czekesch Thor. 5. Stein Thor. 6. Grofse Ruckel Fluss. 7. Schneider Bastey.
 8. Gussenmacher Thurn. 9. Lederer Thurn. 10. Wagner Bastey und Thurn. 11. Tuchmacher Thurn.

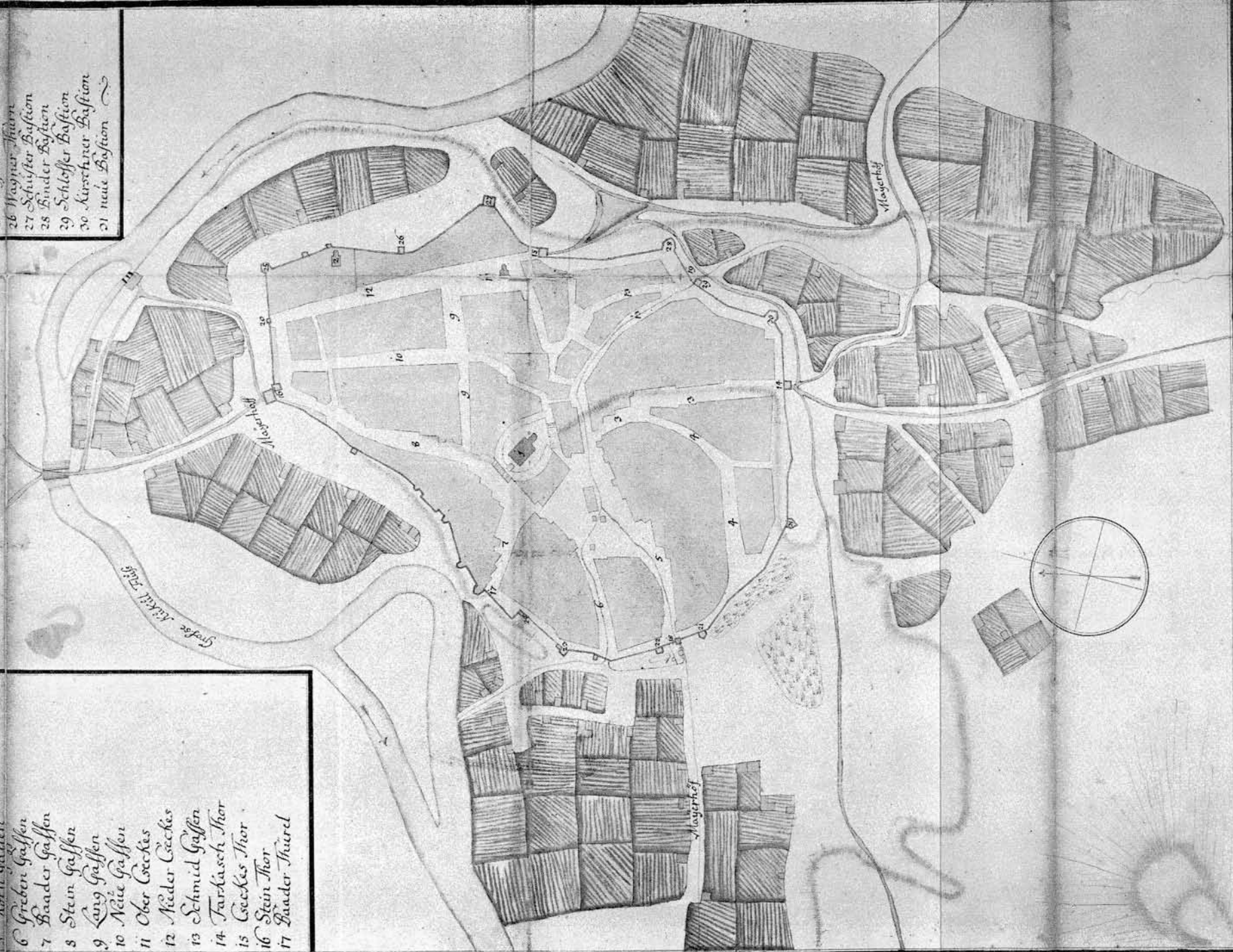
13. Medgyes látképe

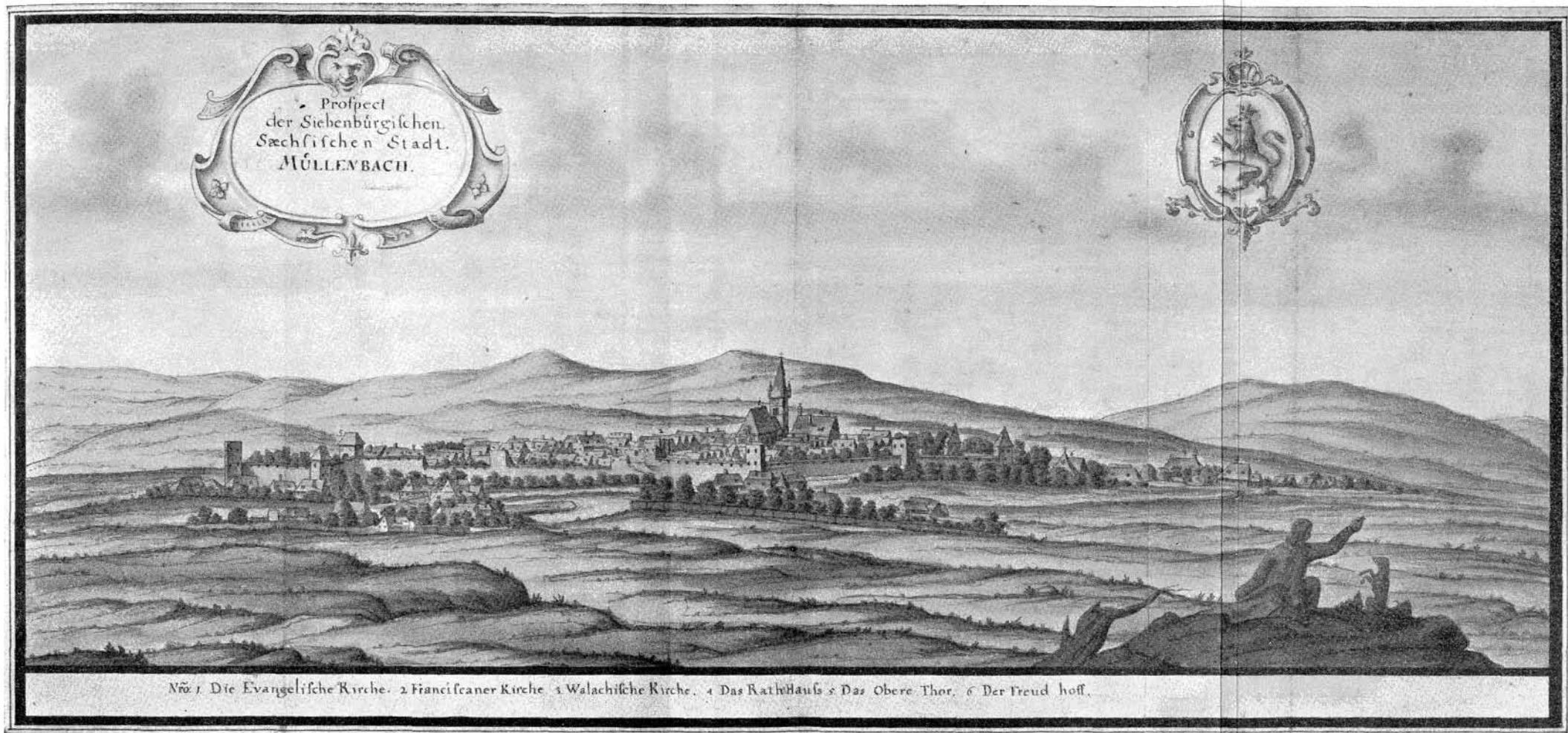
GRÜNDRIS VON MEDIES
EXPLICATION

- 1 Die Dom Kirche
- 2 Das Franciscaner Kloster
- 3 Farkasch Gassen
- 4 Ketten Gassen
- 5 Koth Gassen
- 6 Greben Gassen
- 7 Baader Gassen
- 8 Stein Gassen
- 9 Lurg Gassen
- 10 Neie Gassen
- 11 Ober Coekes
- 12 Nider Coekes
- 13 Schmid Gassen
- 14 Farkasch Thor
- 15 Coekes Thor
- 16 Stein Thor
- 17 Baader Thürel

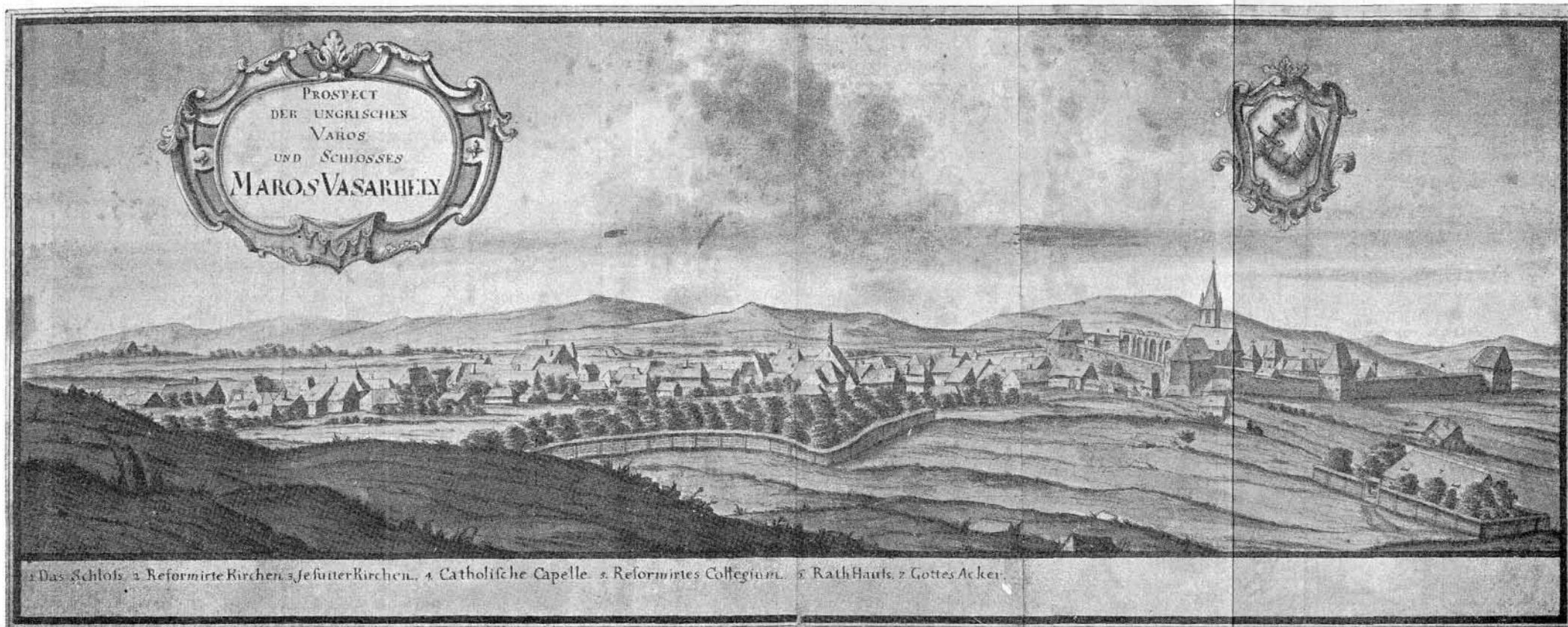
EXPLICATION

- 18 Koth Gassen Thürel
- 19 Schmidt Thürel
- 20 Eisen Thürel
- 21 Schneider Bastion
- 22 Tuchmacher Thürel
- 23 Kampelmacher Bastion
- 24 Goldschmidt Thürel
- 25 Messerschmidt Thürel
- 26 Wagner Thürel
- 27 Schuster Bastion
- 28 Binder Bastion
- 29 Schlosser Bastion
- 30 Kirchner Bastion
- 31 neue Bastion

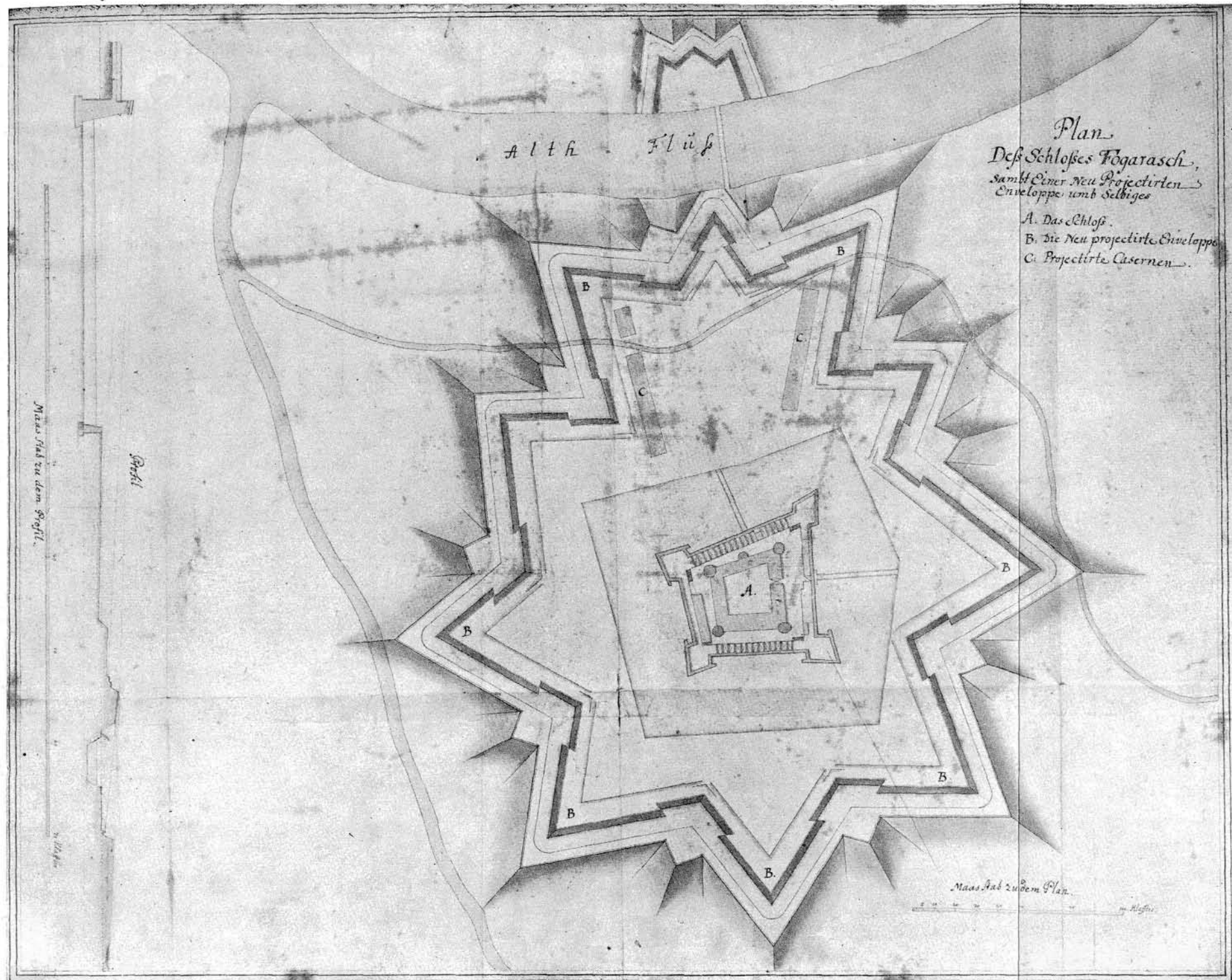
15. Szászsebes látképe

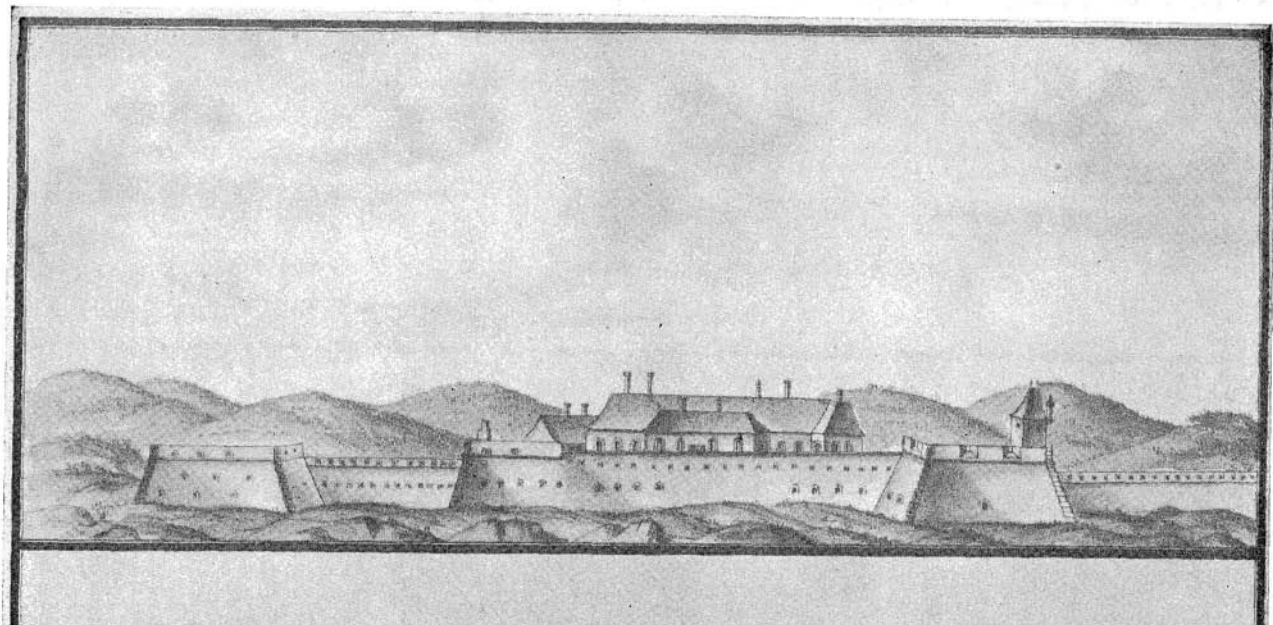
16. Marosvásárhely látképe

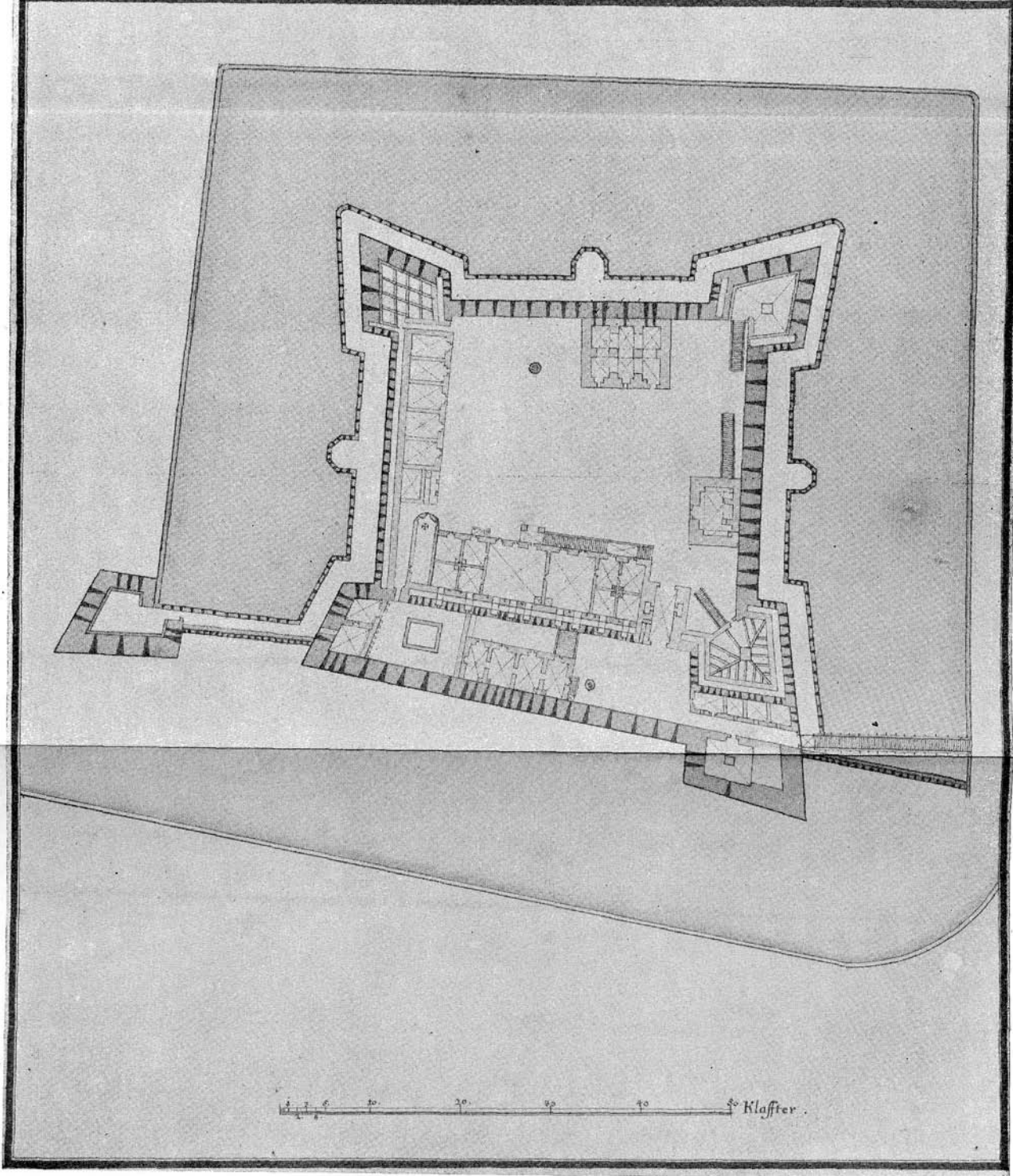

17. Székelyudvarhely látképe

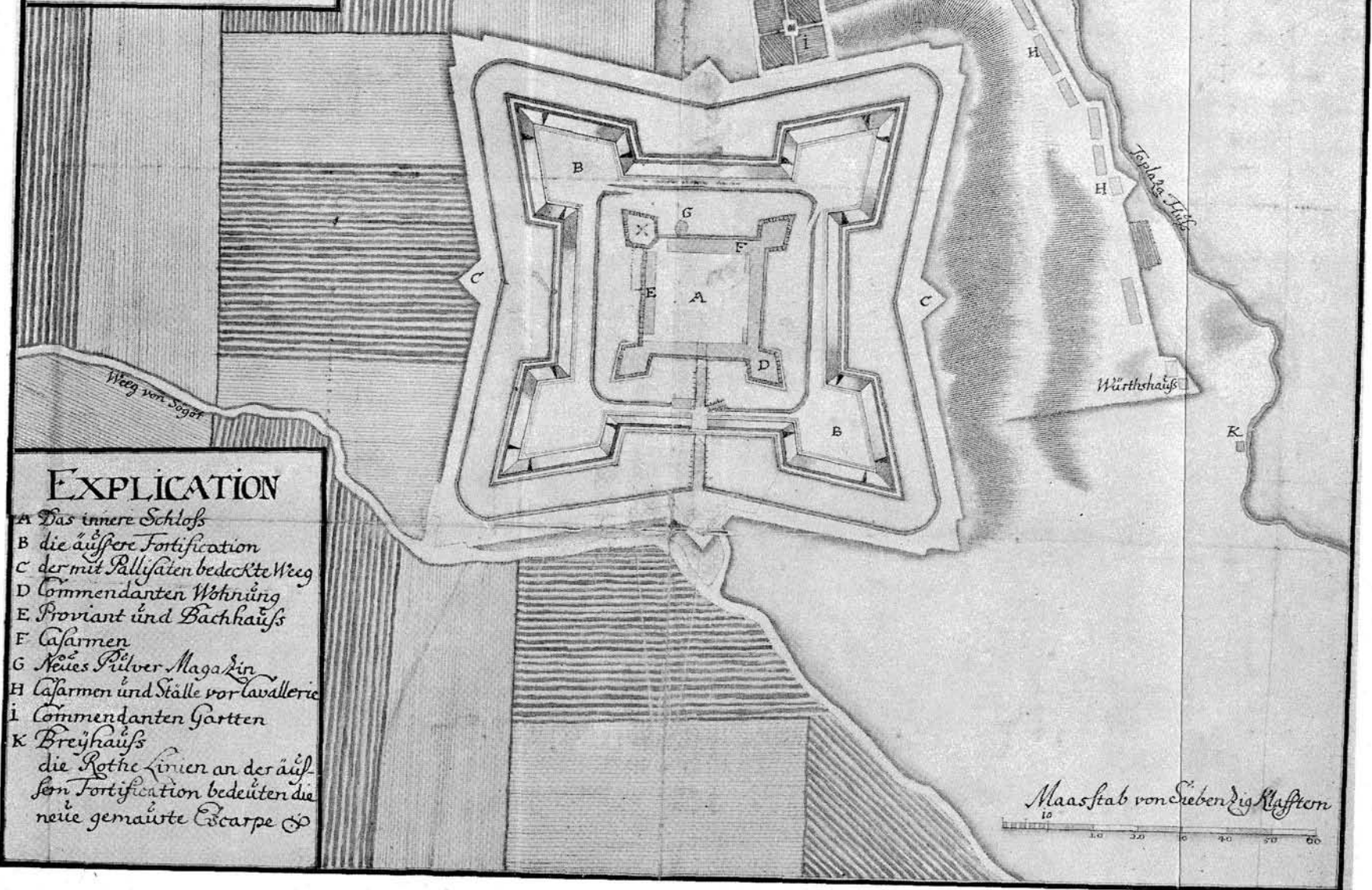
18. A fogarasi vár alaprajza

20. A szamosújvári vár látképe és alaprajza

PLAN
 Des in der CZIK liegenden Schloßes
SEREDA
 Mit seiner umliegenden
 Situation
 Wie sich selbes demahlen be-
 findet.
 ANNO 1735.

EXPLICATION

- A Das innere Schloß
 - B die äußere Fortification
 - C der mit Palisäten bedeckte Weeg
 - D Commendanten Wohnung
 - E Proviant und Bachhaus
 - F Casarmen
 - G Neues Pulver Magazin
 - H Casarmen und Ställe vor Cavallerie
 - I Commendanten Garten
 - K Breyhaus
- die Rothe Linien an der äußern Fortification bedeuten die neue gemauerte Escarpe &

21. A csíkszeredai várkastély alaprajza

másképp az újságra éhes közönséget elégitették ki, amikor egy-egy tárgyat időszzerű eseményekkel kapcsolatban újból felelevenítettek.

Minthogy a bemutatott gyűjtemény ábrázolásai kétszáz évvel korábbi állapotokat örökítenek meg mérnöki pontossággal felvett alaprajzokkal, térképekkel és látképekkel, ezért Erdély városainak helytörténeti és helyrajzi tanulmányozására valóban elsőrangú forrásanyagul szolgálnak.*

Borbély Andor

F ü g g e l é k

Az erdélyi városok és határjárók 1736. évi Weiss hadmérnök által összegyűjtött látképeinek és térképeinek leírását eredeti szövegben közöljük. Kihagytuk a határátjárókra vonatkozó kb. 16 lapnyi leírást, mert annak inkább katonai földrajzi jellege van. Az eredeti szöveg jól olvasható kurzívírás, helyesírása régies és bizonyos szabályok alkalmazásában nem következetes. A szóvégi *t* helyett a régies *th* alakot használja, az *i* betű helyett néhol *y*-t ír, az éles *s* helyett *sz*-t használ, az *m* után sok helyen *b*-t, a *dt* helyett *tt*-t alkalmaz. A névből származó jelzőt helyenként nagybetűvel írja, általában a nagybetűvel nem él szabály szerint, de nem is következetes, mert pl. az összetett főnevekben a második tagot különválasztva és nagybetűvel írja.

Kurze Beschreibung von Hermannstadt. lat. Cibinium, oder Hermannopolis. Hungar: Czeben. Vallach: Sibiul.

Ist die Haupt Statt desz Fürstenthumbs Siebenbürgen, ihr erster erbauer soll geveszen seyn, ein Nürnbergischer Edelmann Nahmens Hermannus (von Welchem Sie auch die teutsche Benennung hat) der zu Zeithen desz Ungarischen Königs Stephani ins Land kam, und sich alhier einen Mäyerhoff bauete, welches die Wortte des Stattinsigels dociren (!), die da heissen: Siggillum ville Hermanni. Da aber dieszer Orth durch die angekommene Sachsen angewachsen, hat man Ihn Ao. 1160. mit Mauren umgeben; da es dann in dem Original Instrument von Ao. 1284. hiesze Nos Iudices et Seniores Ville Cibiniensis etc. etc. bisz der Mayerhoff endtlich gar zu einer Stadt werden. Sie ligt auf, an, und unter einer bergabhängigen auf allen seithen weit hinaus gehenden schönen ebene an demgegen Westen vorbey fliessenden mittelmäsigen Flusz Cibi (davon die Latein. Hung. undt Wallach. Benennungen hergelaithet werden). Was oben auf der Anhöhe ligt, wird die Obere, und was unter selbiger gegen Westen und Norden ligt, die Untere Stadt geheissen. Sie ist Anfänglich mit einer einfachen Maur: und darzwischen ligenden Thurnen umbfangen: nachgehends aber seynd diszen, an der Obern Statt einige Bastions mit Courtinen und Zwinger Mauren vorgeleget worden, welche auf allen seithen der Stadt mit tiefen Teichen umgeben seynd. Innwendig seynd zimlich schöne mehrerentheils gemanerte Häuszer insonderheit in der Obern Statt. Durch die Vornehmste Gassen rinnen Bäche, welche die Unsauberkeith aus der Stadt Abführen. Die Inwohner seynd Gröszentheils Sachsen, Evangelischer Religion, auszer wel-

* A mellékelt városképek és váralaprajzok nyomóducait a M. kir. Honvéd Térképészeti Intézet (Budapest) az eredeti kódexről közvetlenül készítette. A szerkesztő köszönettel tartozik a Ludovika Akadémia igazgatóságának, hogy megértésével lehetővé tette a nyomóducek ilyen közvetlen úton való előállítását. Ugyancsak köszönet illeti a Honvéd Térképészeti Intézet igazgatóságát, hogy az ábrázolások jelentőségének felismerése után, a háborús viszonyok közepette is, lehetővé tette a képanyagnak ilyen kifogástalan formában való közzétételét.

ehen auch einige Teutsche seynd, die allein das Burgerrecht, und sonst keine andere Nation, erhalten können. Die Evagelische haben die grosze Pfarrkirchen, (daneben ein Gymnasium und schöne Bibliothek) die Spithal Kirchen noch eine kleine Kirche, welche sie Kloster nennen, und auf dem kleinen Platz ein Betthausz. Von denen Römisch-Katholischen haben die P. Jesuiten, die Franciscaner undt Kloster Frauen schöne Kirchen. Endtlich haben auch die Griechische Handelsleüth alhier ein Betthaus. Die Statt hat Vier grosze Thor (nehmlich das Burger: Elisabethen: Heltner, und Saag) oder besser Seünchen) Thor; und zwey kleine, nemlich das Leichen undt Morgen oder Marien Thürley, welches letztere gesperret ist: Ao. 1529. wurde sie vom Fürsten Stephans Bathori 7. Jahrlang vergebens belagert. Ao. 1710. nahm sie Gabriel Bathori mit List ein, da er nemlich vihle Fässer mit Soldaten anfüllete, selbige vor Fürstliches Guth Ausgab, und also in die Statt practicirte, welche dann die Burger hinaus jagten, das Weibsvolek schändeten, das Rathausz Plünderten, und andere Grausamkeiten Vorübten, Inn leztern Coruzischen Rebellion is sie steths in ihre Römisch: Kayserl: Mayestet devotion geliblen.

Kurze Beschreibung von Carlsbourg. Hiesse im Anfang zu der Römer Zeithen Apulum | daher die via Apulensis, welche von hier bisz zu der damahls Königlichen Rezidenz Statt Zarmizegethusa gieng, ihren Nahmen bekmmen | nachgehends aber bekam Sie den Nahmen Alba Julia, woher aber ist ungewisz: in dem ihn einige von Julio Caesare, einige von der an den dacischen König Gothiso verheüratheten Tochter Kayzers Augusti, Julia; andere von einem Ungarischen Feldherrn Gyula; noch andere von Julia der Mutter Kayzers Aur: Antonini Pii herleiten wollen. Welches letztere aus folgender hier in Karlsburg gefundenen Inscription geschlossen wird: I. O. M. E. IUNONI PRO SALUTE IMP: M. AUR: ANTONINI PII. AUG: ET IULIAE AUG. MATRIS AUG: M. ULPIUS MUCIANUS etc.: Ungrisch hiesze sie Fejervar. Teütsch Weissenburg, Wallachisch Belgrad bisz Ao. 1715. Da sie von jezt Glorwürdigst Regierender Kayserl: Mayestet Fortificieret zu werden Angefangen wurde, da dann die Nahmen verändert wurden, so dasz sie jezo Teütsch Karlsburg, Ungarisch Karolyvar, Lateinisch Alba Carolina Heisset, welche letztere Nahmens Veränderung in folgendem verfasst:

Luce Sacra Caroli Similes Alba accipit ortus.

In Solida primus, ponitur arce lapis.

Julia nata fui, Carolus vim robur et auxit,

Julia sim libeat; nunc Carolina vocer.

Sie soll vor alten Zeithen sehr grosz gewesen, und in Umkreisz über 5000. Schritt gehabt haben, Gleich wie ihre Rudera jezund auch davon zeügen, in Welchen mann vihle Römische monumenta findet, zum Exemp: gebrochene Statuen, Inscriptiones, Medaillen, Stückhe von Urnis, Römisch. Grosze quadrat Ziegel, da auf einigen Legio XIII. abgedrucket stehet, und dergleichen, Auszer diszen seynd auch tieff in der Erden bey Ausgrabungen Fundamenten zu denen Fortifications Werkhen sehr grosze Riszen Beiner Gefunden worden. Inn leztern Zeithen war sie die beständige Residenz derer Sibenbürgischen Fürsten, wegen Ihrer schönen Angenehmen Situation, weilen sie auf einer lustigen Anhöhe liget, welche auf allen seithen mit einer weiten Ebene Umgeben ist, und gegen Norden den Ampcy, gegen Osten aber den Maros Flusz hat, welcher gegen Westen hinunter flieszet. Betreffend ihnen heutigen Zustand, so ist sie wie gedacht seither Ao. 1715. mit 7. Bastionen, schönen Ravelinen, Casematten, Galerien, Minen und an-

deren Fortifications Wercken nach der neuesten Bevösigungs Arth Fortificiret und zu einem Haupt Waffen Platz in Sibenbürgen destiniret worden, dasz sie hoffentlich in kurzer Zeit so wohl ausz: alsz innwendig zimlich regular wird ausgebauet werden. Sie hat mitten auf dem Platz einen schönen Steinern Springbrunnen, in welchen ein guthes Wasser von einem gegen abend ligenden Berg durch einen Aquaeduct von 2300. Klafftern unter der Direction desz jezigen Fortifications Directeurs Herrn Ing. Obristlieutenant von Weiss ist gelaithet worden. Auch ist zu bemerkhen, dasz Kostbar von Steinmezen und Bildhauer Arbeit Aufgeführte grosze Haupt Thor gegen der Vorstadt. Kirchen befunden sich in der Vörtung 4. Als der Dom, Jesuiter, Trinitarier, und Franciscaner Kirchen. Auch hat Alhier seinen Sitz der Sibenbürgische Röm. Katholisch. Bischoff, auch befindet sich alhier das Kayserl. Münzamt wohin das Gold und Silber aus denen Bergwercken im hiesigen Lande gelüstert und alda geprägt wird. Anlangend die Varos oder Vorstadt, so ist selbige in 3 Theil getheilet, nemlich in die Ungarische, Teütsche und Hajusche Stadt, und ist bewohnet von Ungarn, Teutschen, Sachsen, Wallachen, Griechen und Juden.

Kurze Beschreibung von Clausenburg. Lat. Claudiopolis, Ung. Kolosvar, Wallach. Klusch. Hiesze zu der Römer Zeithen Napuca, wie aus einer hier gefundenen Inscription geschlossen wird, worauf die Colonia Napucensis stunde. Einige meinen auch sie habe Zeugma geheissen, welcher Ptolomeus Geogr. Lib: 3. Cap. 8. erwechnung thut. Woher sie ihre Nahmen bekommen is auch ungewisz; in dem einige den Lateinischen Nahmen herleithen von Legionen VII. Claudia; andere von Kayser Claudio. Den Ungrisch. Nahmen Kolosvar deriviret Bonifius von dem Kloster Beata Scholastica, gleichsam Oscholasvar; andere von dem 2. Meilen von Clausenburg ligenden Fleckhen Kolos, von welchem auch der Comitatus, in welchem diese ligen, seinen Nahmen hat. Die teutsche Benennung Clausenburg wird hergelaithet von denen engen Berg Clauszen, daher auch der Wallachische Nahme Klusch entsprungen seyn mag. Sie ist erbauet worden Ao. 1170. und zwar erstlich die alte Burg, welche die Ungarn Ovar heissen, hernach aber ist sie erweitert und mit einer Einfachen Maur und Wassergraben umgeben worden. Sie ligt in einem engen Thal an dem Flusz Klein Szamos und hat auf beeden Seithen hohe Berge, auf deren einem gegen Norden jenseiths der Szamos unter dem Commandirenden Herrn Grafen Graffen von Steinville ein Schlosz von Erden Werckhern aufgeföhret worden. Die ersten Einwohner dieser Statt waren Sachsen, Welche aber von denen hineingezogenen Ungarn dermassen überwältiget worden, dasz anjezo sehr wenige sich darinnen befinden. Sie hat 3 Thore, nemlich das Mittel: Mühl und Monostor Thor, von deren jedem grosze von Ungarn, Zecklern, Sachsen und Wallachen bewohnte Vorstädte sich befinden, deren Einwohner durch den Feld- und Weinbau sich ernehren. Kirchen seynd folgende: die Dom Kirche, Jesuiter neu erbaute Kirche nebst einer florisanten von Kayser Leopoldo gestifteten und mit vñhlen Einkünften beschenkten Academie; die Franciscaner, neben der gleich eine Kirch von Kloster Frauen. Ferner haben die Reformirte eine Kirch, die Evangelische Ein: und die Unitarier 2 Bethhäuser; Sie war im Anfang eine derer Reichsten Handels Stätte in Sibenbürgen, ist aber nachgehends durch vñhle fatalitaeten in einen elenden stand gerathen; da zum Exempel Ao. 1655. 1800. Hauszer mit allen Mobilien verbrant; da die Statt denen Türckhen nach der Schlacht bey Gyalu und Fenos Ao. 1660. in Wenig Tagen 80.000 Thaler: und abermahl folgendes Jahr 60.000 fl. eben denen Türckhen un Tataren Leythern?: welche Summa zusammen zu bringen, sie vñhle Ligende Gütter versezen müsten, da sie währendem Kuruzzen

Krieg denen Kayserl. 44.000 fl. denen Rebellen aber fast noch zweymahl so vihl herschiessen müssen, und was dergleichen ausgaben mehr waren, welche disze vormahls wegen Reichtum berühmte Stadt in die Eüszerste Armuth gebracht haben. Diese Stadt ist ein so genandter locus taxalis und Königliche Freyes Statt, welche bloz vom Königlichen Gubernio dependiret.

Kurze Beschreibung von Cronstadt oder Cronen, Lateinisch Corona, Ungarisch Brasso, Wallachisch Brassoul. Ist auch eine königliche Freye Stadt, so im Jahr 1203. gebauet zu werden angefangen, und 1386. mit einer Maur unter der Regierung Sigismundi umgeben worden. Sie ligt gegen denen Türckhisch Wallachischen Gränzen zwischen aller seiths hohen Bergen auf deren einem gegen Norden Ao. 1553. ein Schlosz erbauet, und Ao. 1611. mit einem Erden Wall umgeben worden. Die Stadt an sich selbst ist nicht grosz, hat ziemlich schöne Häuser, und in denen meisten Gassen Wasser Canäle und durch Röhren hinein geführtes Bronnen Wasser. Die Vorstädte aber seynd deszto gröszer, deren 3. seynd, nemlich die Wallachische Vorstadt oder Bulgarey, die Alt Stadt, und Blumen Au, welche von Sachsen, Bulgarischen Wallachen, und Evangelischen Ungarn bewohnet werden. Inn diszen Vorstädten seynd Vihle schöne Obstgärten, welche den Mangel desz Wein wachszes in etwas ersezen, welches ungeachtet doch die Vortrefflichste Weine, Vor allen Orthen in Sibenbürgen daselbsten gefunden: die ausz der Benachbarten Türckischen Wallachey durch Törzburger Pass heraus geführet werden. Sie war vor alters eine Niederlage von vihlen Commerzien aus der Wallachey, Moldau und Moscäu, welches Commercium aber anjezo bey weitem nicht so florisant ist. Die Sachsen inn der Stadt welche Evangelischer Religion haben die grosze Pfarr Kirche nebst einem Gymnasio, ausser diszer haben die P: P: Jesuiten und Franciscaner gleichfalls Ihre Kirche. Die Stadt hat 3. Thor, nemlich das Wallachsche-Kloster und Burzen Thor. Ao. 1611. wurde der Fürst Bathori Gabor von dem Moldauer Radu Voda ohnweit der alten Pappier Mühlen totaliter geschlagen. Inn diszem Jahr den 22. Augusti stürmeten die Wallachen aus der obern Vorstadt oder Bulgarey die Stadt, wurden aber von denen Bürgern zuruck geschlagen, etliche 100. niedergemacht, und gefangene nebst 4. Fahnen eingebracht. Ansonsten hat disze Stadt von denen Vihlmahls eingefallenen Tartarn, vihles unheil: und andere fata erleyden müssen.

Kurze Beschreibung von Schöszburg. Lat.: Schaesburgum, Ung. Segesvar, Wallach: Sigisora, ist Ao. 1198. erbauet worden. Soll anfangs eine Stund von hier hinunter auf einer ebenen Anhöhe nebne einem hohen Ufer desz Groszen Küchel Flusses ohnweit dem Dorff Danos gestanden seyn, und Sandava gehaiszen: hier aber wo die Stadt jezund stehet, nur ein Einsidler gewohnet haben. Sie ist eine Königliche Freye Stadt, ligt in einer nicht gar Angenehmen Gegend, zwischen Waldichten Bergen an dem Groszen Küchel Flusz. Sie wird getheylet in die Obere und untere Stadt; die Obere welche die Burg genant wird, ligt auf und an einem abhängigen Berg, und ist mit einer Mauren umgeben, auf der spize desz Berges ligt die Grosze Evangelische Kirche nebst einem Gymnasio ganz allein, von welchem mann zu denen Bürger Hauszern über eine lange Stiegen herunter gehen musz. Ausser dieszer Kirche haben die Evangelische noch eine Kirch, in welcher sie vor ordinaire | jnn jener aber nur Sontags früh | Ihren Gottesdienst halten. Die P: P: Franciscaner haben auch eine kleine Kirche. Die Burg hat 2. Grosze und 4. Kleine Thürl. Die untere Stadt ligt fast an dem Küchel Flusz ist zimlich weitläuffig, und wird so wohl von Sachsischen Handtwerkern, als auch Bauren bewohnet; Sie hat in der leztern Corruzischen Rebellion vihles ungemach von denen Rebellen ausstehen müssen.

Kurze Beschreibung von Bistritz, oder Nöszen, lat.: Bistricium, Ung. Bestereze, Wallach: Türgul Rosz auch Bistricza, Nöszen heisset diese Stadt von ihrem ersten Nahmen Niosenau, welchen Tröster deriviret von dem alt Teutschen Wortt Niosna, das so vihl heissen soll als nachspühren und nachsuchen gewisser spuhr Hunde, weilen so wohl vor zeichen alsz noch heut zu Tag in diszen gegenden schöne Jagd Gelegenheiten Geweszen. Ausz diszem Nahmen hat Strabo den lateinischen Nesindava gemacht. Sie ist eine Königliche freye Stadt, und ist Ao. 1203. angeleget worden, gegen denen Moldauischen Gränzen in einem Schönen Thal an dem Flusz Bistritz (woher sie auch den Nahmen mag erhalten haben) Ihre Einwohner sind Sachsen Evangelischer Religion, welche die grosze Pfarr Kirche auf dem Platz nebst einem Gymnasio mit einer Maur umfasst haben; die P: P: Minoritten und Piaristen haben auch hierjennen Ihre Kirchen. Die Stadt ist mit einer Maur, Thürnen und Rondelen befestiget, davor ein tieffer Wasser Graben, und in demselben noch eine Cunette sich befindet. Sie hat vor alters auf einem Berg gegen Norden ein Schloss gehabt, davon noch einige rudera gesehen, und vihle Medaillen und andere antiquitaeten daselbst seyn gefunden worden. Vor Zeiten ware Sie eine Niderlage derer Commerciën aus denen Benachbarten Provincien, wovon aber anjezo nichts mehr zu sehen ist. Grosze Thore seynd alhier 3. nemlich das Holz-Unger und Spithal Thor, und 2. Kleine Thürl, nemlich das Fleischer und Krathen Thürel. So wohl in dieser Stadt alsz deren zu gehörigen Dörffern wird die Sächsische Sprach so geredet, dasz Sie vor allen Orthern in Sibenbürgen der Teutschen am nechsten kommit. In dieser Stadt District 4. Meilen davon in Rodna ist ein Silber-Bley und Eizen Bergwerck, deren jenes der Kayserl. Hoff Kammer, dieses aber der Stadt gehöret. Sie hat vor allen andern Örthern in Sibenbürgen nebst ihrem District die Barbarische Grausamekeit derer Tartarn zu Unterschidlichen mahlen empfinden müssen. Durch die Vornehmsten Gassen der Stadt fliessen enge Wasser Canäle, und seynd auch unter Irdische gegrabene Canäle mit Röhren, Welche verhindern, dasz die Keller derer Bürger bey hohem Wasser nicht Anlauffen, welches oft geschihet, wann etwann eine Röhre Gesprungen ist.

Kurze Beschreibung von Medwisch, oder Mediasch, Lat: Media, Ungr.: Medyes. Wallach: Mediesch; soll Ihren Nahmen haben von der colonia Media derer Römer. Weil sie fast in der Mitten desz Landes liget; Sie ist Ao: 1146. zu bauen angefangen worden, ist folglich die älteste Stadt in Sibenbürgen. Sie ligt fest an der groszen Kichel, und wird von Sachsen Evangelischer Religion bewohnt, welche die grosze Kirche haben, die mit einer doppelten Maur und Graben umgeben ist. Die P: P: Franciscaner haben auch alhier seither einigen Jahren eine Kirche. So wohl bey diszer Stadt alsz in deren Stuhl wächst vihl und guther Wein, daherò diszer Strich Landes das Weinlaud genennet wird. Sie hat 3. Thor nemlich das Czekes — Farkas — und Stein Thor; auch 2. Kleine Thürel nemlich das Koth und Thürel. Alhier wurden Szilagy und Nadanyi, so den fürsten Bathori Gabor umgebracht, vom dem Thurn herunter gestürzet. Disze Stadt hat verschidenen Feinden alsz dem Kucsuk Bahsa denen Rakozischen und Bartsaischen Anhängern vihl Unglück leyden müssen. Inn diszer Stadt Stuhl is ein Dorff nahmes Bajon ein Bronnen, der, was mann hineinwirfft anzündet und verbrennet.

Kurze Beschreibung von Müllenbach, Lat.: Sabesus, Ungr.: Szasz Sebes, Wallach: Sebis. Ist nach Mediasch die älteste Königliche Freye Stadt in Sibenbürgen, Welche 1150. erbauet worden; Sie war zwar vor Zeithen mit einer doppelten Maur und einem Wassergraben umgeben, welche aber in

der letztern Corruzischen Unruhe fast an allen seithen der Erden gleich gemacht worden, welche wegen der groszen Armuth derer Einwohner noch dato nicht völlig aufgeföhret worden. Sie ligt in einer schönen weiten Ebene an dem Flusz Mühlenbach, daher auch der Teutsche Nahmen herstammet, hat Sachsische Handwercker zu Einwohnern, die aber auch den Feld und Weingardtbau Treiben; Sie ist Theils von denen Tartarn, Theils von denen Ungrischen Rebellen oft völlig ausgeplündert und abgebrant worden. Die Sachszen haben die grosze Kirch, welche mit einer einfachen Maur umgeben; Auch haben die P: P: Franciscaner ein altes ruinirtes Kirchen gebau bekommen; welches aber noch nicht gebauet wird. Ausser der Stadt gegen Carlsburg sihet mann noch einige ruderu von einem Römischen gepflasterten Weeg, welchen die Einwohner Königs Mathiae Straszen heissen.

Kurze Beschreibung von Maros Vasarhely, Lat.: Agriopolis, Teutsch Neumarekt, Wallach: Osorhay. Ist eine offene vom Czeklern bewohnte an der Maros gelegene Stadt, und ist der Haubtorth desz Czeklerischen Stuhles Maros Szk. Sie wurde 1660. von dem Fürsten Bethlen Gabor privilegiert, und zur einer Stadt gemacht. Sie hat ein altes Schlosz, welches ao. 1604. erbauet worden, worin mann im abverwichenen 1735. sten Jahr ein Proviand Magazin erbauet hat. Die Reformirte haben hier eine berühmte Schul oder Collegium, welches von Carlsburg dahin versetzt worden, als solches zu fortificiren angefangen, und darauf gedachtes Collegium zu einer Caserne vor die Garnison employret wurde.

Kurze Beschreibung von Udvarhely, welches ein Marckfleck in dem Czekler Stuhl gleiches Nahmens ist. Ligt an der Groszen Kuchel in einer angenehmen mit Bergen umgebenen Situation, hat ein altes von dem König Joanne Zapolya erbaut seyn sollendes, in dem letzten Corruzen Krieg aber durch den Herrn Generalen von Tige ruinirt gewordenes Schlosz mit einem Graben und sehr dicken Mauern, einer spizigen Bastion und 3. Sibien Eckhigten Thurnen umgeben; hat ein dreyfaches Feüer und etliche Casematten gehabt, ist aber jezo nicht mehr zu gebrauchen. Die Reformirte haben hier eine Kirche, Inngleichem die P: P: Jesuiten eine Kirch und Schule, wie auch die P: P: Franciscaner eine Kirch, Ist ein locus Taxalis.

Kurze Beschreibung von Fagaras. Soll seinen Nahmen haben von fa, welches Ungr. Holz, und garas ein groschen heisset, weil der Erbauer desselben die Arbeits Leüthe mit Gezeichnetem Hölzernen Gellt gezahlet, und selbiges hernach mit Silber Gelld Ausgewechslet haben soll. Ist ein von Ungarn—Sachsen—Griechen—Bulgaren und Wallachen Bewohnter in einer Schönen Situation an dem Alth Flusz Gelegener Marckt Fleckhen; hat ein zimlich bewöstigtes Schlosz, welches Ao. 1300. mit 5. Rondelen zu bauen angefangen und 1541. durch Stephanum Maylath in Stand gesezet worden Welcher eben in diszem Jahr durch den Moldauischen Peter und Wallachischen Radul Vayda mit List heraus gelocket, seine Leuthe geschlagen, er aber nacher Constantinopol geföhret worden. Ao. 1560. wurde das Schlosz nebst dem ganzen District von Gabriel Maylath dem König Joanni vor 32.000 Ducaten verkauft. Ao. 1613. wurde es von dem Fürsten Bethlen Gabor mit 4. Bastionen und einem braithen und tieffen gefütterten Wasser graben fortificiret.

Kurze Beschreibung von Szamos Ujvar, Teutsch Neu Schlosz, Wallach: Jerla. Ist an der Kleinen Szamos in einem lustigen Thal gelegenes mit 4. Bastionen einer Feuhsebraye, Wassergraben, Casematten und Gallerien sambt einem von Erden Werckhern aufgeföhrteten Retrenchement fortificirtes Schlosz, welches aber sehr ruiniret und groszer reparation benöthiget ist daran mann aber seither 2. Jahren her widerumb zu repariren ange-

fangen. Ao. 1711. haben die Armenier erlaubnuss und Privilegia erhalten, eine Stadt alhier zu bauen, welche offen ist, und aus vñhlen Familiien bestehet, welche der Cammer Jährlich Ihre contribution erlegen. Nahe an dem Schlosz ist eine Kleine Vorstadt Nahmens Candia, und bestehet aus Teutschen Ungarn und Wallachen. Ausser diszem hat der Wallachische Bischoff alhier einen Meyer Hoff und einige Unterthanen.

Kurze Beschreibung von Czík Szereda. Ist ein in dem Czeckler Stuhl, Czík, auf einer Kleinen Anhöhe gelegenes Schlosz, welches mit 4. Bastionen | worinnen sowohl alsz in denen Courtinen die Logirungen vor die Guarnison zu Gerichtet seynd | und einem Graben versehen ist, Auszer diszem befindet sich noch ein Erden Wahl mit einem tieffen trockhenen Graben, und ist ein mit Pallisaden besetzter bedeckter Weeg und Glacis ao. 1732. daselbst Angeleget worden. Er ist ein Gränz Posto gegen der Moldau die dabey befindtliche Varos ist ein Locus Taxalis.

Kurze Beschreibung von Hunyad. Wallach: Hinyidora, wird zum Unterschaid desz inn dem Kolosser Comitatz Gelegenen Banfi Hunyad, Vayda Hunyad genennet; diszes Schlosz Vajda Hunyad ist desz berühmten Joannis Hunniadis Corvini Stammhausz, Welches Ihme und seinen Erben, von dem König Sigismundo, alsz dessen Natürlicher Sohn diszer Johannes war geschencket worden; davon nachfolgende Glaubwürdige Tradition solches bekräftiget; AlsZ König Sigismundus in Sibenburgen kam, um seinen Zug gegen die Türckhen weiter fort zusezen befahl er denen seinigen, dasz Sie Ihme eine Schöne junge Wallachin bringen sollten, welche Ihme auch Eine ausz dem Dorff Szentes | zwey Stund von Hunyad abligend | daselbe inst an dem vorbey fliessenden Flusz Tserna gewaschen hatte, in sein Zelt brachten. Nach geschehenen beyschlaff schenkte Ihr der König einen Goldenen Ring mit dieszen Wortten, selbigen Guth auf zu heben, und wann Sie einen Sohn zur Welt brächte, ihn zum Zeichen sambt den Sohn ihme nachter Offen zu bringen, Nachdem nun disze Wallachin einen Sohn zur Welt brachte, nahm Sie Ihm alsz er ein Jahr alt war, und trat nebst Ihrem Bruder die Ráysze nacher Offen an, wo selbst sich der König befand; AlsZ Sie aber unterwegs umweit Offen unter einem Baum Ausrasteten, und Sie Ihrem Buben den Ring in die Hände gab, flog ein auf dem Baumsizender Rab herunter und risz den Ring mit seinem Schnabel dem Kind aus der Hand, Welchen aber der Wallachin Bruder, alsz ein vortrefflicher Schütz mit seinem Bogen herunter Schosz, und den Ring wider bekam. Diszes ist heutiges Tags noch in dem Schloss Hunyad an dem Wapen ober einer Thür in Stein eingehauen zu sehen, wie ein Rab einen Ring im Schnabel hat; dahers dann auch disze familie den Nahmen Corvinus erhalten. Wie nun diszer Bub dem König gezaiget wurde, hielt Er Ihn bey sich, und ist aus Ihm der berühmte Johannes Hunyades Corvinus worden, dessen Söhne Ladislaus und Matthias Corvinus waren. Der Wallachin bothe der König eine Gnade an, welche nichts anders begehret, alsz dasz Ihr Dorff ewig privilegiret, und ins Künftig von allen Contributionen und anderen Dorffs beschwerdten befreyet werden solte. Welches der König auch gethan und diszes schriftliche Privilegium | welches das Dorff noch heutiges Tages Zeiget | sub anathemate mit einem Theuren Ayd beschwohren, dasz niemand von seinen Nachfolgern dasselbe brechen solte, welches auch geschehen, und von allen Fürsten bisz auf disze Zeit Confirmiret worden, dasz diszes Dorff auch anjezo von allen oneribus publicis frey ist. Die Wallachin kam wider nach Hausz, und wurde nach Ihrem Todt in die Kirche begraben, welches Grab auch jezund gezaiget wird.

A középkori székely művészet kérdései*

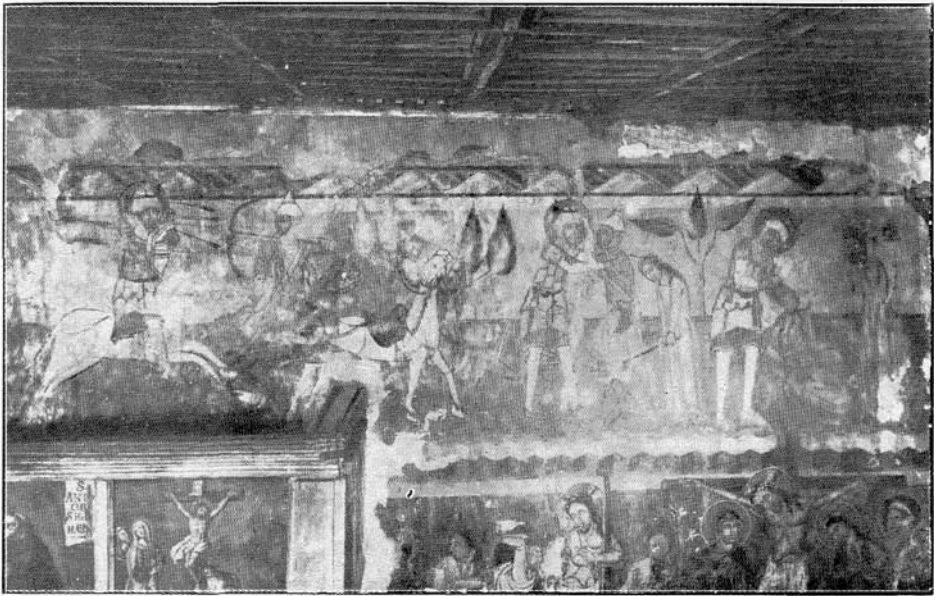
Székelyföld művészete még Erdély zárt területén belül is külön egyiséget képvisel.¹ Amint a székelység történeti fejlődése és népi élete bizonyos mértékig elüt a megyei magyarságétól, ugyanúgy színeződik át szellemének minden megnyilvánulása. Nem lehetetlen, hogy e különbségek egyik forrása a vérmérséklet, ízlés és képzelet sajátos mivolta, mely egyedül a székely embert jellemzi. A másik, számunkra jelenleg megfoghatóbb forrás az a különleges helyzet, környezet és életforma, mely hosszú évszázadok alatt Erdély egyéb vidékeitől eltérő körülményeket és lehetőségeket teremtett a székelység számára. E szempontból legfeltűnőbb a település földrajzi fekvése. A székelyek Magyarország legkeletibb, legfélreesőbb területét népesítik be. Maros- és Udvarhelyszék a maguk nyitott völgyeivel és dombokkal, gerincekkel átszabdalt vidékeivel nyugat felé inkább kitérülnek s ezáltal mintegy átmenetet alkotnak Erdély többi részei és a hegyekkel szorosán körülvevett csiki és háromszéki medencék között. Ez utóbbiak tájilag is a legjellegzetesebbek és zártságuk következtében műveltségi tekintetben is a legönállóbbak.

A Székelyföldnek ez a különleges földrajzi helyzete magyarázza azt, hogy a műveltség minden megnyilatkozása ott bizonyos időbeli eltolódással jelentkezik. A művészi áramlatok is lassabban és későbbben érik el, mint más, nyugathoz közelebb eső vidékeinket. Viszont az egyszer meggyökerezett formai és tartalmi elemek a központi fejlődés továbbhaladása ellenére is nehezen kopnak ki és szívósabban tartják magukat, mint máshol. A peremvidéki műveltségnek ez a törvényszerűsége a székelyekre is érvényes és a műveltségjavak elvidékiesedésére vall. Ezért kell minden ottani műalkotás korának meghatározásában óvatosan eljárni. A későbbi időpont még korábbi formák jelenlétekor is valószínűbb.

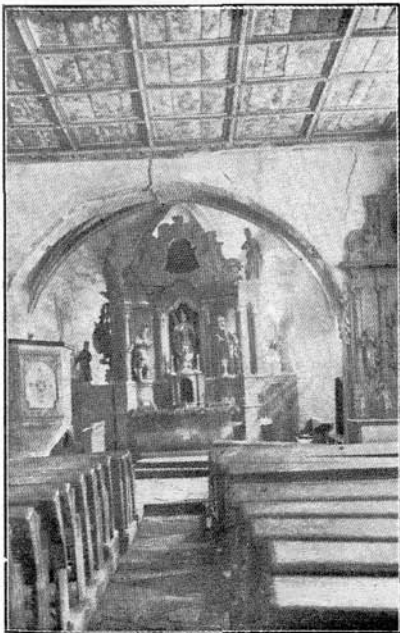
A székelyföldi művészet alakulására nem maradhatott hatástalan a társadalom sajátos szerkezete sem. Erdély e hegyes, keleti zugában a társadalmi tagozódás határai elmosódottabbak, nem válnak el egymástól olyan élesen, mint Magyarország más vidékein. Olyan hatalmas, gazdag, a központok tevékenységével szoros kapcsolatot tartó és a társadalomból vagyoniilag és szellemileg kiemelkedő főúri réteg, amilyen a Királyhágón túl kifejlődött, a székelység életéből hiányzik. Ennek következtében műveltségi

* A Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály 1943. február 17-i szakülésén elmondott előadás.

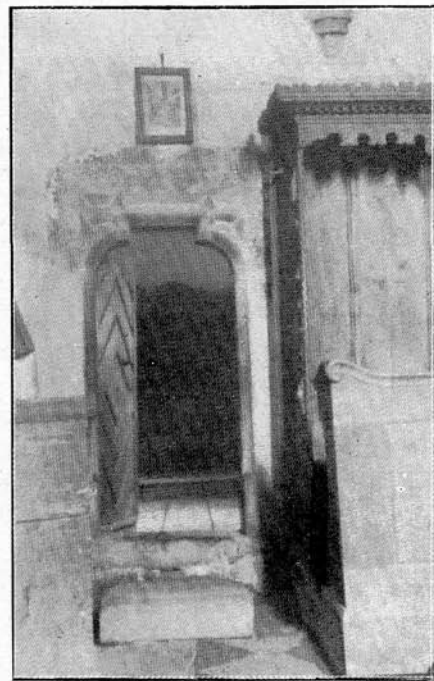
¹ A székelyföldi középkori művészetre vö. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I—VI. kötet. Budapest. 1868—1873. — K. Sebestyén József: *A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai és Régi székely népi eredetű műemlékeink*. Erdélyi Tudományos Füzetek 19. és 126. szám. — Kelemen Lajos: *Adatok öt székelyföldi unitárius templom-kastély történetéhez*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből. 1916: 100—119.

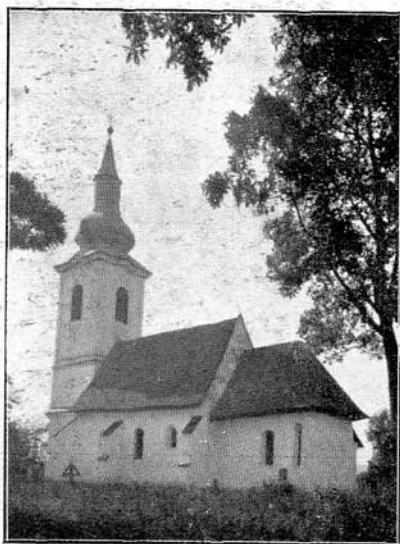
A Szent László-legenda falfestmény részlete a gelencei templom északi falán
(K. Sebestyén József felv.)

A gelencei templom belseje
(K. Sebestyén József felv.)

A gelencei templom sekrestye-bejárója

A marosszentgyörgyi templom
(Fotofilm felv.)

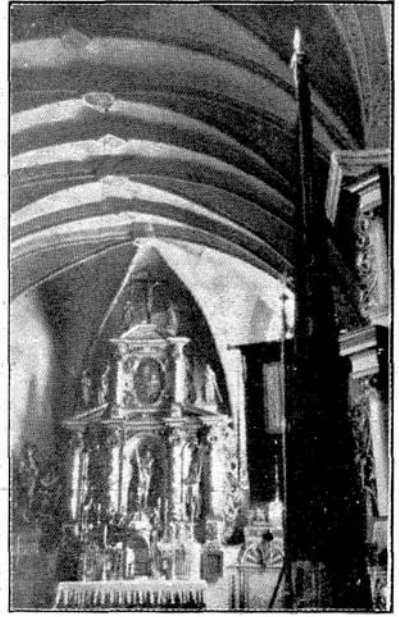
A csíkszentgyörgyi templom szentélye

A kézdiszentléleki vártemplom

A csikmindszenti templom szentélye
(K. Sebestyén József felv.)

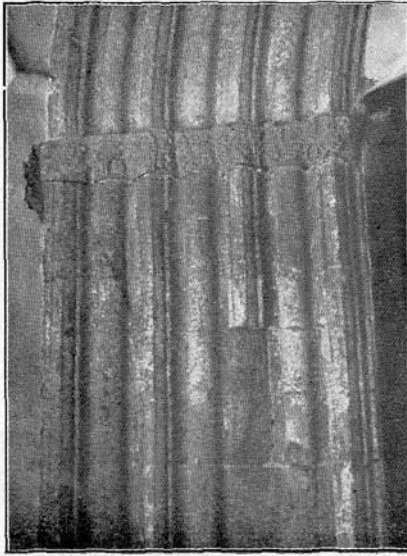
A csíkszentgyörgyi templom szentélye

A karcfalvi szentségfülke

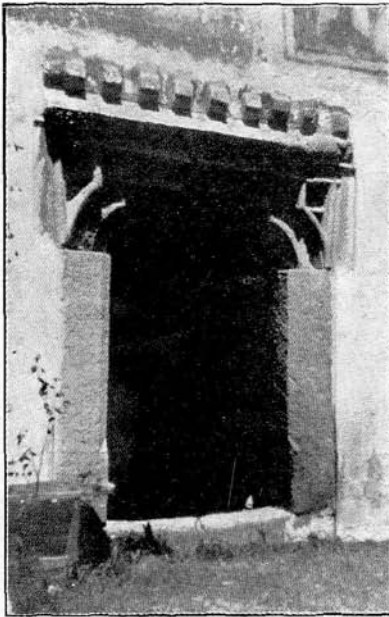
A jánosfalvi szentély évszamos
gyámkőve (Fotofilm felv.)

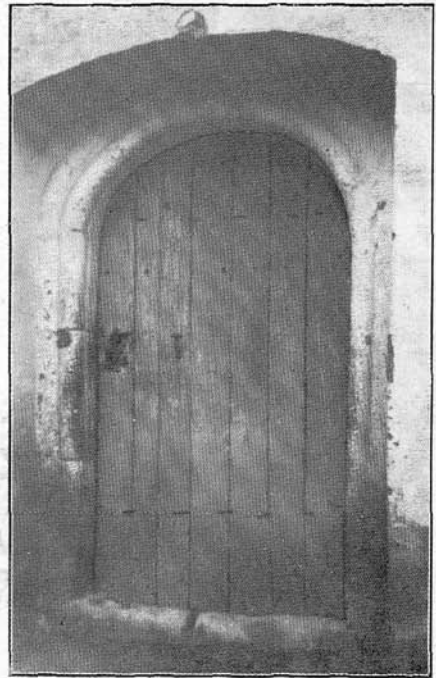
A marosvásárhelyi vártemplom nyugati kapujának részlete

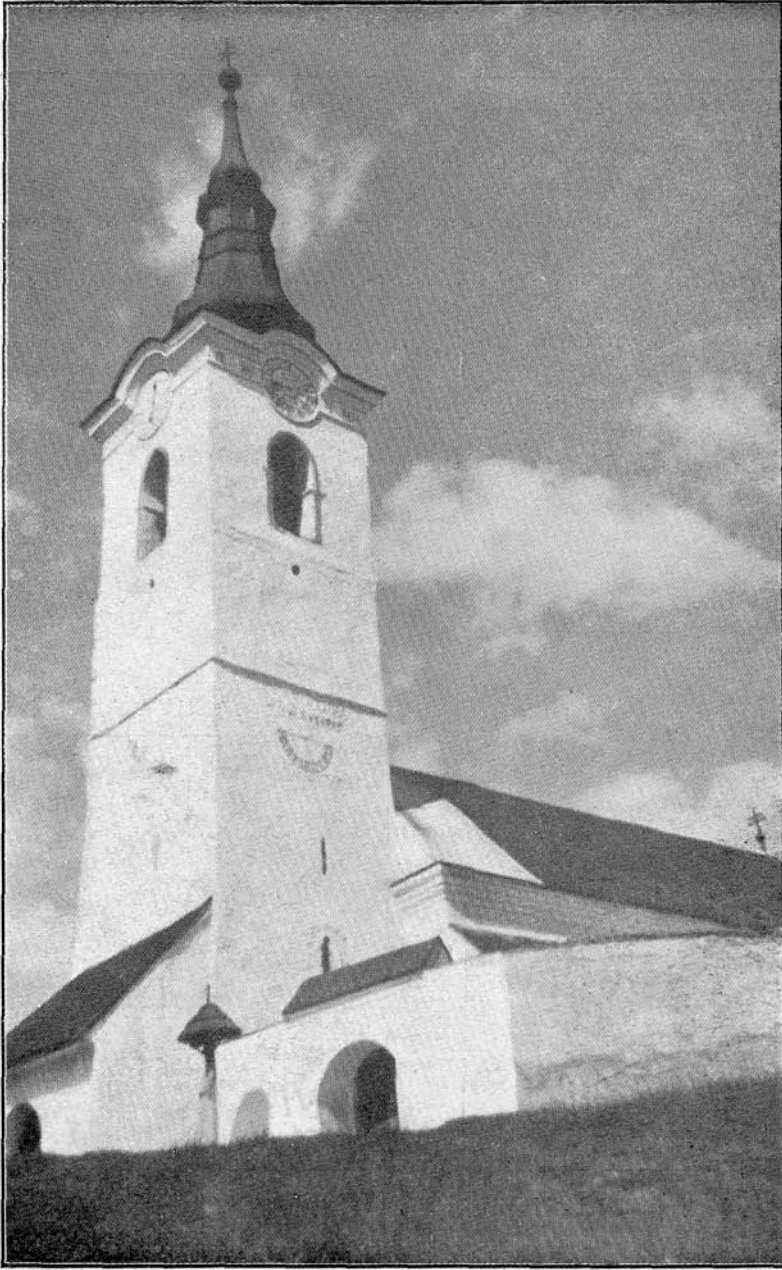
A csíkmenasági szentély boltozata
(Bakó Imre felv.)

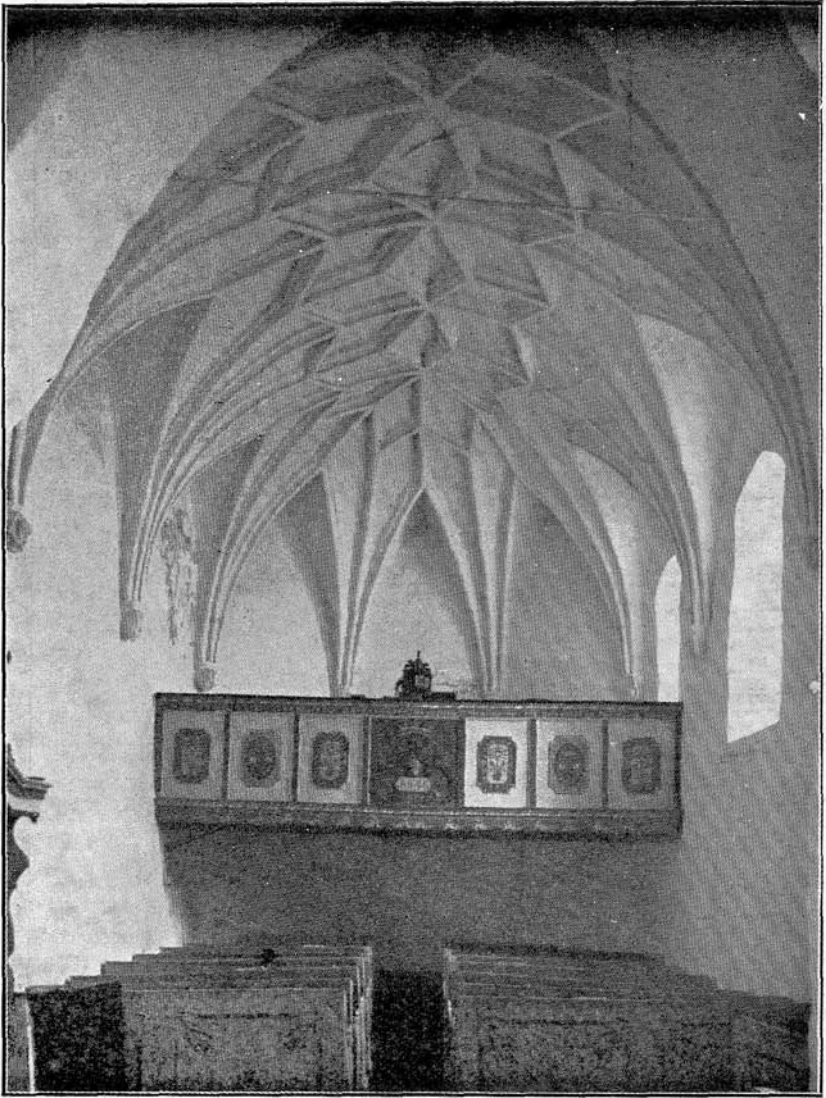
A csíkdélnői Szent János templom déli kapuja

Az altorjai római kat. templom románkori bejárója

A szárhegyi templom

A jánosfalvi templom szentélye
(Fotofilm felv.)

igényei is egyszínűbbek. Művészi mozgató erőként pedig a helyi tényezők nyomulnak előtérbe. A király, illetőleg az udvar művészi tevékenysége ilyen messze közvetlenül nem hat. Kezbeli nagy mecénások hiányában a közönség veszi át a művészi irányítást. Székelyföldön alig akad igazán nagyszabású műemlék, mely egyszersmind az egykorú európai színvonalat is elérné. Annál inkább találunk azonban olyanokat, melyek a maguk szűkebb világában gyökerezve, a helyi igényekből és ízlésből táplálkoznak. A falvak tekintélyes hányada máig megőrizte középkori templomát. Ezek belső és külsején minden korszak nyomot hagyott. Igazi falusi művészet ez, talán kissé érdes, egyszerű, parasztos, de e mellett változatos, sokban önálló és egyéni. Ezek után könnyen érthető a székelyföldi műemlékek határozott népies színezete. Bennük a magas és a népművészet egymásba áramlik. A kettő közötti határ még erdélyi viszonylatban is letompult, néha aüig észrevehető. Ennek következtében válik a székelység művészete a középkortól kezdve megszakítás nélkül a magyar művészi érzék és ízlés egyik legmegbízhatóbb, legtisztább forrásává.

A földrajzi elkülönültség és a művészi irányító erők közösségi jellege azonban távolról sem jelenti, hogy a Székelyföld művészete ne állott volna állandó, szoros kapcsolatban a nyugati áramlatokkal. Minden stílus a maga teljes formái és tartalmi lényegével eljut hozzá és megtermékenyíti, továbbfejleszti a kereszténység meggyökerezése által elindított folyamatot. A hatások a nyugati magyarságon át szűrődnek kelet felé, hogy a Székelyföldön hozzák meg legtávolabbi gyümölcseiket. A Kárpátok gerincén túl egy más világ kezdődik. A nyugati műveltség utolsó, az egészszel szervesen összefüggő bástyáját valóban a székelyek őrzik. Művészetük minden egyéni és népi színezet mellett is belesímul a magyar és azon át az európai fejlődésbe.

Az említett szempontok figyelembevételével kísérlem meg a Székelyföld középkori művészetének felvázolását. Részletfeldolgozások hiányában összefoglalásáról nem lehet szó. Csak néhány olyan kérdésre szeretném felhívni a figyelmet, mely az első benyomásokat gyűjtő szemlélő előtt is felvetődhetnek.

Az erdélyi művészet egyik általános jellemvonása, hogy románkori emlékei ritkán maradtak fenn a maguk érintetlenségükben. A XV. századi átépítések rendszeren alapos változásokat eredményeztek. Az eredeti szerkezet teljesen, vagy legalább is nagyrészt eltűnik, s a régebbi időre inkább csak néhány fennmaradt részlet utal. Ez a jelenség Székelyföldön is megállapítható. Ott az átépítést a művészi szempont és a lakosság szaporodása mellett az 1400-as években egyre megismétlődő török beütések még indokoltabbá tették, mint Erdély más vidékein. Ezeknek az átépítéseknek vagy gótikus átalakításoknak a románkori építkezés legtöbbsnyire áldozatul esett. Ennek ellenére a töredékek és főleg Marosszék területén fennmaradt templomok alapján elég pontos fogalmat nyerhetünk az Árpád-kori egyházakról. A Mezőséghez hasonlóan a székelyeknél is a kétsejtű (hajó-szentély) rendszert találjuk meg. A torony csak a gótika korában válik általánossá különösen Csíkbán és Háromszékben. A kétsejtű románkori falusi templom típusát a marosszentannai, marosszentgyörgyi és gelencei egyházak mutatják. Apszisuk félkörívvel záródik, a szentélyt a hajótól diadalív választja el.

Körülbelül ennek az Erdélyben általánosan elterjedt megoldásnak mintájára kell elképzelnünk a többi, ma már jórészt átalakított Árpád-kori templomot is. Az apszis félkörívű alakítása gyakran fordul elő (Vaja, Harcó, Nyomát, Réty, Marosszentkirály). A Mezőségen oly kedvelt egyenes záródás viszont nagyon ritka (Bibarcfalva, Nyárádszentmárton). Egészen egyedülálló emlék a négykaréjos alaprajzú székelyudvarhelyi Jézus-kápolna, mely e korból a központi elrendezés egyetlen székelyföldi példája.

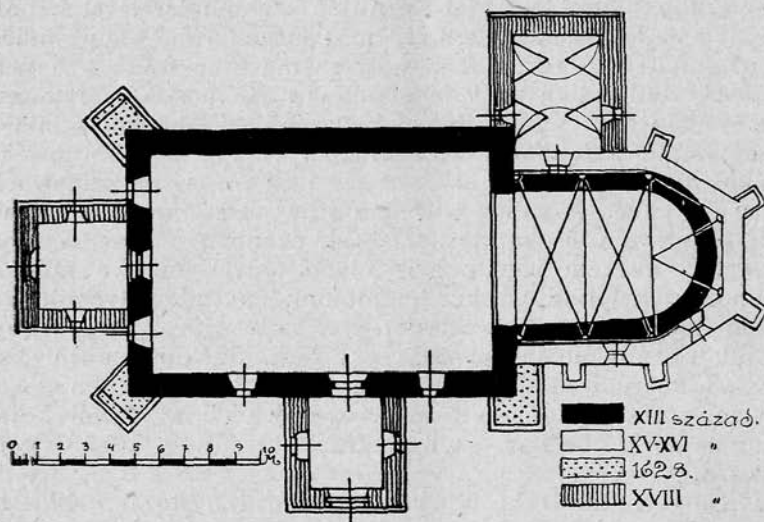
Román stílusú részletek meglehetősen nagyszámban maradtak fenn. Eredeti ablakait megőrizte a marosszentkirályi templom, mely arról is nevezetes, hogy egész Székelyföldön egyedül áll románkori háromsejtű, tornyos megoldásával. Résablakok árulják el a csíkmenasági és a csíkdelnei templomok Árpád-kori eredetét. Gyakran találhatunk félkörívű ajtókereteket főleg Csíkban és Háromszékben. Ezek részben eredeti, részben másodlagos elhelyezésben láthatók. Többnyire egy vagy két hengertagból állanak, melyek a nyílást megszakítás nélkül futják körül. Ennek szép példája az altorjai római katolikus templomnak eddig még közöletlen, toronyba falazott ajtaja, mely testvéri egyezést mutat a csíksomlyói Szt. Péter templom két hasonló emlékével. Töredékesen maradt ránk a csíkrákosi déli kapu, de teljesen épen az effajta megoldások legszebbje: a gyergyóalfalusi kapu. A tagozások a két erőteljes hengertagon kívül több rétegben futnak körül. A mély kapubélet nemcsak változatosságával, hanem remek arányaival is páratlanul áll egész Székelyföldön, sőt magyarországi viszonylatban is kiválik. További típust képviselnek azok a példányok, melyek félkörívű záródása oszlopokon nyugszik. Az arányosan faragott csíkszentkirályi nyugati bejáró az egyszerűbb megoldást mutatja. Sokkal gazdagabb a zaláni déli kapu. A változatosan tagolt, plasztikus záródás két későromán díszítésű, vastkos oszlopra támaszkodik. Az orommezőben lóhereív látható. Középső, már hegyesen végződő karéja stilizált levelet ölel körül. A zaláni kapu az átmeneti stílus egyik legszebb székelyföldi alkotása. A ritkább építészeti részletek közül ki kell emelnünk a marosszentannai félköríves fali fülkét, valamint a marosszentkirályi és a rendkívül érdekes, formájával is egyedülálló csíkmenasági rózaablakot.

A régi egyházi felszerelésből a keresztelőkutak és szenteltvíztartók gazdag sorozata maradt fenn. Csíkszentdomokos, Kozmás, Tusnád, Szentkirály, Pálfalva, Nagykászon, Szentháromság ilyenemű emlékei az Árpád-kori székely kőfaragás ötletességéről tesznek tanúságot. Előállításuk központja, úgy látszik, Csík lehetett. Mindezek az emlékek durvább, de erőteljes megfogalmazással, sajátos díszítésükkel formában és tartalomban más magyar alkotásoktól észrevehetően eltérnek és a székelység ízlését tükrözik vissza.

Igen fontos, de egyszersmind nehéz feladat a Székelyföld románkori alkotásai korának meghatározása. Egyszerűségük, régiességük azt a látszatot kelti, mintha a román stílus korábbi korszakában jöttek volna létre. A kétsejtű alaprajzi elrendezés, valamint a ma ismeretes részletek nem is csekély hányada e látszatot formailag is alátámasztja különösen akkor, ha őket országunk nyugati vidékeinek egykorú termésével vetjük össze. Székelyföld már említett peremvidéki elhelyezkedése és erősen népi jellegű műveltsége azonban határozottan a későbbi datálás mellett szól. A XI.,

de jórészt még a XII. századot felvető meghatározás tehát már pusztán stíluskritikai szempontból sem látszik valószínűnek, különösen nem a hegyektől körülzárt csiki és a háromszéki medencében.

De e kérdéssel kapcsolatban a tisztán művészi megfontolások mellett a történeti szempontokat is meg kell vizsgálnunk. Az ugyanis kétségtelen, hogy a kérdéses területen a székelyek előtt nyugati keresztény műveltségű nép nem lakott. A román stílusú emlékek tehát a székelység legkorábbi jelenlétének fontos és el nem vitatható bizonyítékai. Település és művészet itt szoros kapcsolatba kerül egymással. A legújabb kutatások szerint a XI. században a bihari Telegd környékéről betelepülő székelyek erdélyi központja a szászok megjelenéséig, tehát a XII. század derekáig Marosvásárhely, Medgyes, Szászsebes vonalán lehetett. A XII. században indult meg a kelet felé húzódás folyamata. Maros- és Udvarhelyszék meg-

A gelencei templom alaprajza

K. Sebestyén József rajza; szerinte a templom XII. századi

szállása e században már nagyrészt megtörtént. Csík és Háromszék betelepülésére azonban már csak a XIII. században kerülhetett sor.² Mindebből világos, hogy a mai Székelyföld nyugati felén a XII., keleti felén a XIII. század előtti román stílusú műemlékek nem keletkeztek. Láttuk, hogy a korai formák későbbi fellépése stíluskritikai szempontból is megmagyarázható. A művészeti és történeti vizsgálódások tehát egyáltalában nem ellentmondó, hanem egymást erősítő eredményre vezetnek. Csík és Háromszék elég tekintélyes számú Árpád-kori emlékei arra vallanak, hogy a székelység XIII. századi települése gyorsan kitöltötte az addig gyepon túli medencéket. Egyszersmind azt is bizonyítják, hogy a telepések már kialakult és fejlett művészeti gyakorlattal rendelkeztek. Az 1332 és 1337 közt

² Györffy György: *A székelyek eredete és településük története* (Erdély és népei. Szerk. Mályusz Elemér). Budapest, 1941. 35—86.

leírt pápai tizedjegyzék mindegyik székely szék területéről bőségesen sorolja fel a plébániákat. Ezek nagy része már a XIII. század folyamán biztosan fennállt s így templomai nyilván román ízlésben készültek. A Székelyföldön ma közvetve vagy közvetlenül mintegy harminc Árpád-kori egyházzal tudunk. Ez a figyelemreméltó szám beszédesen tanúskodik a székelység műveltségi jelentőségéről. A fennmaradt emlékek pedig azt mutatják, hogy Erdély e keleti zugában élő magyar népelem a maga ízlését és egyéniségét már a román stílus szigorúbb és egyszerűbb keretei között is világosan ki tudta fejezni.

A peremvidéki műveltségnek már említett konzerváló ereje következtében a román stílus egész Erdélyben, de különösen Székelyföldön csak lassan adta át helyét a gótikának. A két művészeti áramlat közti átmenet meglehetősen nehezen figyelhető meg. A XIV. század különben a legkevésbé ismert korszakok közé tartozik. Az Anjou-kor művészetével kapcsolatban országszerte sok lényeges kérdés vár még megoldásra. Falusi műemlékek-nél a kormeghatározó részletek csekély száma csak fokozza a nehézségeket. A székelyföldi gótika nagy fellendülése a XV. század folyamán következik be, midőn nemcsak új templomok épülnek, hanem szinte minden régebbi egyházat átalakítanak. Az 1400-as évek e művészi tevékenysége sok korábbi nyomot tüntetett el. Még egy igen fontos mozzanatra kell felhívjunk a figyelmet. A gótika a román stílussal szemben lényeges szerkezeti és tartalmi változásokat hozott. Ezek azonban a félreeső falusi környezetben távolról sem jelentkeznek olyan erővel, mint a művészi központokban. A székelyföldi gótikus templomok lényegileg átveszik az Árpád-korban kialakult alaprajzi elrendezést. Bár rajtuk jóval gazdagabb díszítés virágozik ki, az általános benyomás egyszerű, áttekinthető mivolta megmarad. Ez a megállapítás egyáltalában nem jelenti, hogy a gótika nem valósított volna meg jelentős újításokat, csupán a két művészeti korszaknak hagyományok és kisebb igények magyarázta szorosabb belső összefüggését hangsúlyozza.

Valamennyi felsorolt körülmény hozzájárul a korai gótika alakulásának elhomályosításához. De még így is akad néhány biztosabb pont, mely bizonyos támasztékot adhat.

Érdekes megfigyelni, hogy az átmeneti korszak alkotásai Maros- és Udvarhelyszékben oszlanak el. A két keleti szék területén mai ismereteink szerint csak élvéve rögzíthetünk le Anjou-kori nyomokat. Úgy látszik, a nyugati rész rugalmasabban tudta követni az általános fejlődést. Nyárádszentlászló és Szentanna, Erdőszentgyörgy, Gyulakuta, Korond, Karácsonyfalva, Szentgerice és Felsőboldogfalva templomai kétségtelenül legalább a XIV. században keletkeztek. Közülük nem egyet talán még a XIII. század vége felé kezdtek építeni. Gyulakuta és Felsőboldogfalva kivételével mind-egyiket a kétsejtű térfűzés megtartása jellemzi és a szentélynek a hajótól félköríves vagy enyhén csúcsíves diadalív által történő elválasztása. Az ajtókeretek és ablakok megoldása a román és gótikus formák közt ingadozik. A szentély záródása azonban már sokszögű. A másik lényeges szerkezeti újítás: a boltozat és az ehhez szervesen kapcsolódó támpillérrendszer általános csak a XV. században terjed el. A felsorolt maros- és udvarhelyszéki templomokból természetesen a későgótikus részletek sem hiányzanak,

korábbi jellegük mégis tisztán meghatározható. Gondos vizsgálatuk bizonyára lehetővé tenné a székelyföldi átmeneti stílus pontosabb körvonalazását. Annyira már most kétségtelennek látszik, hogy a félköríves ízlés még a XIV. század első felében is erősen tartotta magát és csak fokozatosan engedte szóhoz jutni az új stílust. Ennek végső diadala a XV. században következett be.

Zsigmond és főleg Mátyás, valamint a Jagellók korában virágzik ki legszebben és leggazdagabban a székelyföldi gótika. A keleti és nyugati székek művészete között eddig a kevesebb adat miatt csak homályosan érezhető különbség az 1400-as évek folyamán már határozottabban figyelemmel kísérhető. Míg ez utóbbiak a vármegyei magyarság felé bizonyos átmenetet képviselnek s tőle kevésbé térnek el, az előbbieket kifejlesztik az erődtemplom jellegzetes székely típusát. A különbség szerkezetben és formai megoldásban egyaránt megállapítható.

Míg Maros- és Udvarhelyszékben a XV. század folyamán is vegyesen fordul elő a két- és háromsejtű térfűzés, Csíkban és Háromszékben a torony megoldás döntő jelentőségűvé válik. Legegységesebb képet a csíki toronyok mutatnak. Hatalmas, négyszögletes testük három-négy emeletre oszlik. A legfelsőt mindegyik oldalon tágas, csúcsíves ablakok törik át. Ez a típus bizonyos módosulásokkal Háromszékben is elterjedt. Talán nem tévedek, ha felteszem, hogy ez a toronyforma a nagyszabású kolostori templomok építéséből nyeri eredetét. A marosvásárhelyi ferences egyház éppen az 1440-es évek folyamán kapja meg végleges alakját. A csíksomlyói templom is ugyanekkor épül. Ez utóbbi elpusztult, de lényegében a marosvásárhelyi mintájára kell elképzelnünk. A vásárhelyi nagyszerű torony lehetett a csíki toronyok kifejlődésének megindítója. A toronyok Székelyföld e legkeletibb sávján elsősorban hadi szempontoknak köszönhetik létüket. A XV. századi török betörések a szászok és székelyek lakta terület lakosságának hathatós védelmét tették szükségessé. A két nép a fenyegető veszedelem elől a templomokba menekült, melyeket várszerűen erősített meg. Az azonos követelmények azonban mindkét területen más eredményt mutatnak. A szász és székely erődtemplom csak rendeltetésében egyezik, megjelenésében merőben elüt egymástól. A szászok elsősorban magát a templomot zsúfolták tele erődítményekkel. Az építészeti tagozódás így elhomályosult s az egyház eredeti teste a változatosan hullámzó tömegek és formák között szinte egészen elmerült. A hatalmas, vaskos torony és a templom körül emelkedő, bástyákkal telítődött falgyűrű a rendkívül változatos és festői benyomást még inkább elmélyíti. A formák csapongó gazdagsága mellett az arányok is eltolódnak s főleg magasságban erősen megnyúlnak. A torony alapterületében néha megközelíti a templom főrészeinek: a szentélynek, sőt a hajónak nagyságát (Búzd, Nagysink, Szásziványfalva, Muzsna, Prázsmár, stb.).³

Ezzel szemben a Székelyföldön a templom egyszerű, áttekinthető tagolása megmarad. Az épületet nem erősítik, hanem a középén érintetlenül hagyják. Köréje vastag, magas falat vonnak, melyet gyakran szabályos közökben erőteljes kerek vagy szögletes bástyák szakítanak meg. A torony

³ Vö. Horwath Walter: *Siebenbürgisch-sächsische Kirchenburgen*, Hermannstadt, 2. Aufl. 1940.

elhelyezése háromféleképpen történik. Legtöbbször a hajó nyugati homlokzata előtt emelkedik. E háromsejtű térszerkezetnek legszebb példái a kézdiszentléleki egyház és számos csiki templom. Ezeknél a várfal tágas gyűrűben fut körül. A bezárt udvar közepén büszkén tör az ég felé az istenháza. A másik megoldás szerint a torony a várfal egyik bástyájának megnövesztése. Ilyenkor vagy hozzáfórr a templom testéhez és alsó emeletéből indulnak ki a falak (Altorja, Szárhegy), vagy teljesen különválnak a közepén álló egyháztól és egyszersmind kapubástyaként is szolgálnak (Illyefalva, Sepsiszentgyörgy, Árkos, Bölön, Karcfalva). A székely erődtemplom, mint látjuk, sokkal egységesebb képet nyújt, mint az egykorú szász típus. A templom jellege mitsem változik, sőt áttekinthetőségét, uralkodó szerepét a várfal még csak jobban kihangsúlyozza. A magyar ízlés világos kifejezésre való törekvése belőle tisztán csendül ki. E mellett az építészetiunkre annyira jellemző, finom arányérzék is pompásan érvényre jut benne.

A háromszéki és csiki lényegében egyöntetű típussal szemben a nyugati székek falusi egyházai azáltal, hogy részben a keleti, részben a nyugati szomszédos területekhez csatlakoznak, változatosabb, de egyszersmind kevésbé határozott megjelenésűek. Erődtemplomok csak elvétve fordulnak elő (Derzs, Berekeresztúr). A dombokkal, gerincekkel átszabdalt területek nem is voltak annyira kitéve a török támadásoknak. Ez is magyarázhatja az erődjelleg hiányát. A homlokzati tornyos megoldás szép példáit is megtaláljuk (Szentdemeter, Gyulakuta, Berekeresztúr, Felsőboldogfalva). De éppen úgy az egyszerűbb, kétsejtű mezőségi rendszer is gyakran fordul elő (Nyárádszentimre és Szentanna, Jánosfalva, Karácsonyfalva, Székelykeresztúr). E területek átmeneti jellegét tehát a szerkezet is mutatja. A gótikus építkezésnek az a határozott arculata, mely a Székelyföld keleti felében oly tisztán rajzolódott ki, a nyugati sávon elmosódik.

Röviden meg kell emlékeznem a székelyföldi kolostori templomokról is, bár közülük csak egy, a marosvásárhelyi volt ferences egyház maradt fenn. Ez a marosszentkirályi pálos kolostorral egy időben, a XIV. században épült, az 1440-es években azonban lényegesen átalakították. Ugyanekkor emelte Hunyadi János a csíksomlyói ferences kolostort is. Úgy látszik, a nagy törökverő mecénás a vásárhelyi építkezésekkel is kapcsolatban állott. Erre vall a torony mézsrétegébe karcolt 1445-ös évszám s mellette a Johannes Hunyadi név. E bekarcolást Kelemen Lajos még látta, sőt le is rajzolta. A vásárhelyi egyház az ismert magyarországi ferences rendszer szerint épült hosszú szentéllyel s ahhoz csatlakozó hatalmas toronnyal. Valószínű, hogy a csíksomlyói és talán a teljesen eltűnt marosszentkirályi pálos kolostor is nagyjából a vásárhelyi templomot követte. A szerzetesi és falusi templomtípus közötti összefüggés pontos lerögzítése a jövő feladata. Annyi azonban már most is megállapítható, hogy formai és ízlésbeli kapcsolatok a kettő közt kétségtelenül fennállnak. Valószínűnek kell tartanunk, hogy e kolostori építkezések sok tekintetben irányítólag hatottak az egész környékre annál is inkább, mivel bennük ugyanazok a művészi elvek (egyszerűség, áttekinthetőség, a díszítés mérsékelt alkalmazása) testesülnek meg. A szerzetesi építkezéseknek a helyi sajátosságokhoz való tudatos igazodása, a rendtagok magyarsága sokban hozzájárult a falusi művészet felé vezető szálak megerősítéséhez. Székelyföldön

is feltételezhetjük a vásárhelyi és somlyói művészi tevékenység kisugárzását, bár másfelől hangsúlyoznunk kell a földrajzi zártság által magyarázható helyi szellem erőteljes közreműködését a falusi művészet kifejlesztésében.

A szerkezet egészének áttekintése után az egyes építészeti részletek és a díszítés kérdéseit kell röviden megvizsgálnunk. A gótika a román stílussal szemben minden belső összefüggés ellenére is jelentős formai és kifejezésbeli gazdagodást hozott. Székely templomainkban, akárcsak a szerzetesi egyházakban a szentély a boltozás révén elhatározó művészi hangsúlyt kap. A XV. században a keresztboltozat alkalmazása mindenütt elterjed. A hajó lapos fedése legtöbbször megmarad, a szentélyt azonban a boltozással is erőteljesen kiemelik. Székelyföldön e gyakorlat általánosabb és fejlettebb, mint a Mezőségeen. E műszaki, de egyszersmind esztétikai feladatot rendkívül változatosan és ötletesen oldják meg. Különösen érdekes a csíki rövid, sűrű boltzakaszok feltűnése (Csíkszentgyörgy). A század végén és a következő elején szép hálóboltozat feszül a szentély fölé (Csíkmenaság, Sepsiszentgyörgy, Jánosfalva). A bordák rendszeresen kettősen hornyolt profilt mutatnak és gyámkövekre támaszkodnak. E gazdagon tagolt gyámköveken nem egyszer ötletes szobrászi díszítés jelenik meg. Egész Székelyföld tele van címeres, alakos, növényi vagy emberfejes ékítésű gyámokkal. Ugyanez a megállapítás áll a boltzárókövekre is. A művészi képzelet ihletését főleg a csíki templomokban érezhetjük. A legszebb gyámkősorozatot viszont az udvarhelyszéki Jánosfalván csodálhatjuk meg. A hajót a szentélytől csúcsíves, többször egyszerűen tagolt diadalív választja el. A korábbi templomokban a két tér határozottabban különül el egymástól. A későbbiekben a szentély szélessége gyakran megközelíti, sőt el is éri a hajóét. Ezáltal az egész templom egységes testté válik, melyet kívül a két- vagy háromszögletű támpillérek tagolnak, belül pedig a díszesebb szentély és egyszerűbb hajó hatásos ellentéte tesz változatosá (Szentdemeter, Zabola, Csíkszentgyörgy, stb.).

Láttuk, hogy a boltozat nemcsak szerkezeti, hanem egyszersmint díszítő elem is. Ezzel rátérhetünk a díszítés kérdéseire. A középkori művészetben a szobrászat és festészet különösen vidéki műemlékeknél, nem tekintve a szárnyas oltárokat, szinte kizárólag az építészettel kapcsolatban jelenik meg. Kiváltképpen a plasztika veszíti el önállóságát és alig emelkedik túl az építészeti díszítés keretein. Egyszerűbb faragásokkal a bejáraton és ablakokon találkozunk. A kapukeretek vagy csúcsívesek vagy pedig gyámosak egyenes lezáródással. Az előbbieket a XIV. századi példányai a vásárhelyi vártemplom nyugati és déli kapui, melyeken a dús csúcsíves béléttel levelekkel borított oszlopfők hordják. A XV. századi csúcsíves ajtókon az oszlopfők már hiányzanak s a henger-, illetőleg körtetagok megszakítás nélkül ölelik körül a nyílást (Kézdiszentlélek, Nagykászon, Csíkkozma, stb.). Sokkal gyakoribb ezeknél az egyenes záródású ajtókeret, mely rendszeren a templom déli s a sekrestyének a szentély északi részéből nyíló bejáratául szolgál. Pálca- és körtetagok szerkezetük jobbra egyszerű, de akadnak szövevényesebb megoldások is különösen az 1500 körüli évekből (Csíkdélne, Derzs, Karácsonyfalva). Az ablakok a gótikus szerkezeti újítás következtében tágasabban

török át a falat. Nyílásukat olykor osztósudár vágja ketté. A csúcsívben pedig megjelenik a kerek, szögletes, lóhere- vagy halhólyagidomokból változatosan kifaragott kőrács. Gyönyörű, bár erősen falusias példáit főleg Csík- és Udvarhelyszékben csodálhatjuk meg (Csíkszentgyörgy, Csíkmenáság, Bögöz, Csíkrákos). Benn a szentélyben a záró- és gyámkövek mellett a faragásra legnagyobb lehetőséget az északi falba mélyített szentségfülkék nyújtottak. Míg a mezőségi példányokat a rajzos felfogás és a finomabb faragás jellemzi, különösen Székelyföld keleti részén a puhább, festőibb megmintázás lép előtérbe. A nyílás két oldalán fiatornyok tapadnak a falhoz. Ezeket szögletes vagy íves oromzat köti össze, melyeket a székely faragó levélmotívumokkal bőségesen telehint (Csíkszenttamás, Karcfalva, Kézdiszentlélek). A gótikus faragás szép alkotásai a keresztelőkútak. Kehelyszerű testükön ugyanaz a mértéktartó, de ötletes művészi szemlélet nyilvánul meg, mint a más egykorú műemlékeken. A XVI. századba átnyúló gótikus faragó tevékenységet már az újjászületés egyre mélyebben ható áramlata is megérintette. A jánosfalvi déli bejáró pálcatagjai nyilvánvalóan visszatükrözik az új stílust. A zabolai szentségfülke számárhátíves nyílását pedig szimmetrikus elosztásban veszik körül a gótikus és renaissance motívumok. A két ízlésnek e jellegzetes keveredését figyelhetjük meg a nagygalambfalvi szentségfülkén is.

Míg a szobrászat voltaképpen önállóan egyáltalában nem jutott szóhoz, a festészet mint faldíszítés sokkal jelentősebb szerepet játszott. E freskók közül ma még keveset ismerünk. Alapos a gyanú, hogy a mészréteg alatt gondos kutatás és lefejtés után számos templomban előbukkanának a falfestmények. Sajnos a meglévő emlékek is úgyszólván teljes egészükben feldolgozatlanok. Pedig vizsgálatuk művészettörténeti tanúságok mellett bőséges művelődéstörténeti eredményekkel is kecsegtet. A székelység különösen kedvelte templomainak festészeti díszítését. Még az olyan kis épületeket is, mint a gelencei egyház, telehintette a képzelet szépséges alkotásaival. Két évszázad alatt legalább öt kéz dolgozott rajta. Az északi fal XIV. század eleji, friss szemléletről és elbeszélőkedvről tanuskodó Szt. László sorozata alatt Krisztus kínszenvedésének XV. századból származó története elevenedik meg. Talán legkorábbi a déli bejáró feletti, valószínűleg az Utolsó ítéletet ábrázoló töredék és egy románkori ablak festett díszítése. A hajó délkeleti sarkán viszont ismét más későgótikus alakokat látunk. A nyugati fal is tele van ma már nagyon elhomályosult festményekkel. Rendkívül érdekes, hogy mennyire kedvelték Székelyföldön a Szt. László legendát. Ez a tény is arra mutat, hogy a székelyek a nagyváradi püspökség területéről, a Szt. László-kultusz középpontjából jöttek Erdélybe s onnan, Telegd környékéről hozták magukkal a lovagkirály tiszteletét. A bögözi és különösen a derzsi freskók erről tanúskodnak, de e mellett magasfokú művészi készülségről, élénk színérzékről, friss szemléletről és igazi magyar elbeszélőkészségről is. A korai középkor valóságtól elvonatkozott, jelképes ábrázolásával szemben e Szt. László sorozatokban a gótika új természetszeretete és az élet drámai felfogása szólal meg. A későközépkor azonban nemcsak a cselekvést adja elő minden túlvilági beállítottság mellett is már a földi erőket és szépségeket megcsillantó elképzelésével, hanem éppen úgy megzendíti a lírai hurokat is. Az érzelem széles skálája

a himnuszirodalmon kívül talán legközvetlenebbül a festészetben nyilatkozik meg. Ez a lírai szemlélet árad a csikdelnei templom déli kapuja felett pompázó keresztrefeszítésből, az 1496—97-ben elkészült nyárádszentlászlói freskók törekeny szentjeiből. A tárgyválasztás és az előadás módja egyaránt az érzelmet hangsúlyozza. Krisztus szenvedésében, Szent Anyjának fájdalmában már erős emberi vonások keverednek. A románkori ember a megváltásban a halál fölött diadalmaskodó Krisztust állította maga elé, a gótika drámai és lírai felfogása a szenvedő Istenember képét faragja ki és festi meg. Az ábrázolás módja is költőiséggel telítődik. A későgótika lágyan hullámozó, puhán festői vonalritmusa, színeinek változatos, üde pompája tanúskodik erről. Az a kifogyhatatlan dekoratív érzék, mely még a szerény falusi faragásokban is kifejezésre jutott, borította el szépséges virágdíszítéssel a székelydályai templom szentélyének boltozatát. A keresztboltozat bordáinak keretei között indák csavarodnak, belőlük címereket körülölelő levelek és virágok sarjadnak. Érdekes, hogy a festés a templom külsején is megjelenik. A csikrákosi tornyot vörösbarna állat-alakok tarkázzák. Koronázó párkányát, akárcsak Csíkszentmihályon, Zabya Péter élenkszínű mintái emelik ki. E külső festések stílizáltak, de néha előfordul, hogy egyes alakok, sőt egész jelenetek tűnnek fel a templom külsején, mint pl. az említett csikdelnei keresztrefeszítés, a marosvásárhelyi vártemplom déli kapuja oromzatának drámai hévvel előadott Szt. Lénárd vértanúsága, vagy az erdőszentgyörgyi szentély donátor ábrázolása.

Székelyföldön a falfestés nagy kedveltségnek örvendett és erdélyi viszonylatban is magas színvonalat ért el. Ezért fokozottan sürgős és igen szép eredményeket ígérő feladat, hogy műtörténeli kutatásunk e fajta emlékeinket mielőbb és minél alaposabban feltárja és feldolgozza.

A székely templomok díszítésével kapcsolatban rá kell mutatni arra, hogy az a mezőségiéknél érezhetően gazdagabb. Erdély e hegykoszorúzta zugában élő magyarság élénkebb, színesebb képzelete, kedélyének frissege, gondolkodásmódjának ötletes, fordulatos volta nemcsak beszédében, költészetében, hanem fokozott díszítő hajlamában is megnyilvánul. E díszítőkedv valóban a székelységből fakad, amit az is világosan bizonyít, hogy talán sehol hazánkban annyi kétségtelenül népi eredetű középkori műemléket nem találunk, mint éppen Székelyföldön. A dekoratív érzéknek ez a határozott megnyilvánulása azonban nem lépi túl a magyar ízlésre jellemző kereteket. Az épületből szervesen nő ki, annak áttekinthető szerkezetét nem zavarja, sőt erős hangsúllyal kiemeli. Az ablakon, ajtón, boltozaton megjelenő faragások a templom testének beosztását és arányos megfogalmazását húzzák alá, a festés pedig az építészeti tagozatok hatását erősíti vagy az egyház belsejébe varázsolja a késői középkor eleven, már meglehetősen földi zamattal teli életszemléletét anélkül azonban, hogy az építészeti jelleg zártságát, egyszerűségét megbontaná.

A románkori alkotásokkal szemben a gótika virágzásakor már kézzelfogható adatokkal rendelkezünk a műalkotás korának meghatározására. A stíluskritika mellett az oklevelek és feliratok bizonyossága is sokszor eligazít. A pápai tizedjegyzék — mint már említettem — igen sok plébániát sorol fel, de némelyikről ennél sokkal részletesebb tájékoztatás is fennmaradt. A marosszentkirályi pálos kolostorról tudjuk, hogy 1350-ben ala-

pította Tóth János és Bulgár László.⁴ 1472-ben Mátyás király parancsolja meg a gyulafehérvári káptalannak, hogy a szentkirályi pálosokat iktassa be Toldalagi András végrendeletileg nekik hagyott toldalagi részjóságába.⁵ 1400-ban a pápa a marosvásárhelyi ferences templom Mária oltára számára búcsút engedélyez.⁶ 1433-ban a csikmindszenti Mindszentekről és a csíkrákosi Szt. Györgyről elnevezett egyház, 1446-ban a Szűz Mária tiszteletére szentelt küsmödi templom kap búcsúengedélyt.⁷ 1444-ben IV. Jenő pápa a csíksomlyói kolostortemplomról mint be nem fejezett épületről emlékezik meg.⁸

Az oklevelek útmutatása mellett megsokasodnak a magukon a műalkotásokon található évszámok. A szenterzsébeti templom egyik szentélyboltzárókövén 1402, a derzsi Szt. László freskón 1419, a marosvásárhelyi vártemplom tornyán 1445, a székelykeresztúri zárókövön 1458, a derzsi és a karácsonyfalvi kapu szemöldökén 1496, a nyárádszentlászlói falfestményen 1496 és 1497, a kilyéni szentségfülke töredékén 1497, a gelencei szentségfülkén 1503, Zabya Péter csíkrákosi szignatúráján 1507, a csík-szentkirályi temetőkápolna bejáratán 1517, a jánosfalvi gyámkövön 1522 olvasható. Hasonlóképpen korhatározó Szentgyörgyi János erdélyi vajda címere a rákosi és a csíkszentmihályi templom záró-, illetőleg gyámkövén (1457—1467). Ezek az évszámok természetesen nem mindig jelentik a templom építésének vagy befejezésének idejét, mégis igen pontos támpontokat adnak a kormeghatározáshoz. Segítségükkel a stíluskritika is megbízhatóbb eredményekre vezethet. E datált emlékek is bizonyítják, hogy Székelyföldön a XV. század második felében széleskörű művészi fellendülés következett be, mely mélyen belenyúlt a XVI. századba. A gótikának ez a továbbélése kézzelfogható párhuzamot nyújt a román stílussal kapcsolatban feltelezett, hasonló folyamathoz.

Székelyföld középkori művészetéről ma csak vázlat adható. De még így is határozottan rajzolódik ki a magyarság e legkeletibb, összefüggő tömbjének jellegzetes művészi arcéle. Távól az európai, sőt hazai műveltségi központoktól mégis befogadta a nyugati hatásokat s azokat a maga ízlése és igénye szerint alakította át. Igaz, ezáltal a formák elvidékiekedtek s tartalmuk is több-kevesebb változást szenvedett. Ugyanakkor azonban érvényre jutottak a székelység sajátos művészi törekvései és eleven erővel hatott az a valóban közösségi szellem, mely e terület magas és népművészetét szét nem szakítható egységes folyamatként alakította ki. Sok kérdés marad nyitva és a felvetett szempontok is bizonyára csak töredékei a jövő kutatás alapos részlettanulmányokat igénylő összefoglalásának. De arról már most is meg lehetünk győződve, hogy művészetünk nemzeti vonásainak és titokzatos mibenlétének nagy kérdéseire a feleletet attól az Erdélytől várhatjuk, melynek lakói hegyektől körülzárva nemcsak vérrel és vassal, hanem szellemmel és művészettel is bebizonyították európaiságuk és magyarságuk egybefonódó, örök tudatát.

Entz Géza

⁴ Eggerer András: *Fragmen Panis Corvi Protoeremitici*... Viennae, 1663. 128.

⁵ *SzékOkl.* Kolozsvár. 1872. I, 218.

⁶ *Monumenta Vaticana.* Series I. Tomus IV. Budapest, 1889. 274.

⁷ Lukesics Pál: *XV. századi pápák oklevelei.* Budapest, 1938. II, 98, 81, 233.

⁸ *SzékOkl.* I, 154.

Fadrusz Mátyás királya és Vörösmarty Szép Ilonkája

Mátyás király születésének ötszázadik évfordulóját ünnepelte Magyarország és a magyarság az 1940. évben.* Az országgyűlés, tudományos és irodalmi testületek, a legkülönbözőbb társadalmi közületek, egyszóval az egész hivatalos és nem hivatalos magyar világ hódolattal áldozott a nagy király emlékének. Idézte rendkívüli emberi és uralkodói alakját, kereste alkotásainak nyomát, politikai törekvéseinek hatását, eszméinek átsugárzását és későbbi századokba, a mai magyar életbe. Öröm és jövőt építő kötelesség volt ez.

A félezredik évforduló lezajlott. Mégis szabad legyen mintegy halk erdélyi ünnepi utóhangként néhány igénytelen sorral hozzájárulnom a Mátyás-kultuszhoz, a Mátyás király ünnepléséhez. Felhívom a figyelmet és rámutatok arra, hogy mennyire hasonló, sőt azonos fényben ragyog elő Mátyás király ötszázéves történeti alakja Vörösmarty Szép Ilonkájában és Fadrusz kolozsvári szoborművében. Természetesen megkísérlem a hasonlóságnak, az azonosságnak okát is adni, az összefüggést bizonyítani és igazolni.

Mindannak, amit a nagy király születésének ötszázadik évfordulójára emlékezve az alábbiakban elmondandó vagyok, a kelte és kiindulópontja immár kereken négy évtized távolába nyúlik vissza. Akkor felvillant észrevételemet és megállapításomat fejtem ki e sorokban. Valeant, quantum valent. Ha okfejtésemnek más haszna és gyümölcse nem is lesz, mint pusztán az, hogy ráirányítja a figyelmet egyrészt Vörösmarty géniuszának más művészeteket is megtermékenyítő gazdagságára, másrészt emlékszerű szobrászatunk legremekebb alkotására, Fadrusz Mátyás királyára, az író már csak ezért is eleve feloldozást kér és remél.

1.

1902. október 12-én történt. Ünnepnapot, vasárnapot írt a kalendárium. De ünnepet ült az egész természeti világ is. És ünnepi derű mosolygott Kolozsvárt az arcokon, s ünnepi érzés zsongott-zengett ki a szívekből is. Mit hatvan év előtt eredmény nélkül kísérelt meg a felbuzdult Pest és a buzgó Ferenczy István, megvalósította azt végre kincses Kolozsvár és Fadrusz János szívós kitartással, páratlan lelkesedéssel: állt immár a nagy király lovasszobra, felderült a várva-várt nap, a leleplezés országra szóló ünnepe.

Az is volt a valóságban, az egész ország ünnepe, mert jelen volt azon az egész Magyarország: a király, Ferenc József, akit József (Ágost) főherceg személyesített; jelen volt a kormány Széll Kálmán miniszterelnök, a főrendiház gróf Csáky Albin, s a képviselőház gróf Apponyi Albert veze-

* A tanulmány egy részletét előadtam 1941-ben Kolozsvárt a Szabad Egyetemen.

tésével; megjelent a horvát bán és a többi közjogi méltóság képviselője; ott voltak a főispánok, a vármegyék, városok, a tudományos és közművelődési egyesületek küldöttei, és ott volt a nép, Kolozsvárnak és vidékének magyarsága mind egy szálíg; messzi földről, távoli vidékekről is számosan. Végül ott volt természetesen — hisz a király is de iure személyesen jelen volt — a katonaság is, a honvédség és közös hadsereg egyaránt. Ez utóbbi szervezetben, mint egyéves önkéntes, a jelen sorok írója is ott várakozott a leleplezés ünnepi pillanatára.

Am a percek nehezen teltek, az idő ólomlábban cammogott. A hosszúságos várakozás és kényszerű helyben topogás alatt mint már újdonsült magyar irodalomtörténet tanár számolgatni kezdtem, mit s hány Mátyás királyról szóló irodalmi alkotást ismerek. A pesti gyerekek utcai éneke, Szabács viadala, a Zrinyi-töredék, Kisfaludy Károly, Czuczor Gergely, Arany, Jókai vonatkozó művei s a Mátyásról szóló tréfák, stb. nagy összevisszaságban mind megfordultak eszemben. Legelevenebben és leghuzamosabban most is a legszebb, Vörösmarty Szép Ilonkája tartott fogva. Mondogatni, szavalni is kezdtem magamban most is egyes részeit. Különösen és többször azt a két versszakot, amelyiken át fenségesen lép ki a nagy király a sokszínű múlt félezeréves homályából s áll elénk szinte ma is élő valóságként: „Felrobognak hadvészülte képpel... S a király jó... Fény nevére, áldás életére... Százszorozva visszazeng nevére...“

Már nem tudom hányadszor zsongtak végig bennem e sorok, mikor egyszer aztán csak véget ért a Szent Mihály-templomban az ünnepi istentisztelet s elkezdődött a küldöttségek, a hivatalos személyek, a miniszterek, zászlós urak, az országgyűlés elnökeinek, a farkasszemet néző pártoknak és vezéreiknek a felvonulása a leleplezés színhelyére. Majd hirtelen megszűnt minden zibongás, elhalkult minden zaj, s percnyi néma, de ünnepélyes csönd állt be: A király képviselője jött meg, az akkor még csak őrnagy József (Ágost), a mai tábornagy, királyi herceg személyében. Hogy megjelent és látható lett a király képviselője, eltűnt az arcokról minden sötét komolyság. Hódoló, szinte gyermekesen boldog éljenzésben tört elő a királytisztelet s szállt fel minden egyes jelenlevő, sokezer magyarnak az ajkán.

Aztán tovább pergett a leleplezés ünnepi műsora. Elhangzottak a király személynökét üdvözlő beszédek, el a király képviselőjének válasza s végre lehullt a lepel. Megtörtént a várva várt pillanat, valóra vált Kolozsvár kitartó lelkesedése által a hosszú évtizedek óta melengetett magyar törekvés: szemmel láthatóan előttünk állt a hatalmas emlékmű, Mátyás király lovasszobra. Láttára egy percig még a lélekzet is elakadt, majd tomboló taps riadt fel s szünni nem akaró éljen rivalgás zengett, zúgott és hullámozott a tömegben át, az országos méltóságokon kezdve a küldöttségek, főispánok, a téren szorongók, a környező ablakokból kíváncsiak vagy épen a háztetőket is merészen megszálló kolozsvári gyerekek száján egyaránt. Annyi volt az itt egybegyűlt sokaság, nem az emlékező képzelgés, hanem az egykori tudós történetíró feljegyzése szerint, mint a Mátyást királlyá választó és kikiáltó magyarok száma Pest-Budán ama bizonyos téli napon 1458-ban.¹

¹ Szádeczky Lajos: *Mátyás és Kolozsvár*. EM. 1902: 417.

Valóban felemelő élmény, soha el nem felejthető pillanat volt ez!

Jó magam is elbűvölten néztem a méreteiben is hatalmas szoborra. Mikor aztán tüzetesebben szemlélődni kezdtem, hogy mit is ábrázol a szobor, mit ragadott meg alkotója Mátyás király életművéből és jelleméből, hogyan fogta fel és ábrázolta ki a nagy királyt, szinte megdermedtem. Eleinte csak ingó, játékos káprázatként, de azonnal és tüstént érche öntött anyagi valóságban Vörösmarty sorai álltak elélem:

*S felrobognak hadvérszülte képpel
Újlaki s a megbékült Garák.
S a király jó, fölség érzetével*

*Környékeztén őt a hős apák,
Ősz Peterdi ősmér vendégére,
A király az: „Áldás életére“.*

*„Fény nevére, áldás életére.“
Fenn kiáltja minden hü ajak,
Százszorozva visszazeng nevére
A hegy és völgy és a zárt falak...“*

Azzal a benyomással távoztam el, hogy Fadrusz Mátyás-szobra tulajdonképpen nem más, mint Vörösmarty Szép Ilonkájának ez a két versszaka, hogy a szobor eszméje és kivitele a Vörösmarty költeményéből van kiragadva és érche öntve, hogy tehát Fadrusz alkotó képzetét a Vörösmarty szelleme ihlette meg.

2.

Negyven év telt el azóta. E négy évtized alatt sokszor, az utóbbi húsz évben szinte naponta s nem is egyszer haladtam s haladok el a román uralomtól is épen hagyott² szobor mellett. S mindig vetettem és vetek rá egy tekintetet. S mindig felzsongtak a Vörösmarty sorai. Annyiszor és oly erővel ismétlődött meg az első, az ősz-élmény, hogy az egykori, kúsa hangulatban támadt, nagyon egyéninek érzett s épen ezért tétován és félenként rejtekező intuíció ma és itt mint bizonyítható és szilárd meggyőződés és tétel kér nyilvánosságot és hitelt nemcsak a status nascendi alanyi hangulatára és egyéni eszmélkedésére támaszkodva, de a status existendi tárgyi bizonyágtétele és elutasíthatatlan, parancsoló evidenciája alapján is.

E tárgyi bizonyosság és kényszerű evidencia megragadása végett kérem a szíves olvasót, hogy álljon meg maga is Kolozsvárnak a nagy királyról elnevezett főtérén, lehetőleg szemben a Fadrusz műalkotásával. E lehetőség hiányában kérem, hogy akik már látták a szobrot, vegyék s tartsák szem elé a bennük megmaradt emlékképet, ha még oly elmosódott volna is az; akik pedig még nem láthatták, vegyenek elé egy bármilyen egyszerű fényképmásolatot. Csak futó rátekintés és rövidke rá gondolás után is kérdezze meg kiki önmagától: Hát nem így van? Arra a kérdésre, hogy mit ábrázol a szobor, mi van érche öntve, mi a szobor eszméje, lehet-e más feleletet adni, mint azt, ami egyszerű valóságként a szem elé toppan, ki lépve és három méretű alakot öltve a Vörösmarty Szép Ilonkájából: „A

² A románság Mátyást románnak (!) tekinti s ez alapon nyert kegyelmet, s menekült meg a szobor a szétrombolástól vagy a pincébe hurcolástól. A többi erdélyi szobor ugyanis, még a jobbágyfelszabadító Wesselényié sem, meg a világszabadságot hirdető Petőfié sem kerülte el e szegényletes sorsot.

király az, fölségérzetével környékezvén őt a hős apák... Fény nevére, áldás életére, fenn kiáltja minden hű ajak. Szászsorozva visszazeng nevére, A hegy és a völgy és a zárt falak...“

A király az! — ősz Peterdi ismer vendégére. A király az! — állapítja meg habozás nélkül a szobor főalakjáról is az egyszerű, pusztá rápillantás.

Semmi kétség: mind Vörösmartynál, mind Fadrusznál Mátyás, a diadalmas király, a rex imperator a középpontja a kiábrázolt jelenetnek. Az sem lehet kétséges, hogy ezt az egész jelenetet, melynek középpontja a diadalmas király, főképen pedig a jelenet középpontját alkotó király alakját is a fenség hatja át és foglalja egységbe.

Vörösmartynál e fenséges jelenet három mozzanatot foglal magában, ú. m. a királyvárás, a király megérkezése és a király megérkezésének hatása. Vidáman tolong a néptömeg Budavárt, fogadni, ünnepelni akarja a Bécset megvívó Mátyást. Ez a jelenet és a fenség kezdete. Szinte látjuk, mint lepi el az utat, zsúfolódik össze egymás hegyén-hátán a kíváncsi sokaság, hogy minél jobban lásson s minél közvetlenebbül tudja kifejezni szeretetét és csodálatát a népszerű király személye iránt, aki mindenkinek, nagynak és kicsinynek, úrnak és szolganak, barátnak, de az ellenségnek is igazságot oszt, megadja, mit érdemel. Kiszabja az igazságos just, ha lehet szóval, törvénnyel, de karddal is, ha kell s ha ő úgy akarja. Most éppen az ország leghatalmasabb s egyben legáltalánosabb ellensége, Bécs járt pörül s kapta meg méltó büntetését. Nagy cselekedetet vitt végbe a király, nagy diadalt aratott gonosz ellenségen! Hogyne örvendene hát korlát nélkül a nép aprajagya, ifja és örege. Jön, ott van mindenki. Némelyek, mint Peterdiék, a vidékről, messze földről is beözönlöttek, hogy legalább egy éljent kiáltanak a hős vezér magzatjának. Mintha ott volna az egész ország, mintha az egész magyar nemzet szíve dobbanna új öröme a dicsőségtől, mit a király most győzelmesen learatott. A fényes diadal még az elkeseredett, gőgös, oligarcha kiskirályokat is odavonzza. Felrobog hódolatra Újlaki s fel a Gara-dinasztia is. Amannak képén még ott komorlik a pártoskodó elkéséredés harcos árnyalata, talán dohog is magában amiatt, amit meg kellett érnie s amit most tesz. De a Garák már megbékélten jönnek fel hódolni, tisztesseget tenni a náluk hatalmasabbnak bizonyult úrnak, az elvitázhatatlanul nagy királynak. Vörösmarty sorai szerint:

*S van tolongás s új öröm Budában: Aki Bécset vívó haragjában
Győzelemből várják a királyt, Vérbosszút a rossz szomszédon állt.*

*S felrobognak hadvészülte képpel
Újlaki s a megbékült Garák...*

A jelenetnek ez kezdő tagja, mozgalmas fensége, a diadalmas királyt váró tömeg Fadrusz szobránál teljesen hiányzik. Tömegjelenetet a szobrázat csak falon, dombormívú alkotásban szokott és tud megtestesíteni. Különálló mű, legyen az bármennyire is monumentális, térhiány miatt sem igen kísérheti meg. És végül még az a veszedelem is fennáll az erre irányuló próbálkozásnál, hogy magát a kiábrázolandó eszmét teljesen elnyeli az összehordott, raktármódján halmozott anyag. Stílustalan és felesleges is ezt, effélet keresni szoborműben.

Az öröm, a fenség hangulatát azonban mégis sejteti, sugallja, megindítja valami a Fadrusz szobránál is. Ez az architektonikus környezet, Kolozsvárnak dícsőséges hagyományokat lehelő főtere, melynek szinte geometriai közepét foglalja el a Mátyás-szobor, de úgy, hogy közvetlen háttérére a remek Szent Mihály templom haránt fala s mögötte ennek égbenyúló tornya, amelyek azonban nem a tér felező vonalába, hanem távolabb, a szél felé, a harmadoló vonalra épültek. Modern szobron sehol ily kézzelfoghatóan nem szemlélhető az, hogy az építészeti háttér mily fontos az emlékszerű szobor fenséges hatásához, mint a kolozsvári Mátyás szobornál. Igaz, hogy az építészeti háttér csökkenti a szobor soknézetűségét. A Mátyás-szobor pl. tulajdonképpen egynézetű: szemben kell állani vele, még pedig jó távol, szinte a tér szélére, hogy minden részlete a művészi elgondolás szerint teljesen érvényesüljön. Oldalnézetben a főalak még érvényesül ugyan, de a mellékalakok közül a másik oldalon levő kettő csak foszlányosan vagy sehogyse látszik. A látható innenső kettő meg épen hátat fordít. Minél hátrább kerülünk, annál kevesebbet látunk a mellékalakokból is, az egészből is. Hátnézete pedig egyáltalán nincs. Az építészeti háttér, a Szent Mihály-templom maga mintegy elkergeti előre s szemközti nézésre kényszeríti a szemlélőt.

Vörösmartynál minden szem, Fadrusznál kincses Kolozsvár minden köve, az egész magyar történelem velem és veled, minden nézővel, a ma élő magyar nemzettel együtt várja, figyel, nézi a győzedelmes hazatérő királyt.

*S a király jó, főség érzetével
Környékeztén őt a hős apák.*

Ez, a király megérkezése a második s egyúttal középponti mozzanat a Vörösmarty elbeszélte jelenetben. Minden, ami eddig történt, azért történt, mert meg fog érkezni a király s minden, ami ezután fog történni, azért történik, mert megérkezett, előttünk van Mátyás. Az előzményeknek centripetális, a későbbi eseményeknek centrifugális középpontja a megérkezett Mátyás király.

Nyilvánvaló, hogy mind a költőnek, mind a szobrásznak itt, ezen a ponton kellett megcsillogtatnia művészi erejének nagyszerűségét s megalkotnia a fenséges, az igazságos és világverő királyt. S ez teljes mértékben sikerült is mindkettőjüknek, de egymástól különböző, ellentétes módszerrel.

Vörösmarty ugyanis a király személyéről közvetlenül csak egyetlen egy állítványt mond. Ennyit: S a király jó. Semmi más mondanivalója, semmi más jelzője nincs. Ez az egy is nem sajátos, megkülönböztető jegy. Olyan általános, alapjában véve semmitmondó tevékenység, mint pl. az, hogy ül, lélezkzik, néz stb. Mivel sikerült hát Vörösmartynak a rex imperator Mátyás király személyét a fenség teltségében megjelenítenie? A környezetrajz által. Nevezetesen amint csak olvassuk minden reflexió nélkül az első, az előkészítő jelenetnek imént idézett tömör sorait, már érezzük, hogy nagyszerű jelenet fog kibontakozni, hogy dicsőségének teljességében fogjuk látni Mátyást. Ha pedig a költői szó mögé odagondoljuk a reális történeti tartalmat, akkor csakugyan előttünk áll a népszerű, az igazságos,

a külső ellenséget legyőző, a magyar becsületen foltot nem tűrő király, kinek uralkodói és hadvezéri nagysága hódolatra vonzza és kényszeríti még fondorkodó személyes belső ellenségeit is, az eddig trónjára vágyó, vagy trónját áskáló Újlakit és a Gara-dinasztiát. A kíséretében levő s vele együtt harcoló *hős apák*, vezérei, meg olyan büszkék urukra, vezérükre, királyuknak dicsőségére, hogy bennük is királyivá nőtt az önéretet a diadalért és a büszkeség, hogy ilyen király oldalán vitézkedhettek: „Fölségézetével környékezvén őt a hős apák“ — mondja a költő. Hol az uralkodó vezére, kísérete ilyen fenségben ragyog, ott valóban a legteljesebb és legméltóságosabb kifejezése és megjelenítése a fenségnek az egyszerű tömondat: „S a király jó...“ Párja ez az eljárás a Homerosz igent bölintő Zeusának.

A fenséges Mátyást, a benn igazságos, szeretett népszerű királyt, a künn diadalmas hadvezért, az itt is, ott is egyaránt megcsodált és tiszteletet parancsoló lángelméjű monarchát kellett és akarta tudatosan ércebe önteni Fadrusz is. „A kolozsvári Mátyás szoborban Magyarország fénykorát ábrázolom, — mondja maga Fadrusz,³ amikor a magyar rettegetve tisztelt és csodált nemzet volt Európa népei között. Ha a magyar ember szíve elborul és vigasztalást keres régmúlt idők fényében és nagyságában: akkor e dicsőségteljes pazar és világra szóló korszakba bolyong vissza és ott találja azt a csodás alakot, a magyar nép legendás királyát, Hunyadi Mátyást, aki egyszerű ember tudott lenni az egyszerű emberekkel, de az akkori kor fejedelmei között olyan volt, mint a sas a verebek között.“ A Mátyás személyében és uralkodásában kiteljesedő magyar imperiumot, a magyar imperium diadalát akarta Fadrusz szemléltetni. Ez az ő, a Mátyás szobor eszméje. Ugyanaz, mint a Vörösmartyé: sőt fokozottabban, egészen a fogalomig, az időtlenségig ugyanaz. És ez természetes is. Végre is a Vörösmartyé költeményének a hőse Szép Ilonka. Az ő történetébe ágyazódik be az egykori ismeretlen vadász, aki nem más, mint maga a király. Ellenben Fadrusznál Mátyás nem epizód, hanem ő az egyetlen cél és feladat: a diadalmas magyar imperium szem elé állítása, anyagba öntése.

Sikerült-e s milyen eszközökkel sikerült Fadrusznak az eszmét kifejeznie?

3.

Az erő, a hatalom birtokosát a szobrászat rendszerint lóra ültetve ábrázolja még akkor is, ha az ábrázolandó nem uralkodó és nem hadvezér. Példa erre a Monarchia egykori külügyminiszterének, a mi Andrássy Gyulánknak a lovasszobra. Andrássy államférfiúi, diplomata érdemeiért kapott szobrot s Zala lóra ültetve állítja elénk az európai nagyhatalmi koncert magyar főszereplőjét. Még a hatalmas nőket is lóra ülteti a szobrász. Mária Teréziát pl. maga Fadrusz. A Zumbusch bécsi szobrán Mária Terézia ugyan trónon ül, de hatalmának, annak, hogy nyugodtan trónolhat, közvetett szemléltetése végett már nem is egy lovat, hanem négyet állított oda a szobrász: négy hadvezér megy, vágat a világ négy tája felé, hogy megvédje a szépséges császárkirályné birodalmát. Önként értődik, hogy a Mátyás szobra csak lovas szobor lehet. Ilyennek tervezte már

³ Levele Szeged város közönségéhez. Közölve Lázár Béla: Fadrusz János élete és művészete. I, 27. 1.

Ferenczy István is és a Fadruszszal együtt pályázó másik hat művész, Vastagh György, Köllő Miklós, Bezerédy Gyula, Tóth András, Róna József, Sovánka István is.

Fadrusznak van egy harmadik lovasszobra is, a Wenckheimé Kisbéren. A három ló közül a Mária Terézié a legmozgalmasabb, majdnem a nyugtalanságig mozgó. Pedig tulajdonképpen helyt áll ez is, de helyzetállásában mintha lovardai mutatvánnyal akarná szórakoztatni a nézőt. Mária Terézia korabeli, az akkori szokás szerint idomított ló ez, amelyik bár tudja, hogy előre lépés nélkül egy helyben kell állnia (hiszen, ha király is, aki megüli, de nő, lovagláshoz nem szokott asszony!), de azt is, hogy nem szabad csak úgy, sután, mozdulatlanul a földre gyökereznie, hanem bámultatni kell magát és magasiskolai tudományát. Ezzel ellentétben a Wenckheim lova maga az egyszerű, természetes nyugalom. Mozdulatlanul, nyugodtan helyt áll a nemes vér, de figyelem, engedelmesség, gyorsaság, élet sugárzik le róla. Ahogy illik és kell is, ha hátán ülő gazdája is, meg ő maga is a magyar lónemesítés eszméjét akarja kifejezni. Mátyás alá — önként értődő — sem idomított bécsi, sem kitenyészített versenyló nem talál, őt, a diadalmas hadvezért harci mén illeti meg csupán. Azon is ül, kemény, teherbíró, szívós, szinte vaskosan erős harci lovon. A kecses Wenckheim ló könnyű alakja, karsú lábszárai, magas és vékony csülke díjat nyerő versenyló.⁴ A Mátyás lova erős, csontos, nehéz harci mén, amelyiknek nem futni kell tudnia, hanem terhet, hideget, éhséget, a tábori élet száz sanyarúságát kell elviselnie. Szügye, nyaka, combja mind azt mutatja, hogy csatára termelt, ott van ő elemében. Épen, mint gazdája, Harcedzett, tűzálló erő, ez a Mátyás lovának egyik uralkodó vonása. Másik a nyugalom. Nyugodtan, mozdulatlanul áll. Mint négy oszlop, olyan nyugodt a négy láb. A két hátsó a nagyobb erő és nagyobb nyugalom kedvéért egy kissé a szokottnál szertébb feszülve nehezedik rá az alapzatra. Az egész nyugodt mozdulatlan tartást egyetlen könnyű és természetes elhajlás teszi elevenné: a kissé mélyre szegződő fejmozdulat. Szükség volt rá, hogy a nyugalmas erő élettelené merevedésének még az árnyéka se fenyegetsen. A célt pompásan elérte vele Fadrusz anélkül, hogy a könnyed mozdulat az egész alakon előmlő erő nyugalmasságát csökkentené. Bár nyugodtan helyt áll az a ló, él, figyel, várja lovasa parancsát.

A nyeregben ülő lovas, Mátyás király azonban e percben még nem parancsol semmit. Az akkori kor divatja szerint mereven egyenesre feszült lábbal ül nyergében, úgy hogy szinte áll a kengyelben. Karját a ló marján keresztül tett kardon pihenteti. Ahogy azonban kezét rajta tartja, arra mutat, hogy az a kard erős kézben van, hogy az a kéz most diadalmasan pihen ugyan, de bármely pillanatban kész az ellenségre rávágni, lesújtani. A király feltűnően domború melle az erő dübörgő katlana, lefékezett mozdonya. Széles, izmos válla is csak úgy duzzad az erőtől. A remekül meg-

⁴ E szobor egyik ismertetője így vélekedik róla: Fadrusz nagy tanulmányokat tett, sokat foglalkozott a ló mechanikai és pszichológiai tulajdonságaival és így született meg a kisbéri Wenckheim szobor, melyet nemcsak az e téren való legjobb magyar műnek tartok, de amely a világ minden lovasszobra közt a legkiválóbbak egyikét jelenti. Kár, hogy ez a remek el van rejtve a nagyközönség és a művészek előtt, neki a helye Budapesten volna, valamint másának ott kellene lennie Európa minden képfaragó iskolájában. (Lovik Károly: A lovas szobrok lovai. Művészet, VI, 99. l.)

mintázott egyenes tartású, sasszemmel a messziségbe néző, a jövőt vigyázó sajátosan Mátyás arc és fő a csúcspontja és koronája a lóban és lovasban harmonikusan kifejezett erő és nyugalom fenségének.

Amikor Fadrusznak az a gondolata támadt, hogy Mátyás fenségét, mindeneket szeretetre, hódolatra magához vonzó vagy térdre kényszerítő dicsőséges hatalmát nyugalmi állapotban tüntesse fel, a legnagyobb művészi feladatra vállalkozott. A hatalom fenségét, diadalmas nagyságát t. i. a szobrászat mint ható, tevékenykedő, cselekvő, alkotó erőt szokta megjeleníteni. És ez természetes is, mert hisz az erő csak akkor erő és nagysága és fensége csak akkor meggyőző bizonyosság, ha látjuk, hogy mit ér, mit alkotott, mi az eredménye. Véghezvitt nagy tettek, maradandó alkotások szemléltetik az erőt, a hatalom fenségét. A mozdulatlan, munkát *nem* végző erő már nem is energia. Igen ám, csak hogy a szobrászat kész tettet, maradandó alkotást önállóan és központba helyezve megint nem tud ábrázolni, csak mellékesen, reliefben, a főalakot tartó építménybe vagy oszlopba illesztve. Ilyenkor és ilyen esetekben az erőt, a hatalmat a szobrászat a tett véghezvitele, cselekvés közben ábrázolja. A fenségre törekvő lovaszobrok közül a legkevésbé mozgalmasak közé tartozik a Szent Istváné, a Marcus Aureliusé és a gróf Andrássy Gyuláé. Szent István budai szobra majdnem csak szobor, annyira nyugodt. A keresztyén lélek és az apostolság jelvényei transcendentalis légkörrel veszik körül a szentségben tündöklő alakot s épen ezért nem egészen indokolt a mozdulatlanság, az élettelenység vádjá. Andrássy Gyula is nyugodtan ül lován, de a ló legalább kilép. Kilép, sőt üget a Marcus Aurelius, a Gattamelata és a Colleoni lova is amellet, hogy ezeknél maga a lovon ülő alak is mozdulatot végez, békeséget int, ellenségre mutat vagy épen kardját húzza ki. Természetes, hogy az arcon és szemén is rajta ül az indulat pírja és tüze. A Kurfürst (Nagy Péter) meg a budapesti Rákóczi szobor lova meg egyenesen vágat, szédületesen ágaskodik, mintha a csata kellős közepében volnánk. A Kolozsvári testvérek Szent Györgye is szemünk előtt öli meg a sárkányt. Nem vágat ugyan, de mind a lovas, mind lova minden tagjában feszülten mozog, reszket, *vív*.

Ritka és szokatlanul merész módon kísérte meg tehát Fadrusz az erőt, a hatalom fenségének szem elé állítását. A merész kísérlet teljesen sikerült. Ló és lovas természetes nyugalomban van, ebből ered a fenség, állapította meg már Alexander Bernát. De — tegyük hozzá — abból, hogy a várfok, melyen a lovas és ló áll, továbbá az egész környezet: a Szent Mihály templom s a tért körülvevő történelmi patinájú házak s maga az egész tér is az erő és nyugalom fenségének a kisugárzó forrásai.

Vörösmartynál örvendező nagy tömeg közepette s fő hadvezéreinek kíséretében, Fadrusznál egymaga királyi fenségében jelenik meg s áll előttünk Mathias rex-imperator.

4.

Következik az egész jelenet harmadik, bezáró mozzanata: a hatás érzékeltetése. Hódolat a nagyságnak, tisztelet a diadalmas hadvezér iránti, rajongó lelkesedés a magyar dicsőség megvalósítójáért és a megvalósult magyar dicsőségért, — ezt kellett kifejeznie a költőnek is, a szobrásznak is.

Vörösmartynál a hatás egyetemes, eget-földet betöltő éljen-riadalomban tör elő. A vértesi vadászban királyát megrezenve felismerő ősz Peterdi vivátja indítja meg a zúgó szimfóniát: „A király az! Áldás életére!” Nyomban átveszi s tovább hömpölygeti a szólamot a szomszéd, aztán az egész utcasor, minden hú ajak: Mátyást éltető örömrivalgás tölti be a levegőget, attól hangos Budavára, azt visszhangozza hegy, völgy és a zárt falak. A Mátyás Bécszet megvívó haragjában kiteljesedett erő, akarat és imperium magyar erő, magyar akarat, az egész magyar nép, az ország imperiuma és dicsősége. S hogy ez így van, az a nemzeti öröm annyira egyetemes, bensőséges és önként eláradó, hogy még a néma falak, a szóvalan anyaföld is átlelkésedik s részt kér és részt vesz a dicsőségből és örömből. Aranynál viszont az egyetemes nemzeti gyászra rezdül meg a föld szive s vonaglik át róna, völgy, halom.

A szobrászat a megmintázott személy, eszme, gondolat hatását nem szokta kiabrázolni. A kész alakot, az anyagba áttett eszmét a szobrász rábízza sorsára, odaállítja a közönség elé. Annyit és úgy hat a nézőre, amennyi erő és szépség van benne.

Fadrusz is Mátyását bátran sorsára, magára, mellékalakok nélkül hagyhatta volna. Ez esetben bizonyára más, egyszerűbb alapépitményt, valami megszokott oszlopfélét tervezett volna alája. Megtehetette volna, ismétlem, azért, mert Mátyása, ahogy megüli a lovat, ahogy tekintete a megtestesült diplomata és uralkodói bölcsesség, feje és egész alakja pedig maga az erő és diadal, minden mellékalak és relief nélkül is kifejezi, kifejezte volna Magyarország fénykorát, amikor a satekintetű, legendás király alatt a magyar rettegve tisztelt és csodált nemzete volt Európának. Aki gondolatban megteszi e próbát, eltávolítva Mátyás mellől a mellékalakokat mind, s el a bástyafokhoz vezető két feljárót is, csupán magát a bástyát mint nélkülözhetetlen alapépitményt hagyva meg, meglepődve fog igazat adni: Mátyás szobra akkor is befejezett, egész remekmű, hüen, megrendítő, de ugyanakkor fölüelő maiestásban testesíti meg Mátyást, az igazságost, a világverőt, a magyarság történeti életének legdicsőbb korszakát. Azaz a magyar élet és gondolat eszméjét. Egyébként maga Fadrusz elvégeztette művével ezt a próbát a párisi világkiállításon. Ott csak maga a főalak volt kiállítva és mégis elnyerte az első, a nagy díjat, ami csattanósan igazolja iménti megállapításunkat.⁵

5.

Fadrusz lobogó, patétikus egyénisége azonban nem elégedett meg Mátyásnak és a magyar imperiumnak csupán eszményi, fogalmi, nyugalmas fenségű szem elé állításával. A Vörösmarty költeményének hatása alatt és csábítására még egy második merész és a szobrászatban szokatlan lépést

³ Lázár Bélánál *i. m.* 91. l. olvassuk: Mátyást a nagy csarnokban ezer és ezer szobor közé ékelve helyezték ugyan el, de mindez nem tudta elnyomni. Frigyes főherceg is látta Párisban és nagy elismeréssel szólt róla: A szobor egész Párisban nagy feltűnést kelt. „Mindig körülállták, ami pedig nagy szó, mert abban a csarnokban több ezer szobormű van. Éppen azért hatása nem lehetett teljes. — de a zsüri szakértő tagjai mégis észrevették, sőt játszva nyerte el a Grand Prix-t.“

tett: Szemléltetővé varázsolta, ércebe öntötte a hatást is. Azt, hogy hogyan fogta fel és értette a kor, az akkor élő magyar nemzet Mátyást, uralkodását, politikáját, hadi dicsőségét.

Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy az uralkodó hatalma és dicsősége csak akkor igazán fenséges, ha a hatalom nagyságával jó értelemben vett népszerűség párosul. Ha az alattvalók, a nemzet, a nép érzi, tudja, hogy az a hatalom és dicsőség egyúttal az ő hatalma és dicsősége. A törvények között is az a legjobb és legszilárdabb, amelyik legközelebb áll a polgárok lelkéhez, amelyikről általános a meggyőződés, hogy a közjóért hozott, hogy éretted van, védelmedre és sorsod jobbulására szolgál, nem pedig károdra és ellened. Az uralkodó hatalmának és dicsőségének is, hogy valóban fenséges lehessen, a nemzeti, a népi közösség lelkében kell gyökereznie s a közösségi gyökérből táplálkozva gyümölcseivel neki is táplálnia kell a közösség életét. A néplélek és hagyomány Mátyást a magáénak tekintette, alakját trufákkal, adomákkal, történetekkel fonta körül s egész uralkodását is úgy ítélte meg, hogy meghalt Mátyás király, oda az igazság. A történettudomány a néplélek értékmegállapításától csak stílusban és módszerben különbözik, a lényegben nem: Mátyás hatalma, dicsősége alattvalóinak, a népnek a szeretetén és ragaszkodásán alapult s sikerei és dicsősége az ország, a nép sikere és dicsősége volt. Vörösmarty Mátyás fenséges hatalmának népszerűségét, nemzeti jellemét azzal tünteti fel, hogy a Bécsből győztesen hazatérő király fogadására és tiszteletére kiözönlük Budavára utcáira a nép s felvonulnak hódolatra még benső ellenségei, a gögös főúri oligarchák is. S mikor a király hős vezéreitől kísérve megérkezik, a szeretet és lelkesedés, az öröm és boldogság vívátját kiáltja feléje még a hegy, a völgy és a zárt falak is. Az éljen riadalom színe oly meleg és természetes, dinamikája oly egyetemes és magával sodró, hogy a Vörösmarty költeményének még a mai, a XX. században élő olvasója is azt érzi, hogy ő is ott volt, ott van az örvendező budavári népsokadalomban, hogy a hegy, völgy és a zárt falak visszazengésében az ő ajkának az éljen kiáltása is ott zúg és hömpölyög.

Ez a kép és együttérzés kapta meg és tartotta fogva a Vörösmarty olvasó Fadruszt is, az embert, a magyart, hogy minden hű ajakkal együtt ő is fenn kiáltja az áldáskívánatot a szeretett nagy király életére. És ez a kép készítette és kényszerítette Fadruszt, a művészt is arra a szokatlan és merész vállalkozásra, hogy szobrán is láthatóvá tegye Mátyás imperiumának nemcsak eszmei, fogalmi nagyságát, hanem annak hatását és népszerűségét, nemzeti eredetét és áldásos tartalmát is. Azt, hogy Mátyás hatalma és dicsősége a magyarság lelkéből lelkezett, nemzeti, tehát valóban fenséges hatalom és dicsőség, az államot alkotó valamennyi tényező erő kifejtésének csúcspontja, a magyar életnek *egyszer volt boldog beteljesedésre* s megisméltésre, újra megvalósításra sarkalló időtlen, örök feladata és célja. A konszolidált Magyarország hatalmi erőinek felhasználása.

Miképen, minő eszközökkel szemlélteti Fadrusz Mátyás imperiumának a nemzetre gyakorolt hatását, áldásos erejét s így teljes fenségét? A felelet amilyen meglepő, ép oly egyszerű. Vörösmarty hatása alatt, a Szép Ilonkában megrajzolt jelenet elemeinek a felhasználásával.

Vörösmarty nál minden — még a néma természet és a zárt falak is —

hálás hódolatot zeng, kiált a hazatérő győztes király személye felé. Egy nemzet, az egész magyarság szeretete, öröme és büszkesége fogja körül s hajlik meg előtte boldog tisztességtévésül.

Fadrusz is ezt a mozzanatot ragadta meg és öntötte szoborba: a megérkezett Mátyás fogadja alattvalóinak hódolatát és szeretetét. Tőle jobbra és balra két-két alak áll, de *jóval mélyebben*,⁶ a bástyafok tövével egy szinten. Mind a négy alak úgy van elhelyezve, hogy a megérkező királyt fogadja. Mintha Szép Ilonkából, a Vörösmarty Budavár utcáján két oldalt tolongó sokaságának a sorfalából cseppentek volna oda. Előttük, közöttük vonul el a király, s fogadja a nép, az ő hódolatukat. A király felé forduló, a nézőhöz közelebb eső két alak mélyen, a földig meghajtja zászlóját. A baloldalt álló hosszúszakállú ősz alak a földig hajtott zászlót bal kezében fogja, jobbáiban levett sisakját, míg feje, arca örömkönnyel tele felfelé néz, a királyra van szegezve rajongó ragaszkodással, mintha csodáló lelkesedésében mondaná: Királyom vagy s én mindenestől a tied! Jobboldali párjának tekintete szintén a királyra van függesztve; jobbával földre tett óriási pajzsát tartja, balját a király felé, de mélyen a zászlóra, a kivított diadal jelvényére is mutatva könnyedén kinyújtja. Nyitott tenyerével szintén azt jelzi, mondja: Királyom, tied a dicsőség! A mögöttes, a főalakhoz közelebb álló két alak két-két zászlót tart kezében. A néző felé eső kéz a zászlót földig hajtja, míg a főalak, a Mátyás felőli kéz magasra emelve a király felé lengeti, lobogtatja. Minden, ami van e mellékalakokon: tekintet, arc, kéz, mozdulat, zászló a király felé van fordulva, neki hódol, az ő nagyságát és dicsőségét zengi.

6.

Csak egyetlen egy kivétel van: a királyhoz közelebb álló, hátsó baloldali alak arca és tekintete. Ennek az alaknak a felső teste, kiváltképpen pedig a jobb válla, magasra tartott feje nem egészen Mátyás, a mű középpontja felé fordul, hanem kissé tőle el, a néző felé. Mozdulata, magatartása kifelé ható, centrifugális.

E különös kivétel két kérdést támaszt. Egyik tisztán plasztikai. Az, hogy nem rontja-e e kifelé ható mozdulat az egésznek az összhangját, beleillik-e a mellékalakok szimfóniájába, vagy azt már anyagi mivoltában is disszonánsan zavarja? Nem, a szerkezet egységét, az egész mű összeállítását egyáltalán nem zavarja e különös kivétel. Azért nem, mert a kifelé fordulás mértéke annyira kicsiny és oly természetesen könnyed, hogy az egésznek monumentálisságában és eleven mozgalmasságában fel se tűnik, észre se vevődik. A második elutasíthatatlan kérdés: miért fordította el, kifelé ennek az alaknak a felső testét, főként fejét az alkotó művész? Mi e bár finoman könnyed, de mégis kivételes, a többtől különböző mozdulatnak a tartalma és célja? Mit akart kifejezni vele Fadrusz?

A választ nem annyira az alak mozdulatából, mint inkább hangjából lehet megállapítanunk. Hangot mondok, mert ez a bronzalak hangot ad.

⁶ Szobrászilag, művészi hatás szempontjából a kelletténél is mélyebben. Felállítás előtt már kitűnt — maga Fadrusz is észrevette —, hogy mellékalakjainak magasabb szinten kellene állaniok, de a hibát helyrehozni már nem lehetett. A talajviszonyok, illetőleg a fedezet hiánya miatt maradt el.

Nem is egyszerű beszédhangot hallat, hanem hangos kiáltást, fület-szívet megrezegtető harsány indulatszót. Nevezetesen ez alak szája erősen nyitott, ajka szélesen kerekre nyitva s a néző felé nagy erővel, miben az egész felsőtest, a mellkas is résztvesz, valami hangot, szót kiált a Mátyás tiszteletére és dicsőítésére. E pillanatban — az ajaknyílás nagyságából és formájából fiziológiailag is megállapítható — épen *á* hangot. Ha most már azt kérdezzük, mit kiált ez alak, melyik az a fennkiáltott szó, amelyiknek az e pillanatban hangzó *á* az egyik tagja, csak kettőre gondolhatunk: a *Mátyás* és a *vivat szóra*. Alakunk tehát — ez következik az egész jelenetből is — vagy azt kiáltja: „Éljen Mátyás király!“, vagy azt: „Vivat Mathias rex!“ Mivel a népből származott Kinizsi Pál áll előttünk s az ő ajkán harsányuló kiáltást vizsgáljuk, valószínűbb, hogy magyarul éljenzett s ennek következtében a Mátyás vagy a király szó *á* hangja zúg fülünkbe. De lehetséges, hogy latinul vivátozott. Hiszen a *vivat* szót népünk jól ismeri, gyakran használja még ma is. Régente talán nem éljenzett, hanem csak vivátozott. A renaissance, a humanista Mátyás idejében még a népi eredetű Kinizsi ajkán sem *k*írvó hát a latin örömkialtás. Ez esetben a *vivat* vagy a *Mathias* szó *á* hangja száll el a nyitott szájból, a nyitott ajkakon.

Nyitott száj, tágra nyitott, hangos szót kimondó ajkak, — ez megint szokatlan, megint fadruszi merészség. A képzőművészet általában követte és követi Lessing kánonját, amelyik azt mondja, hogy a képzőművész ne akarjon mozgást, cselekvést elmondani, a költő meg ne akarjon testet leírni. A képzőművészet tárgya a test, a költészeté a cselekvés. Nos a Fadrusz Mátyásának minden alakja merő ellenmondás, szabálytalan kivétel a Lessing kánonjából. Leghangosabb, igazán *hangos* kivétel Kinizsi Pál, a Kinizsi tágra nyílt nagyot kiáltó szája.

A szobrászat alakjai általában zárt ajkúak. Csak a legszenvedélyesebbek, helyesebben csak a legszenvedőbb alakok szája nyitott valamennyire. Ilyen a Laokooné, a firenzei Niobeé, a müncheni Haldokló harcosé. Ezeknek szája nyitott, a fájdalom miatt az ajkak szélesre húzódva nem csukódnak össze. De a nyílás csak épenhogy nyílás, az ajkak távolsága csekély. A keskeny ajakrészen is nem tagolt szó száll ki, hanem vonagló, néma, tagolatlan fájdalom. Különösebb műértés nélkül, pusztán a fájdalomnak az emberi testre gyakorolt hatása ismeretében megállapítható az ilyen szobrokon az, hogy az ajaknyílás, a nyitott száj nem akusztikai mozdulat következménye, hanem egyszerűen a fájdalomtól gyötört test vonaglása. Rude Marseillaise nek központi alakja már tele torokkal és nyíltabb szájjalással süvölti a forradalom indulóját. Puget, de különösen Falconet Milonja a halálos fájdalomtól szintén tágra nyitott szájjal szenved. De ezek közül is a Puget Milonja mintegy befelé szívja a hangot, mintha minden erejét oda akarná összpontosítani védekezésre, ahol az oroszlán karmait és fogát testébe vágja. A száj nagyon nyitott ugyan, de hangja inkább elhaló vonaglás, befelé húzódó ártikulátlan nyögés. A Falconet Milonjának a szájnyílása végletes, egész ismeretkörömben a legnagyobb, egészen az eltorzulásig nagy, ellipsis alakú nyílás, mivel merőleges átmérője aránytalanabban hosszabb, mint a vízszintes. Ezen az ajaknyíláson már a halálfélelem kétségbeesett nem is jajkiáltása, hanem ordítása, mint valami kráterből tör elő és ki.

Ha a fájdalom szavát kimondó nyitott ajak ritka, az örömet kiáltó, mint Fadrusz Kinizsijéé, még ritkább. Én nem is láttam, nem ismerek ilyen. Fadrusz sem alkotott többet, pedig a Mária Terézia szobránál ugyancsak kínálkozott az alkalom. Fadrusz azonban a „Vitam et sanguinem“ kiáltást csak *felírta* a szobor alapzatára, meg se próbálta ajakra átvinni, míg a Mátyásénál merészen alkalmazta a kiáltást, amit pedig Lessing szerint már az udvariasság és az illem is tilt, — még a költészetben is.⁷

Kinizsi különös alakjáról már megjegyeztük, hogy a főalaktól kifelé fordulás kismértékű és annyira könnyed, hogy a többi Mátyás felé fordult és őt köszöntő mellékalak együtteséből nem különül el, a csoport egységét egyáltalán nem zavarja. Hát a nyitott, éljent kiáltó száj nem kirívó, nem komikus? Hiszen az ilyen különös, merészen új és szokatlan művészi fogás alkalmazása könnyen komikumba fulladhat. Ezt a veszélyt Fadrusz géniusza bravurosan elkerülte. A Kinizsi nyitott szája, hangos éljen kiáltása t. i. tartalmilag, hangulatilag is nemcsak összhangban áll az egész jelenettel, hanem annak egyenesen a betetőzője, szólamvezetője. Mert tartalmilag, érzés szerint mit tesznek társai is? Hódolnak Mátyásnak rászegzett tekintettel, mélyen lehajtott zászlókkal. Egész magatartásuknak, minden mozdulatuknak a gyökere ugyanaz az egy érzés, hódolat a királynak, mit legközvetlenebbül a magyar ember mégis csak egy szívből jövő hangos éljenkiáltással tud és szokott kifejezni. Bizonyos, hogy a másik három alaknak is ott lebeg, ha nem is az ajkán, de a szívében az „Éljen Mátyás király!“ örömkialtás. Kinizsi ez érzésnek szavát is adja s ezzel az általános hódolatnak és örömmek ő a legteljesebb kifejezője, szólamvezetője.

Kinizsi, az ő harsány éljen kiáltásra nyílt szája, úgy ahogy Fadrusz megmintázta és elhelyezte, a legbeszédesebb, *karvezető* kifejezője a Mátyás fenséges és népszerű dicsőségének. A mellékalakokban kifejezett elgondolásnak és művészi célnak ő a hordozója. Ezért a csoportnak ő a középpontja. Szobrászatilag a legszigorúbban hozzátartozik a mű egységéhez. Eszmeileg, szerepénél fogva pedig Mátyás után a második főalak. Mátyás hatalmának a népszerűségét, nemzeti mivoltát ő fejezi ki a legkézzelfoghatóbban. Azt t. i., hogy az a hatalom egyúttal a nemzet hatalma, a magyar nép dicsősége, forrása a néplélek szeretete, eredménye a nemzetnek is személyes jóléte és büszkesége. Ennek a történeti valóságnak átfogóbb, szemléletesebb szimbólumául csakugyan nem lehetett mást venni és odaállítani, mint a molnárlegényből főhadivezérré fölemelkedett Kinizsit, az ő éljen kiáltását.

De miért nem végzi el Kinizsi ezt a szerepét, mint társai, *csak* Mátyás felé fordulva? Miért fordul tőle el, bár könnyedén, de határozottan a néző felé? Miért nem kiáltja az éljent csak Mátyásra, az ő személyének, hanem a néző fülébe is, a publikum közé? Azért, mert Kinizsire Fadrusz még egy más szerepet is rábízott, kettős feladatot ruházott rá. Az elsőt, a befelé irányulót láttuk. Ez abban áll, hogy a Mátyás hatalmának és dicsőségének nemzeti, népszerű tartalmát és hatását, mint a mellékalakok karvezetője, a legmeggyőzőbben igazolja, a legfelső fokon hirdesse és zengje.

⁷ Lessing: *Laokoon*. 41. l.

Mi Kinizsinek a másik szerepe, miben áll feladatának kettőssége?

Először is rá kell mutatnom újból arra, hogy Kinizsi a Mátyásnak hódoló csoportozatban a népi gondolat megtestesítője. A mellette álló hoszszúszakállú ősz vitéz, ki baljában zászlót, jobbában sisakját tartva örömkönnyet hullató rajongással függeszti tekintetét Mátyásra, szintén a népi gondolatot képviseli. Hisz Magyar Balázs ez az alak,⁸ ki megint alacsony sorból, közlegényből lett Mátyás egyik legjobb hadvezére s mint ilyen erdélyi vajdává, az ország egyik leggazdagabb birtokosává. A két népi eredetű alak közül azonban Kinizsi az élőbb. Magyar Balázst jóformán csak a történelemtudomány és a nagyon művelt magyarok ismerik. Kinizsi ellenben még az írni-olvasni nem tudók előtt is jól ismert hős. Történet és hagyomány, a nemzettársadalom legfelsőbb és a legnépibb rétegének fia egyként tudja, ismeri életét, beszéli mesébe illő sorsát, nagy erejét, hadi-tetteit, kiváltképpen a török elleni vitézségét (Bronz alakjának is jobb kezében a mélyen lehajtott zászló török zászló, törökön aratott diadal jelvénye: a baljával magasra emelt zászló meg a cseh oroslán ketreche zárását jelképezi). Annyira népszerű és vonzó alak Kinizsi, hogy ha csak egyszerűen kimondjuk nevét vagy rágondolunk alakjára, már is visszamegyünk az ő, a Mátyás korába, szemtanúi vagyunk a nagyerejű Kinizsi hőstetteinek: *kortársakká* válunk. Eltűnik az idői távlat, a múlt és jelen összefolyik. De eltűnik az élet és halál közötti szakadék is: Kinizsi és kora megelevenedik előttünk s mi elfelejtjük, hogy a mában élünk. Ez a hatása minden nagyon népszerű, a nemzeti köztudatban általánosan élő alaknak: összekötő kapcsok ők a jelen és múlt, a régen letűnt és a most élő nemzedékek között: magukhoz vonzanak, saját emberöltőjükbe, az ő külön világukba visznek vissza szemlélő vagy éppen cselekvő kortársakká avatnak (János vitéz mesébe ringat; a puszta név, Toldi, Nagy Lajos korába).

Ez a feladata és ebben áll a kettős szerepe a Fadrusz bronzba öntött Kinizsijének. Sőt Fadrusz a feladatot még fokozta és konkrétizálta. Mert a Mátyás hatalma iránt a tisztelet és hódolat általános érzését már amúgyis érzi a szemlélő a mellékcsoportnak mint egésznek a látára is. Hiszen a négy alak — Kinizsivel és Magyar Balázsszal együtt Szapolyai István és a paizsos Báthori István⁹ is — a Mátyás hatalmának hódol, azt ünnepli

⁸ Elő mintája Szász Gerő, az egykori Kolozsvár-hidelvei ref. pap és egyházkerületi főjegyző. Szász Gerő költő is volt s mint ilyen a Petőfi Társaság-nak tagja és az Erdélyi Irodalmi Társaságnak alelnöke. Szüvedélyes egyénisége könnyen lobbant az öröm ódái hevületére és az elkieseredés zordonságára egyaránt. A szintén pathetikus Fadrusz már legelső kolozsvári tartózkodása alatt megismerkedett a minden művészi törekvésért és szépért lelkesedő Szász Gerővel s így mintázta meg az ő érdekes és jellegzetes testi és lelki egyéniségéből a Mátyásért rajongó Magyar Balázst.

⁹ Megjegyzendő, hogy a négy hódoló alak nevét Fadrusz maga sem a pályázatra beküldött minta leírásában, sem másutt meg nem nevezte. Nevüket először Szádeczky Lajos, a magyar történetnek akkori kolozsvári egyetemi professzora nevezte meg, s amint ezt ő maga feljegyezte: „Nem egy, de öt szobrot kapott egyszerre a nemzet, mert a nagy királyt ábrázoló főalak mellett a nemzetet jelképező mellékalakok mindegyike magában is egy-egy műremek. A közönség kereste is mindjárt, hogy kiket ábrázolnak. A díszletükön a Fadruszt felkészítő szónok (Szádeczky Lajos) a művész intenciójának tett eleget, midőn megnevezte őket: Magyar Balázs az ősz hadvezér, Kinizsi Pál a törökverő, Szapolyai

és dicsőíti arcával és egész testével, minden mozdulatával. Nyilván így cselekszik, ezt teszi a néző is. Társukká szegődik, csatlakozik hozzájuk s velük együtt hódol, örvend, zászlót hajt a Mátyás tiszteletére és dicsőségére. Éljent, vivatot kiált maga a mai néző is a nagy királynak Kinizsivel együtt.

A négy bronz-alak között, mint láttuk, Kinizsi a karvezető. Az ő éljen kiáltása a vezérszólama, legönkéntelenebb formája és legteljesebb felső foka a hódolatnak Mátyás király nagy és népszerű hatalma és dicsősége iránt. Tömeghatást akart elérni Fadrusz a Kinizsi különös, kifelé forduló alakjával és tágra nyitott, nagyot kiáltó szájával. Azt, hogy a mai néző, a mai magyar, mi is Mátyásnak éljent kiáltunk, nevére fényt, emlékére áldást zengjünk. Szokatlanul merész cél — szokatlanul merész eszközzel. Élet tett, eleven, frissen lüktető élet áramlik és zeng szobrában. A szobor s amit ábrázol, a Mátyás fensége, hatalma és dicsősége, a mienk, a mai magyarságé. És mi, a mai magyar nép is a Mátyás népe vagyunk. Kevés művésznek sikerült fenséges, nagy eszmét annyira közvetlenül és mélyen, élő valóságként áthelyeznie minden rendű és rangú néző lelkébe, mint Fadrusznak. Mátyás nemcsak legmonumentálisabb, de legközvetlenebb, egyszerű, érthető szava ellenére is a legbeszédesebb s így legnépszerűbb, legnemzetibb szobrunk. Igazi magyar kincs. Ezért van, hogy körülötte a ránézelők, a csodálók sora szakadatlan s hogy műélvezőinek állandó és népes csoportjában a többség mindig a faluból, a kis emberek köréből kerül ki. Abból a társadalmi rétegből, amelyik a legtöbb szobor mellett közönyösen halad el, mivel az a szobor nem mond neki semmit, néma. A Fadrusz Mátyása ellenben magához vonz, megszólít, együttörvendezésre indít mindenkit, nagyot és gyermeket, a művelteket és a megszámlálhatatlan népet egyaránt.¹⁰

Látjuk tehát, hogy Fadrusz nem elégedett meg a Mátyás hatalmának, dicsőségének a kiábrázolásával, hanem feltüntette és áttette a nézőre is, a néző lelkébe is mint áldott, élő magyar valóságot, boldog magyar eszményt, melynek alapja, ereje a nép szeretete, értéke a nemzet boldogsága. E hatást nem relieffel és a talapzaton, hanem külön tagolva ugyancsak kétszeres nagyságú embercsoporttal tette szemlélhetővé, kik a Bécsből hazatérő Mátyás útját szegélyezve jobbról és balról hódolnak, zászlót hajtanak meg vagy lengetnek feléje a magasba és örömet kiáltanak nevére és életére. Szobrászatilag a hódolók csoportja önmagában is, de a főalakkal is tökéletes egységet alkot. A főalak mindenképpen középpont és messze kimagaslik a neki hódolók fölött. A mellékalakok viszont mind a főalakra néznek, feléje irányul testük és lelkük minden mozdulata és érzése egyaránt. Ez által az egész mű szerkezeti egysége zavartalanul tömör, semmi lazaság, szétfolyás nincs. Még a könnyedén kifelé, a nézővel szembe forduló Kinizsi

Istrán a nádor, Ausztria kormányzója s Báthory István erdélyi vajda személyében. (Századviz: i. m. 416.)

Sajnos, e nevek még máig sem ivódtak bele a köztudatba. Legtöbb néző ma is csak találgatja, kinek a bronz-alakja áll előtte. Kolozsvári kalauzok és idegenforgalmi nyomtatványok (képes levelezőlapok) feladata a nevek tudatosítása és elterjesztése.

¹⁰ Világos, hogy a szobor műalkotási vonásai közül itt csak a tárgyalt kérdéssel kapcsolatosakra mutatunk rá.

alakja se zavarja meg a szerkezet szoros egységét, nem lép ki belőle. Igaz ugyan, hogy a hódolat legteljesebb és legközvetlenebb kifejezője ő, de az is igaz, hogy még egy második feadatot is vállalt és végez. Azt, hogy hangos éljen kiáltásával a nézőt is odavonzza, besorozza, beleállítsa a hódolók közé egészen az éljenzés, az áldáskívánás visszazengéséig. És elvégzi a merészen rábizott második feladatot is merész, bár egyszerű és érthető módon, teljes sikerrel és a szerkezeti egység megzavarása nélkül.

8.

Ha most már a Fadrusz hódoló csoportját akár a részek aprólékosságában, akár mint egészet a maga összeállításában, akár topográfiai elhelyezés, akár a bennük dobogó érzés, tehát az eszme szempontjából tekintjük, vajjon nem a Vörösmarty Szép Ilonkájának a hódoló népét, hódolati jelenetét látjuk magunk előtt? Ha más nem, hát a Kinizsi tágra nyitott szájának nagy éljen kiáltása önmagában is igazolná, hogy az történik itt is, ami a Vörösmarty költeménye szerint történt egykor Budavára utcáján Bécs megvívása után.

A két jelenet mint egész, eszmeileg és cél szerint egymást fedi. Mint megvalósított művészi ábrázolás is a Fadrusz hódoló csoportja azonos a Vörösmarty költeményének budai népével és hódoló jelenetével. Azaz a Fadrusz szobrának a forrása, eredeti mintája a Vörösmarty Szép Ilonkájának említett jelenetében, idézett soraiban van. Ahogy és amit Vörösmarty megjelenített szóban, költeményben, azt és úgy állította élénk bronzban Fadrusz.

Vajjon nem véletlen-e az egész? A hasonlóság állítása nem csupán kimesterkélt okoskodás? És az eredeztetés, az összefüggés szálvezetése nem pókhálószövés? — tehette már eddig nem egyszer s teheti fel újra az olvasó. Nem, — válaszoljuk nemcsak az egykori egyéni intuíció alapján, hanem a két műalkotás alaki és tartalmi, anyagi és eszmei elemeinek mind részletező, mind összefoglaló vizsgálata alapján. Ezt a vizsgálatot mindenki elvégezheti. És ennek a vizsgálatnak minden esetben egy az eredménye. Az, hogy az egyezés nem véletlen, a hasonlóság nem kimesterkélt okoskodás, az eredet szála pedig nem lebegő pókháló, mert Fadruszt Vörösmarty ihlette, szobrának a mintája Vörösmarty Szép Ilonkája.

Jól tudom, hogy minden intuitív szemléletnél, tárgyi bizonyítéknál hatásosabb érv volna — ha ugyan ezek után is szükséges — valami Fadrusztól magától származó feljegyzés, utalás műve eszméjének a kialakulására és kivitelének módjára nézve. Ez volna az egész dolgozat, illetőleg a két mű közötti viszonynak igazoló pecsétje. Sajnos, ilyen nincs, ilyent idézni nem tudok.

Közvetett, nem Fadrusztól származó, de mégis megerősítő nyilatkozatra azonban módunkban áll hivatkozni. A hivatkozás előtt azonban idézzük emlékünke, hogy Fadrusz, bár kevés iskolát végzett, a legműveltebb, a legtanultabb koponyák közé tartozott. Szorgalma és lángelméje az emberi és művészi felelősség érzetének parancsszavára csakhamar és bőven pótolta az iskolaszerű felsőbb tanulmányok hiányát. Maga Fadrusz is feljegyezte, hogy mily gyorsan tanult meg mindent, nyelveket, történelmet, anatómiát.

mindent, amire mint embernek és művésznek szüksége volt. Személyes ismerősei is kivétel nélkül mind feljegyezték roppant tudását, párfját ritkító műveltségét. Tóth Béla azt írta, hogy nagyvezű, roppant tudású ember... „Első, szinte még idegen találkozásunkon Mária Terézia koráról beszéltünk. És Fadrusz János egy-két perc alatt lerombolta szobám falait, eltüntette a bútorokat, el engemet, el magát. Kedves, barátságos, kicsiny ablakú bécsi szobában, anno 1760 vagy hány, két liszteshajú bácsi suttogott a sakktabla mellett arról, hogy mi történhetik most a Burgban. És tudtak mindent.“ Kozma Andor meg így jellemzi Fadrusz tudását és műveltségét: „És mondhatom, hogy ma kevés olyan pallérozott ízlésű, erős eszű, komoly tanultságú művészünk van, mint Fadrusz. Különösen a történelemben és az irodalomban nagy a jártassága. No meg éppen Mária Teréziáról, vagy az igazságos Mátyás királyról, az ő témáiról, minden apró könyvet ismer, amit csak valaha megírtak, és minden anekdotát, amit megírtak, vagy talán még meg se írtak.“¹¹

Ezek után lehetetlen még a feltevése is annak, hogy Fadrusz nem ismerte Vörösmarty remekét, a Szép Ilonkát. Olvasta, ismerte, hatott rá. Ott a tárgyi bizonyíték, maga a szobor. Részleteiben is, de főként mint egész nem más, mint a Vörösmarty ábrázolta jelenetnek érche öntött mása.¹²

* * *

Kisebbiti-é megállapításunk Fadrusz szobrának művészi értékét, csorbát üt-é művészi lángelméjének eredetiségén az a tudat, hogy Mátyásának, forrása eszmében és kivitel tekintetében egyaránt Vörösmarty Szép Ilonkája? A kérdést tisztán az irodalom keretében régen megválaszolta Shakespeare, nálunk meg legújabban Katona Bánk bánja. A válasz az, hogy az eredetiség a művészi formaadáson fordul meg s nem a tartalmi elemek azonosságán vagy rokonságán. A felhasználás módjának, a kifejezésnek, a stílusnak kell eredetinek, sajátosan egyéninek és újnak lennie. S ha ez így van író és író között, mennyivel inkább áll, ha az egyik műalkotás költemény, a másik szobor. A Fadrusz Mátyás-szobra is sajátosan úde alkotás, stílusa annyira új és egyéni, hogy minél többször és minél különbözőbb viszonylatban elemezzük, annál tisztább kristályként csillog szét páratlan nemzeti és művészi értékének az eredetisége is.

Kristóf György

¹¹ L. Mindkét nyilatkozatot Lázár Béla: *i. m.* 102—3.

¹² Nem érdektelen felemlítenem, hogy a Fadrusz alkotásaihoz minden adatot, irodalmi terméket áttanulmányozott életrajzírója, az őt személyesen is ismerő Lázár Béla is kereste a Mátyás-szobor eredetét költészetünkben. „Még fülében csenghetett a költő szava is: Ki áll amott a szírttetőn, Hunyad magas falánál? S egyszerre kész volt a maga szenvédélyes Mátyás rajongásának... ábrázolata: amint a bástyán álló fejedelemnek hódolnak hívei“ (I. m. 175. l.). A Czuczor költeményének ismerői legott észreveszik, hogy Lázár téves helyen kereste és vélte feltalálni a Mátyás-szobor ősképét.

A JOG-, KÖZGAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY KÖZLEMÉNYEI

SZERKESZTI: MARTONYI JÁNOS

A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt

1790—1825

1.

A magyar nyelvi mozgalom

A XVIII. század a magyar történelemben a hanyatlás koraként ismeretes. A magyar társadalom előbb ellatinosodik, majd elnémetesedik. Az arisztokráciát az udvarhoz köti Mária Terézia címeiket és rendjeleket adományozó politikája, a vidéki köznemesség egy része pedig a környező parasztság nyelvét veszi fel s a Felvidéken a tót, Erdélyben a román nemzetiségbe olvad be. A reakciónak sikerült elaltatnia azt a nemzeti lelkesedést, amelyet a reformáció és vele kapcsolatban a magyar nyelv terjedése az egyházi életben kiváltott. Fokozatosan és fájdalommentesen visszaáll a régi rend és Magyarország közjogi egységgé válik minden nemzeti tartalom nélkül. „A latin nyelvet a magyar rendi alkotmány mintegy alkotórészének s biztosítékának tekintik s a magyar nyelv behozatalát a barbárságba süllyedésnek s az alkotmányt megingató veszedelmes újtásnak tartják.”¹

A nacionalizmus fejlődésére jellemző, hogy azt legtöbbször az ellentétek váltják ki. Mária Terézia korában csak a bécsi testőrgárda és a nemesség igen kis részében élt a magyar nemzeti öntudat. II. József felépése és a birodalmi egység érdekében kiadott nyelvrendeletei azonban öntudatra ébresztik a magyar nemesség mind szélesebb rétegeit. A „kalapos király“ a magyar kancellária útján a helytartótanácshoz 1784. május 11-én rendeletet intézett, amelyet a helytartótanács május 18-án közölt a magyar törvényhatóságokkal. Ez a rendelet teljesen elnémetesíti a törvényhozást, a központi és helyi közigazgatást, valamint a közép- és felsőfokú oktatást azáltal, hogy bevezeti a német nyelvet a központba azonnal, a vármegyéknel és városoknál egy éven, a világi és egyházi törvényszékeknel három éven belül s a német nyelv ismeretéhez köti az összes hivatalnoki állásokat, a középiskolába való felvételt és az országgyűlés követéül való megválasztást. *Szekfü Gyula* szerint a felvilágosodott abszolutizmus császára a nyelvrendeletet egyszerűen a közzszolgálat érdekében kiadott intézkedésnek tekintette, mivel szükségét érezte egy olyan nyelv bevezetésének, mely a birodalomban általános, Magyarországot pedig a birodalomhoz képest kisebb tartománynak tekintette, amelynek alkalmaz-

¹ Grünwald Béla: *A régi Magyarország, 1711—1825*. Budapest, 1888. 465.

kodnia kell a birodalom többi részéhez. A német nyelv csak eszközül szolgált számára a birodalmi egység megteremtéséhez és nem gondolt arra, hogy az európai átalakulás a nemzeti nyelvet előbb-utóbb a műveltség alapjává fogja tenni, később pedig a politikai élet új tagozódása is a nyelvi és nemzeti sajátságok szerint fog végbemenni.²

Az erőszakos németesítés erős ellenérzést váltott ki a magyar nemesség körében, bár a magyar nemesség nagyrésze a német nyelvtől nem a magyart féltette, amely sajnos nem szerepelt a közéletben, hanem a latint. A latin nyelvet a magyar nemesség a rendi alkotmány zálogának fogta fel s a német nyelvet sem nemzetiségi okokból, hanem *közjogi* megfontolásokból ellenezte, mert helyesen látta meg, hogy a német nyelvvel meginduló birodalmi egységesítés az ő rendi előjogait is ki fogja kezdeni. De féltette deákos köznemességünk az örökségképen reá szállott vármegeyi hivatalokat is, mert a nyelvrendelet szerint állami és vármegyei hivatalt idővel csak az viselhetett volna, aki németül tud. A nemesi ellenállásba azonban fokozatosan nemzetiségi elemek is vegyültek. Ebben mind külföldi, mind belföldi befolyásokra ismerhetünk reá.

A XVIII. században kétféle nemzettudat fejlődött ki: a politikai jellegű francia állam-nemzeté és a kultúrális jellegű német kultúrnemzeté. Az abszolutista Habsburg monarchiában a német kultúrnationalizmus találta meg hamarabb az utat s a nemzetiségek körében egy-egy költő, esztéta, történész vagy nyelvész válik az új eszmék hirdetőjévé; nyomukban megindul a nemzeti öntudatosodási folyamat. Ezzel szemben II. József előtt a francia nemzetállam fogalma lebegett és a birodalom határáig igyekezett kitolni a német nyelv uralmát. Az európai nemzetek közül a franciák, angolok, spanyolok azonban már a XVI. és XVII. század folyamán elérték nemzetiségi egyéniségük kifejlődését, amikor az állam által egységesített népeket még nem hatotta át a külön nemzeti államalapítás igényével fellépő kultúrnationalizmus. II. József kísérlete tehát elkészt, mert amire meg akarta teremteni a nemzetek felett álló egységes birodalmat, Franciaországban a forradalom előzelei szállingóztak s a francia szabadságeszmék hullámverése végigterjedt az egész európai kontinensen. II. József kísérlete tehát éppen az ellenkező hatást váltotta ki: *elindította útjára azt a korszerű nemzeti eszmét, amelyet el akart fojtani.*³

II. József korában a magyar nyelvi mozgalom még csak irodalmi téren jelentkezik és a nyelvrendelet szigora tolja át a magyar öntudatosodási folyamatot közéleti síkra. Így lesz a felvilágosodás nyomán meginduló közművelődési mozgalomból politikai hitvallás. Bessenyei György, Révai Miklós, Báróczi Sándor, Rájnics József, Batsányi János, Péczely József és főként Kazinczy Ferenc dicsőítik a magyar nyelvet és ostromozzák a magyar vezetőosztályt, mely anyanyelvét némettel és franciával cserélte fel. A nemzetiségi kérdéssel már íróink szembe találják magukat. Amikor Herder azt jósolja, hogy a nemzetiségek el fogják nyelni a velük szemben számbeli kisebbségbe jutott magyarságot és néhány század múlva talán nyel-

² Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez.* Bp., 1926. Magyarország újabbkori történetének forrásai. 8—9.

³ Csekey István: *A magyar nemzetfogalom.* Szeged, 1938. 35—6. — Vö. Asztalos-Pethő: *A magyar nemzet története.* Bp., 1933. 343. kk.

vünket sem fogja a világ ismerni, Révai Miklós abban reménykedik, hogy a magyar oktatás segítségével a rác, román és német szívesen fog magyarrá válni, Kazinczy szerint pedig ezáltal „nemzetünkéből különös nemzet válik: örökös fal lesz a magyar és nem magyar között vonva s az idegen vagy magyarrá lesz, vagy éhhel hal el.“⁴ *Decsy Sámuel*, a „Pannóniai Fénix avagy hamvából feltámadott magyar nyelv“ című munka szerzője 1790-ben a nyelvmesterek és lelkipásztorok segítségével akarja magyarra tanítani a nemzetiségeket, s ezzel „érezhetetlenül magyarizáltatná-nak hazánk idegen nyelvvel élő lakosai.“ Nála emelkedik a nyelvmozgalom első ízben politikai programmá, amikor ezt írja: „...valameddig az iskolába, polgári és törvényes székekbe bé nem vesszük és valameddig meg fogjuk azokat az eszközöket vetni, melyek által a mi nyelvünk virágzóbbá tétetődne, soha addig sem természeti, sem pedig polgári állapotunkra nézve boldogok nem leszük.“⁵ Korai volna azonban ezekből az irodalmi ábrándokból a nemzetiségek erőszakos elmagyarosításának szándékára következtetni. Révai, Kazinczy és Decsy nézetei inkább arra vallanak, hogy ők sem voltak tisztában a nemzetiségi kérdés horderejével s azt hitték, elég a nemzetiségek fiait magyarul megtanítani, mert ezáltal magyarrá is válnak. Pedig az ellentétek törvénye itt is érvényesül és a magyar nyelvmozgalom nagyban hozzájárul a nemzetiségek öntudatának későbbi felébredéséhez.

A magyar nyelvmozgalom akkor lett politikummá, amidőn II. József röviddel halála előtt, 1790. január 28-án, visszavonta összes rendeleteit s az országot abba az állapotba helyezte vissza, amelyben 1780. november 30-án találta. Jellemző, hogy az első magyar nyelvű hivatalos irat a magyar kancelláriától származik, mely latin és magyar nyelven adta ki az alkotmány visszaállítását és a sérelmek orvoslását ígérő 1789. december 18-i királyi leiratot. Ugyancsak a kancellária 1790. április 7-i leirata intézkedik a német közoktatási nyelv helyébe a magyar és latin bevezetése iránt, hangsúlyozva, hogy a magyar nyelvet terjeszteni kell, de ugyanakkor egyetlen hazai nyelv tanítását sem szabad megakadályozni.⁶ A vármegyei nemesség többsége II. József visszavonó rendelete után is a „*patria lingua*“ mellett nyilatkozik, ezen azonban a latint értették, sőt maga gr. Széchenyi Ferenc is a latin nyelv visszaállítását tartja kívánatosnak. A német nyelv helyét a hivatali érintkezésben valóban a latin váltja fel és kivételt csak Erdély képez, ahol a vármegyék és székely székek a központi hatóságokkal már régóta magyarul leveleztek.

II. József nyelvrendeletének visszavonása után több mint félévszáz-

⁴ Marezali Henrik: *Az 1790—91-diki országgyűlés*. Bp., 1907. I, 370.

⁵ Szekfű: *i. m.* 30—1.

⁶ E rendelet szerint az egyetemen a latin az előadási nyelv. A középiskolák három alsó osztályában (grammatikai osztályok) a német helyett ezentúl a tanulók anyanyelvét kell tanítani. Ott, ahol a tanulók nagyobb része tud magyarul, a tanítás nyelve a magyar lesz, „melyet az egész birodalomban terjeszteni akarunk.“ „Az úgynevezett normális és nemzeti (elemi) iskolákban egy hazai nyelv tanítását sem akarjuk megakadályozni; csak azt óhajtánók, hogy a magyarra, mint e birodalom valódi nyelvére, különös gondot fordítsanak.“ Német tanárok ezután is lesznek az iskolákban, de a tárgy tanulása az ifjúságtól függ. (Marezali *i. m.* I, 119). — A kancellária iratának alapján készült helytartósági körrendeletet Szekfű is közli *i. m.*-ben, az iratok közt 1. sorszám alatt, azzal a megjegyzéssel, hogy a rendeletet nem hajtották végre.

dos küzdelem indul meg a nyelvkérdés körül. A nemesség nagyobb, de egyre apadó tábora a német nyelv helyébe a latint kívánja régi jogaiba helyezni. Őket támogatja az aulikus főnemesség, a főtisztviselői kar és az uralkodó környezete, akik az „összbirodalom“ és a dinasztia szempontjából veszedelmesnek ítélték a magyarság nemzeti öntudatosodását. A magyar nemesség kisebb, de egyre növekvő csoportja a német és latin nyelv helyébe az államélet minden fokozatába a magyar nyelvet kívánja bevezetni és államnyelvvé tenni, a korszellemmel haladó magyar írók fel fogásának megfelelően. És feltűnnek az országgyűlésen a nemzetiségek képviselői is, akik a magyar nyelv terjeszkedésének igyekeznek gátat vetni; de még nem saját anyanyelvükhöz, hanem a latinhoz ragaszkodnak.

A továbbiakban a magyar államnyelv bevezetésének országgyűlési történetéből⁷ azt a korszakot fogjuk bemutatni, mely II. József halálától gr. Széchenyi István fellépéséig terjed. Ez a három és fél évtized zárt egységet alkot s az ezalatt tartott országgyűlések mintegy bevezetését képezik annak a reformkornak, mely a Tudományos Akadémia megalapításával vette kezdetét. Nyelvhasználati vívmányokban nem nevezhető gazdagnak az a néhány országgyűlés, amely II. Lipót rövid uralkodása és Ferenc abszolutizmusának első szakaszában össze tudott ülni, de megtörte a főnemesség és az udvar ellenállását és elősegítette azt, hogy a reformkor nagy egyéniségei a magyar nyelv körül tomboló csatát megnyerhessék. Ezeken az országgyűléseken a nemzetiségek közül még csak a horvátok hallatják hangjukat, a többi nemzetiségek álláspontjára legfeljebb csak következtetni lehet egyes nemzetiségi vármegyék követeinek felszólalásából. Hogy a nemzetiségek öntudatosodása mennyire a magyarság öntudatra ébredése után indult meg, arra jellemzően világít rá a horvátok álláspontja, akik nem a saját anyanyelvük bevezetése, hanem a latin nyelv fenntartása mellett küzdenek. Nemzetiségi történetírók szívesen nevezik ezt a kort a magyarosítás kezdetének. Az 1790—1825-ig tartott országgyűlések hosszú vitáiból is látszik, hogy *ebben a korban még nem beszélhetünk a magyarság és a nemzetiségek nemzeti küzdelmeiről*, hanem a rendi alapon képviselőhöz jutott nemzetiségeket ott látjuk az *ancien régime* képviselői mellett és a harc egészen más síkon, a rendiség és a francia szabadságeszmék képviselői között folyik. Ha a magyar nyelv fellépésével egyidejűleg a nemzetiségek is nemzeti alapra helyezkednek, akkor a magyarság és a nemzetiségek közötti viszony egészen másképpen alakult volna. Így azonban a nemzetiségek törekvései Magyarországon a reakció ügyét szolgálták a nemzetiségéért küzdő magyarsággal szemben. A kamarilla ezt az ellentétet hamar felismerte és igyekezett hasznosítani, amidőn a magyar követelések visszautasításakor a nemzetiségek jogait is felhozta ürügynek, olyan jogokat és szabadságokat, amelyeket a nemzetiségek egyelőre nem is igényeltek maguknak.

⁷ A magyar nyelv országgyűlési történetét a naplók és irományok alapján először Kovács Vidor dolgozta fel „A magyar nyelvnek jogaiba iktatása 1790—1844“ című munkájában. Értesítő a pannonhalmi Sz. Benedek-rend esztergomi kath. főgymnasiumáról. Az 1899—900. iskolai év végén. Esztergom, 1900. 12—55. — Tanulmányában az 1790—1825-ig terjedő kornak 18 lapot szentelt. — E tárgyra vonatkozóan lásd *Ipolyi Arnold: A magyar nemzetegység és államnyelv történeti kialakulása* (1876) és *Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777—1848. e. munkáját* (Budapest, 1927 I—II. k.).

A II. József halálától Széchenyi István felleptéig eltelt emberöltő alatt a magyar nyelv ügye csigalassúsággal haladt előre. II. Lipót rövid uralkodása és az alkotmányosság helyreállítása után Lipót fia, I. Ferenc lépett trónra, a francia forradalom egyik legvéresebb évében. Az abszolutista hajlamú, de a felvilágosodástól távol álló uralkodó a magyar nyelvi mozgalmakat is a forradalom egyik válfájának tekintette, azoknak a véleményeknek és besugásoknak alapján, amelyeket egykori nevelője és kabineti minisztere, gr. Colloredo Ferenc és Baldacci Antal kabineti tanácsos juttatott el hozzá. A Martinovics-féle összeesküvés jó ürügy volt arra, hogy a központi kormányzatból kiszorítsák a nemzethű magyarokat. Ferenc király 1811-ben Baldacci jelentései alapján már kész volt arra, hogy a magyar alkotmányt, nagybátyja, II. József példáját követve, hatályon kívül helyezze s csak testvérei közbelépésére állott el ettől a szándékától.

A magyar rendek kívánságai közül a kabinet leginkább a nyelvi követeléseket ellenezte. Baldacci az uralkodóhoz intézett votumaiban azzal érvelt, hogy a rendek a magyar nyelv bevezetésével az országban levő népeket ugyanazon nyelv uralma alatt akarják egyesíteni, ki akarják venni az országos ügyek vezetését az idegenek kezéből s az alkotmányt kivonják a német befolyás alól.⁸ Mivel pedig mindez az „összbirodalom” ellen irányul, amelyet a kabineti abszolutizmus német államnak tekintett, a mozgalomnak azonnal gátat kell vetni. A nyelvmozgalom mögött a rendőri besugások alapján a szabadkőműveseket és protestánsokat sejtik s ezért elsősorban ezek ellen kell fellépni.

A rendszer a jól bevált házi módszerekkel most is a nemzetiségeket igyekszik a magyarság ellen kijátszani. A temesvári görög nem egyesült iskolák igazgatói székébe Baldacci a szerb Obradovich Gergelyt nevezette ki, aki sem latinul, sem magyarul nem tudott, de a magyar nyelv nem tudása Baldacci szerint „a kormányzat céljainak szempontjából és hivatalára tekintettel inkább kedvező, mint kedvezőtlen körülmény.”⁹ A nemzetiségek öntudatosodási folyamatának pedig a kabinet előtt csak annyiban volt jelentősége, amennyiben azt a Közép-Európában első és legveszélyesebb nemzeti mozgalom, a magyar ellen ki lehetett használni.

I. Ferenc hosszú uralkodása alatt a nyelvmozgalom lassan ismét visszaszorul az irodalom terére, ahol a nagy magyar tehetségek: Kisfaludy Sándor, Csokonai Vitéz Mihály, Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc a magyar nyelv kiművelésével végkép eloszlatták azokat az aggodalmakat, hogy a magyar nyelv nem alkalmas a magasabb műveltség kifejezésére. A magyar műveltség-nacionalizmus ebben a korban fiatalos lendületével a magyar állam határáig akarja kitolni a magyar nyelv uralmát s a magyarságot felsőbbrendű fajtának eszményíti, amelyhez való hasonulás a nem magyar országlakóknak a műveltség magasabb fokára felemelkedését jelenti. Az írók itt a racionalista államelvől indulnak ki s mivel Franciaországban a nemzet és az állam határai fedik egymást, Kazinczy nem győzi az erdélyi szászoknak bizonygatni, hogy ők tulajdonképpen magyarok, mert a magyar országgyűlésen vesznek részt, éppen úgy, mint a

⁸ Szekfü: *i. m.* 44. sz. írat a, b, c, d.

⁹ Szekfü: *i. m.* 70.

jászok és kunok. De itt szó sincsen erőszakos magyarosításról, mert Kazinczy ezt az elvet a külföldi magyarságra is alkalmazza s kifejti, hogy ha a magyar nemzet egy része a németek, franciák vagy olaszok közé vándorolt volna, ezeket többé ő sem tekintené magyarnak.¹⁰

A nemzet és állam fogalmának ezt az összekeverését külföldön is megtaláljuk s ez meg is felel a társadalmi szerződés elméletének. Erre az alapra helyezkedtek a horvátok, amikor azt hangoztatták, hogy ők a latin nyelv jegyében szövetkeztek a magyarokkal. A magyar írók ugyan-csak a társadalmi szerződés alapján követelik a magyar nyelv uralmát, mivel szerintük az idegen bevándorlók polgári szövetségre léptek évszázadokon át az államvezető többséggel s ebből következik, hogy annak nyelvét is magukévá kell tenniök. A valóságban ilyen nyelvszerződés a régebbi települők és a magyarok között sohasem jött létre, mert a nyelvkérdés modern formájában csak a francia forradalom után vetődött fel. Ebbe az európai áramlatba kapcsolódnak be íróink is, amikor a semleges és halott latin nyelv helyébe a fiatal és élő magyart akarják bevezetni s a hazában elterjeszteni, hogy a korsellemnek megfelelően felépülhessen az új magyar nemzet-állam. Sok középszerű hazafias író közül gr. Teleki László, Pápay Sámuel és Mednyánszky Lajos emelkedik ki, akik ennek a szellemi irányzatnak elvi alapjait lerakták és célkitűzéseit klaszikus formába öntötték. *A német mintájú műveltségi nacionalizmus tehát Magyarországon a franciás nemzetállam eszménye felé vezet.*

A nemzetállam irányába azonban a Széchenyi fellépését megelőző harmincöt év alatt a magyar törvényhozás csak nagyon szerény lépéseket tett. A magyar államnyelv kérdésével az 1790/91, 1792, 1805, 1807/8 és 1811/12. évi országgyűlés foglalkozott, de törvény a magyar nyelv ügyében csak három született: az 1791:XVI. tc. a közügyeknek magyar nyelven való viteléről, az 1792:VII. tc. a magyar nyelv tanításáról és használatáról, valamint az 1805:IV. tc. a magyar nyelv használatáról. Az első II. Lipót uralkodása alatt az alkotmányosság helyreállításának buzgalmából fakadt, a második és harmadik I. Ferenc uralkodónak kezdetéről származik. Az 1792:VII. tc.-et a trónralépés Mikulás-ajándékának tekintette a fiatal uralkodó, az 1805:IV. tc. megalkotásához pedig a monarchia katonai gyengeségének egyik pillanatában járult hozzá. Utána huszonöt éven át sikerült megakadályoznia újabb nyelvtörvény létrejövetelét. A nemesség azonban egyre fokozódó lendülettel küzdött a magyar nyelv bevezetése érdekében s ha a Corpus Jurisban nem is, az országgyűlési gravamenek között a nyelvkérdés állandóan szerepelt.

2.

II. Lipót hitlevél-tervezete és az 1791:XVI. tc.

Amikor hosszú szünet után 1790-ben ismét összehívták az országgyűlést Budára, a nemesség soha nem tapasztalt hazafias lelkesedéssel, gazdagon díszített magyar ruhában jelent meg a június 6-i megnyitó ülésen, ahol Ürményi József személynök, az alsó tábla vezetője és gr. Batthyány

¹⁰ Fr. Teutsch: *Die Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart*. Hermannstadt, 1924. 182—3.

József primás, a mágnások elnöke, magyar nyelven mondanak megnyitó beszédeket. A nyelvkérdés első ízben a június 11-i második ülésen a napló kinyomatásával kapcsolatban merült fel.¹¹ Az országgyűlés házszabályok nélkül, kötetlen formában tárgyalta ezt a kérdést, az ifjúság ott zajongott úgy, hogy még széket is alig lehetett kapni. Ilyen hangulatban nem csoda, ha a radikálisabb álláspont kerekedett felül, sőt sokan egy csapással a magyar nyelvet akarták az országgyűlés és a közdolgok intézésének nyelvvé tenni. Az aggodalmaskodók ezzel szemben azt hozták fel, hogy a magyar nyelv sokakat elidegenítene, akik ezt a nyelvet nem ismerik és megnehezítené Galícia és Lodóméria visszatérését, ahol szintén nem tudnak magyarul. A horvát követek arra hivatkoztak, hogy ők ahhoz a magyar birodalomhoz csatlakoztak, melyekben „a tudósok közös nyelvén, azaz a deákon folytak minden közönséges dolgok s törvények is adattak.“ A státusok és rendek nagyobb része azonban belátva, hogy más nagy nemzetek is saját nyelvükön milyen nagy előhaladást tettek, elhatározták, hogy az országgyűlésen a tárgyalásokat magyar nyelven fogják folytatni, a közdolgok vitelében a magyar nyelv használatát is meg fogják kezdeni, a magyar nyelvet a szent koronához tartozó tartományokban az iskolákban is tanítani fogják, meghagyván a szabadságot azoknak, akik magyarul nem tudnak, hogy ezen az országgyűlésen még deák nyelven is felszólalhassanak. A jegyzőkönyvre vonatkozóan úgy döntöttek, hogy ezt magyarul fogják vezetni, de hiteles latin fordítást is készítenek belőle, a státusok és rendek pedig izeneteiket magyar nyelven fogják közölni az első vagy felső táblával.

A nemzetiségek közül ezen az országgyűlésen csak a horvátok helytelenítették elvi okok miatt a magyar nyelv bevezetését és ezt az álláspontjukat írásban is lefektették. Abból indulnak ki, hogy a honfoglaló magyarság nem tudta egyedül benépesíteni a Kárpátmedencét, hanem telepéseket hozott be az országba s ezeket Szent István törvényének szellemében meghagyta saját nyelvükkel és intézményeikkel. Mivel a magyarok nem tették tartományaikat római értelemben vett provinciává, az uralkodás nyelve sem a magyar, hanem a latin lett. Nem remélhető, hogy most az uralkodó is egyszerre elsajátíthassa a magyar nyelvet, az pedig nem válik a közügyek előnyére, ha a király nem érti a feliratokat. A nyomósabb ok azonban az, hogy Magyarországon a lakosságnak alig egyharmada ért magyarul (!) s a parasztságot nem számítva, a városokban sokkal többen tudnak latinul írni-olvasni, mint magyarul. A magyarnál már a franciát vagy olaszt is könnyebb volna bevezetni — mondják a horvátok, mert az legalább művelt nyelv, a magyar irodalom azonban csak fordításokból áll. A horvát-magyar szövetség a latin közös használatán nyugszik s ezt csak a két fél hozzájárulásával lehet megváltoztatni. Az sem kielégítő megoldás, ha Horvátországban meghagyják a latin nyelvet, mert a közös ügyekben a horvátok is hallgatásra volnának kárhóztatva. A horvátokat nem lehet arra kötelezni, hogy magyarul megtanuljanak, mert ez a szol-

¹¹ *Naponként való jegyzései az 1790. esztendőben felséges Leopold császár és magyarországi király által szabad királyi városába, Budára rendelt, 1791-dik esztendőben befejezett magyar ország gyűlésének.* Budán, a királyi akadémia betűivel. 1791. (A továbbiakban: *Napló*) 20.

gaság jele volna s maguk a magyarok is tiltakoztak annak idején a német nyelv erőszakolása ellen. De Horvátországon kívül Bulgária, Bosznia, Oláhország, Galicia, Lodoméria mind a szláv és latin nyelv alapján egyesült Magyarországgal s ezeket az elvesztett tartományokat sem lehetne visszaszerezni, ha bevezetnék a magyar államnyelvet. A magyar nyelv bevezetését különben is csak a magyar városok és megyék egyhangú határozatával lehetne elrendelni, de ma még ezeknek a véleménye is megoszlik. Mivel tehát a magyar nyelv behozatala az országra nézve sem nem hasznos, sem nem célszerű, kérik a közügyekben a latin nyelv fenntartását.¹²

A horvát irat azért rendkívül tanulságos, mert magában foglalja a nemzetiségek érvelésének egész fegyvertárát, amivel később léptenyomon találkozni fogunk. Kiindulópontja, a nemzetiségek és a magyarság között létrejött megállapodás, megfelel a kor racionalista filozófiájának és a társadalmi szerződés elméletének. Benne van az a gondolat, hogy a „rebellis“ magyar még uralkodójára is rá akarja kényszeríteni a magyar nyelvet s vele szemben a nemzetiségek védik az alkotmányosság latin rendjét. Utalás történik a kezdetleges magyar nyelvre, amelyet még a magyarság sem tud teljesen magáévá tenni és a nemzetiségek nagy számára, valamint az elcsatolt tartományokra.

A magyar nemesség politikai érettségére vall, hogy nem hagyta magát elvakítani sem az országgyarapítás imperializmusától, sem a fiatalság sovinizmusától, hanem kitartott a magyar nyelv bevezetése mellett, de csak olyan mértékben, hogy az sem a célszerűségi szempontokkal, sem a nemzetiségek jogos érdekeivel ellentétbe ne kerüljön. A státusok június 11-én közölték fentebb ismertetett határozatukat az első táblával, mely másnap el is fogadta az alsó tábla izenetét. Ugyanakkor azonban a horvátok kérésére is megengedték, hogy a magyarok nem tudók az országgyűlésen latinul szólhassanak, a jegyzőkönyvre vonatkozólag pedig hozzájárultak egy latin „authentica versio“ kiadásához.¹³

Az 1790—91. évi országgyűlés azzal a szándékkal ült össze, hogy egyszer s mindenkorra elejét vegye a II. József-féle abszolutizmus visszatérésének. Ezért a rendek a hitlevélbe felvették mindazokat a sérelmeket, amelyeket az ország tíz év alatt elszenvedett és II. Lipótot esküvel akarták kötelezni arra, hogy a nemesség elgondolásainak megfelelően kormányozzon. A hitlevél-tervezet tehát valóságos új alkotmánytervezetté kezdte kinőni magát. Külön hitlevél-tervezetet készített a dunántúli és dunáninneni kerület, a két tiszántúli kerület pedig közös tervezetet dolgozott ki. A magyar nyelv mindenik tervezetben szerepelt. A Tiszántúl radikális javaslata szerint a királynak esküvel kell fogadnia, hogy az országba nem fog idegen nyelvet behozni; a magyar nyelvet megőrzi s annak megtanulására a trónörökösöt és a királyi hercegeket kötelezi; a büntetőtörvények kivételével a többi törvényt magyar nyelven hozzák; a politikai, bírói, kamarai és katonai hatóságoknál a magyar nyelvet fogják használni;

¹² *Declaratio ex parte Nunciorum regni Croatiae, quoad introducendam Hungaricam linguam.* Marezali: i. m. I, 373—6.

¹³ *Authentica versio Diarii Hungarici Autoritate Comitiorum Regni procurata.* Budae Typis Regiae Universitatis. 1791.

a latin nyelvet pedig csak a horvát és szlovák megyék tarthatják meg, amíg nekik tetszik.¹⁴ A Dunán inneni és túli kerületek javaslatai lényegesen mérsékeltőbbek voltak, de a magyar nyelv bevezetése mellett ők is lándzsát törtek.¹⁵ Közben a két tábla által küldött nagyszámú vegyes bizottság is elkészült tervezetével, amelynek XXII. pontja kötelezi az uralkodót a magyar nyelv pártolására. A vegyes bizottság tervezete szinte szószerint átvette a tisztántúli javaslatnak a magyar nyelvre vonatkozó részét, hozzátéve még egy új bekezdést a magyar nyelv tanításáról. E szerint a középfokú iskolákban a magyar nyelv, az egyetemen pedig a hivatalos irály tanítása tantárgyként rendeltessék el.¹⁶

A hitlevél-tervezetek hajótörést szenvedtek II. Lipót határozott és elutasító válaszában, mely szerint ő csak Mária Terézia hitlevelének szövegére hajlandó esküt tenni. A rendek ennek ellenére szeptember 4-i huszonharmadik ülésükön letárgyalták a nyelvi szakaszt, mely a hitlevélbe nem került ugyan be, de az országgyűlés további napirendjén „art. 8 de lingua peregrina” néven szerepelt. „A magyar nyelvnek a haza dolgainak közfolytatására való béhozásáról” szóló nyolcadik szakasz tárgyalásakor gr. Erdődy János és Verhovác Miksa zágrábi püspök szóltak a javaslat ellen a fentebb ismertetett horvát irat szellemében; erre a rendek azt felelték, hogy Magyarország nem akar Horvátországra törvényt kényszeríteni, „de egyszersmind Horvátország sem kívánhatná azt a magyaroktól, hogy az ő tetszéséért és alkalmatosságáért a magyar haza tulajdon dicsőségének és hasznának keresését elmulassza.”¹⁷ A horvátok nyugtalansága valóban túlzott volt, mert a rendek követelései nagyon mérsékelték voltak és csak azt célozták, hogy a magyar nyelv olyan mértékben vezetessék be, amilyen mértékben annak megtanulása terjedhet. Hogy ezt a szándékukat még jobban kifejezésre juttassák, beleegyeztek a horvát követelések által javasolt módosításokba és így terjesztették fel javaslatukat Bécsbe.¹⁸

A király szeptember 18-án tudatta a kancelláriával, hogy a hitlevélre vonatkozó álláspontjától nem tér el, de hajlandó még a koronázás előtt orvosolni a rendek alapos panaszait. Ezért a törvényjavaslatot áttette a kancelláriához szabatosabb kidolgozás végett. A kancellária hamar elvégezte munkáját. A magyar nyelvre vonatkozó fejezetet Pászthory Sándor kancelláriai tanácsos dolgozta át, finoman mérsékelve a rendek kívánságait, de ugyanakkor kihagyva a horvát különállásra vonatkozó részt, hogy az ország egysége még jobban kidomborodjék. A király szeptember 21-i válasziratába a Pászthory-féle szöveg szószerint került be a következőképpen:

„8. A magyar nyelvről szóló törvényt így kell módosítani: hogy mi biztosítjuk hű reundeinket a felől, hogy semmi igazgatásba nem viszünk be idegen nyelvet. Hogy pedig a magyar anyanyelvet idő folytán az ország kormánysszékeibe is be lehessen hozni, minden nyilvános iskolában tanít-

¹⁴ Marczali: *i. m.* II, 25. — Szekfü: *i. m.* 4. sz. irat.

¹⁵ Marczali: *i. m.* II, 35. — Szekfü: *i. m.* 4. sz. irat.

¹⁶ 1790—91. évi országgyűlési *Irományok*. 121—2. — Szekfü: *i. m.* 4. sz. irat. — Grünwald: *i. m.* 473—4.

¹⁷ *Napló*, 155.

¹⁸ *Irományok* 153—4. — Szekfü: *i. m.* 7. sz. irat.

sák a magyar nyelv elemeit, az akadémiákon és az egyetemen pedig a magyar hivatalos stílust is. Végre minden alkalmas módot fel kell használni a magyar nyelv csinosítására és terjesztésére. Addigra is szabadságában áll a hatóságoknak saját körükben a magyar nyelvet használni ez ügyekben, de a kormányzószerkezethez való jelentések, különösen azok, amelyeknek elénk kell jönniök, latin nyelven fogalmazandók. Ez marad most még (*nunc adhuc*) a kormányzások nyelve, de különösen törvénykezési ügyekben.¹⁹

A rendek nem értették meg azt a biztatást, ami a *nunc adhuc* szavakból kiesendült s ezért november 14-én újabb feliratot intéznek a törvényhatóságoknak a kormányzásokkal (*dicasteriumok*) való magyar nyelvű levelezése tárgyában. Ezáltal kockára teszik mindazt az eredményt, amit a magyar főhivatalnokok kiharcoltak, mert az el nem fogadott leirat szavai új felírás esetében hatályukat veszítik.²⁰ Közben időt nyernek a magyar nyelv ellenségei s köztük elsősorban br. Izdenczy József, a magyar ügyek referense az államtanácsban, aki votumaiban többször rámutatott arra, hogy ha a magyar országgyűlés kívánságait teljesítenék, a német minisztérium kénytelen volna a magyar ügyek vitelét kiadni kezéből. De kizártnának a közhivatalokból a nem-magyar nemzetiségek is, akikről Izdenczy azt állítja, hogy háromszor annyian vannak, mint a magyarok. Izdenczy és társai czáltal korántsem a nemzetiségi jogok védelmére gondoltak, hanem kizárólag a monarchia egységét tartották szem előtt, amit ha már nem a német, legalább a latin nyelv biztosítson. Izdenczy Szent Istvánt is felvonultatja a magyar nyelv ellen s szerinte már az első magyar király belátta, hogy az országot csak latin nyelven lehet kormányozni, tehát a magyar nyelv bevezetése az ősi alkotmánnyal is ellenkezik. A még nemzeti öntudatra sem ébredt nem-magyar népeknek a magyar nemzeti törekvések elleni kijátszásával Izdenczy a „divide et impera“ elvét új területen próbálta alkalmazni.²¹ A magyar nyelv ellen igyekszik hangolni az uralkodót gr. Balassa Ferenc, az illyr kancellária feje és Mednyánszky János magyar helytartósági tanácsos is. Az előbbi a királyhoz intézett beadványában kifejtette, hogy a magyar nyelv bevezetése az országot a középkori barbárságba süllyesztené vissza és elijesztené a német gyarmatosokat attól, hogy az országban letelepedjenek. Az utóbbi, mint kipróbált denunciáns, igyekezett a nyelvmozgalmat úgy beállítani, mintha az a királyi hatalom tekintélyének aláásására irányulna.²²

A királyi válaszirat körül ismét fellángolnak a szenvedélyek a konferencián. A magyar kancellária kitartott a szeptember 21-i szöveg mellett, Izdenczy azonban új és a magyar nyelvre nézve kedvezőtlenebb javaslatot dolgozott ki. A primás, gr. Zichy Károly és Ürményi József javaslatára ismét felvették a *nunc adhuc* kifejezést, ami nyitott ajtót jelentett a magyar nyelvnek a dicasteriumokba való bevezetése felé.²³ Az 1791. évi február 4-i országos ülés elfogadta az így átdolgozott szöveget némi stiláris

¹⁹ *Irományok* 184—5. — Szekfü: *i. m.* 8. sz. irat. — Marczali: *i. m.* 317.

²⁰ *Irományok* 308. — Szekfü: *i. m.* 10. sz. irat és 51. l.

²¹ Szekfü: *i. m.* 5., 9., 31. sz. irat.

²² Szekfü: *i. m.* 47. és 9. sz. irat.

²³ *Irományok* 308. — Szekfü: *i. m.* 10. sz. irat.

változtatással s így született meg az 1791. évi XVI. tc., az első magyar nyelvtörvény a következő szöveggel:²⁴

Hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék.

„Ő szent felsége biztosítja a karokat és a rendeket, hogy bármiféle ügyekre nézve idegen nyelv nem fog használtatni; hogy pedig a magyar hazai nyelv jobban terjedjen és csinosodjék, a gymnasiumokon, akadémiákon és a magyar egyetemen a magyar nyelv és írástan számára külön tanár fog beállíttatni, hogy azok, a kik e nyelvet nem tudják s meg akarják tanulni, vagy a kik azt már tudják, magukat tökéletesíteni kívánják benne, alkalmat nyerjenek bármelyik irányban kívánságuk teljesedésére; a kormányászki ügyek pedig most még latin nyelven lesznek tárgyalandók.“

Az első nyelvtörvény csak halvány mása azoknak a követeléseknek, amelyeket a rendek a hitlevél XXII. pontjába fel akartak venni. Nincs szó benne arról, hogy a királynak, trónörökösnek és főhercegeknek meg kell tanulniok magyarul, hogy a törvényeket magyarul kell hozni, hogy a törvényhatóságok magyarul levelezhetnek a központi hatóságokkal. De kimaradt belőle az a nemzetiségek jogait biztosító rész is, mely szerint a horvát és felvidéki városok és vármegyék belsőleg továbbra is saját nyelvüket használhatják. Ez utóbbi hiánynak különben nem volt gyakorlati jelentősége, mert csak az akkor fennálló helyzet állandósítása mellett szólt a kihagyott rendelkezés.

Ebben a korban — amint már utaltunk reá — nem is a magyarság és a nemzetiségek között volt az igazi ellentét, mert a nemzetiségek közül csak a horvátok rendelkeztek bizonyos, *inkább közjogi*, mint nemzeti öntudattal. A küzdelem a magyar nemesség legjava és az abszolutizmus új formájában való visszaállítására törekvő bécsi udvar között folyt. Az osztrák főhivatalnokok és a konferencia még azt is lealkudta, amibe a magyar udvari kancellária előterjesztésére a szeptember 21-i királyi leirat már belement, hogy a hatóságok saját körükben a magyar nyelvet szabadon használhatják. A törvénynek azt a rendelkezését pedig, hogy az országba idegen nyelvet nem fognak behozni, az udvar sietett úgy értelmezni, mintha a német nem volna idegen nyelvnek tekinthető.

A nyelvi kérdéssel párhuzamosan haladt a rendeknek az a követelése is, ami már a hitlevél-tervezetben is szerepelt, hogy tudniillik országos bizottság küldessék ki „a nemzeti nevelés és sajtószabadság általános elvei rendszerének kidolgozására“, mely munkálatait „átvizsgálás és helybenhagyás után az ország törvényei közé iktatása végett bemutatandja“. Ez a rendelkezés az 1791:XV. tc. formájában került be a törvénytárba a következő szöveggel:

Az ifjúság neveléséről

„Mivelhogy a köztársadalom jóléte főképen az ifjúság nevelésétől függ: azért Ő királyi felsége jóváhagyásával határozta a karok és rendek, hogy a nemzeti nevelés és a sajtószabadság általános elvei rendszerének kidolgozására, a királyi jogok sérelme nélkül, országos bizottság

²⁴ A nyelvtörvények magyar szövegét a Magyar Törvénytár *Márkus Dezső-féle* millenniumi kiadása nyomán adom.

neveztessek ki, mely azután munkálatát átvizsgálás és helybenhagyás után az ország törvényei közé iktatása végett bemutatandja.“

A bizottság Ürményi József személynök elnöklete alatt másfél évig működött. Munkája a nyelvkérdés politikai és közjogi vonatkozásaira nem terjedt ki, hanem csak az akadémiai ügyeket ölelte fel. A magyar nyelv bevezetése tekintetében mindössze annyi követelést állított fel, hogy a három alsó grammatikai osztályban a latint magyar nyelven tanítsák s e célból a legelső osztályba belépő tanulóknak igazolniok kellene magyar nyelvi ismereteiket.²⁵

3.

Az 1792:VII. tc. megalkotása

I. Ferenc, II. Lipót utóda, 1792. pünkösd (május) havának 20. napjára hívta össze a magyar országgyűlést. Az alkotmányos szokás szerint az országgyűlés felterjesztéseit és törvényjavaslatait a két tábla által választott vegyes bizottság dolgozta ki. A feliratnak a magyar nyelvre vonatkozó részét²⁶ a képviselőház június 18-án tartott tizedik ülésén tárgyalta, de a főrendek csak üzenetváltás után járultak hozzá a június 20-i tizenegyedik ülésen.

A vita a vármegyék nyelvhasználata körül indult meg. Egyesek azt kívánták, hogy a vármegyéket, amelyekben tudnak magyarul, kötelezzék a magyar ügyvitelre, a többi megyének pedig állapítsanak meg bizonyos határidőt a magyar nyelv bevezetésére. Azt is javasolták, hogy a vármegyéket ne kötelezze a helytartótanács jegyzőkönyveiknek deák nyelven való felküldésére. Ezekre az indítványokra az volt az ellenvetés, hogy a magyar nyelv kötelezővé tételével sok alkalmas tisztviselőt rekesztenének ki hivatalukból és az erőltetéssel sok hazafit elidegenítenének a magyar nyelvtől. Ezért „oly eszközöket kell választani, amelyek a magyar nyelvhez való szeretetet azokban is gerjesszék, akik még eddig azt elegendőképen meg nem tanulhatták.“²⁷ A jegyzőkönyvek felterjesztését Ófelsége méltán kívánhatja s mivel az udvarban a magyar nyelvet nem ismerik, „illendőnek tetszik“ a felterjesztést deák nyelven teljesíteni.

Hosszú vita után a státusok és rendek abban egyeztek meg, hogy a magyar nyelv tanítása az egyetemen és akadémiákon kötelezővé tétessék. Az országhoz kapcsolt részeken, Horvátország követének kívánságára, a magyar „a rendkívül való tudományoknak számába tétetett.“ Ami a vármegyék feliratait illeti, a magyar helytartótanács a hozzá magyar nyelven felíró vármegyéknek ugyanazon nyelven válaszolni köteles. A felírás többi részét helybenhagyták s felirat-tervezetüket a fenti módosításokkal terjesztették az első tábla elé.

²⁵ Szekfű: i. m. 59.

²⁶ Az 1792. évi országgyűlési Irományok 67. — Szekfű: i. m. 24. sz. irat.

²⁷ *Naponként való jegyzései az 1792-dik esztendőben felséges Ferentz Magyar és Csehországi király által szabad királyi várossába Budára Pünkösd havának 20-dik napjára rendelt, s ugyan ott azon esztendőben Szent Iván havának 26-dik napján befejezett Magyar ország gyűlésének; melyek eredet-képen magyar nyelven irattattak és az ország gyűlésnél; fő-wigyzása alatt hitelesen deák nyelvre fordítottak.* Buda, Kir. Akadémia 1791. 122.

A főrendek küldöttsége még ugyanazon az ülésen visszatért azzal az izenettel, hogy a főrendi tábla ellenzi a helytartótanács magyar nyelven való válaszadásának kötelezettségét, mivel a helytartótanács nincs felkészülve a magyar nyelven való levelezésre. A helytartótanács osztályaiba legfeljebb akkor lehet bevezetni a magyar nyelvet, amikor az az országban általános lesz. A főrendek ugyanekkor válaszoltak a státusok és rendeknek a bányászati stipendiumok ügyében tett előterjesztésükre. Az alsó tábla ebben azt javasolta volt, hogy bányászati stipendiumot csak született magyaroknak adjanak. A főrendek úgy találták, hogy ez ellenkezik „a nemzet nemes gondolkodásával” és amellett foglaltak állást, hogy e kérdés elbírálása továbbra is Ófelsége hatáskörében maradjon.²⁸

A személynök mindkét izenetet átvette és javasolta, hogy a nyelvkérdés rendezését bízzák arra az országos deputációra, mely a helytartótanács átszervezésén dolgozik, a bányászati stipendiumok ügyét pedig ejtsék el, mert a királyok a múltban is kénytelenek voltak idegen szakembereket alkalmazni. A státusok és rendek ez utóbbi javaslatot elfogadták, ahhoz azonban ragaszkodtak, hogy a helytartótanács magyarul válaszoljon, mivel tisztviselőinek nagyobb része ismeri a magyar nyelvet, az pedig gyakorlatilag könnyen keresztülvihető, hogy minden osztályba vagy departamentumba olyan személy állíttassék be, aki a magyar levelezés vitelére alkalmas.²⁹

A főrendek követői az alsó tábla június 20-i tizenegyedik ülésén érkeztek meg az új izenettel, amelyben a felső tábla kitart előző álláspontja mellett, rámutatva azokra az anyagi és gyakorlati nehézségekre, amelyekkel a helytartótanácsnál a magyar válaszadás megszervezése járna, de most már nem ellenzik, hogy az ügy a király elé terjesztessék, ha a státusok azt úgy kívánják. A követek távozása után a státusok határozatát, illetőleg válaszát a nádorispán ítélőmestere foglalta írásba a következőképpen:

„A státusok és rendek fölhevén a M. főrendeknek nevében hozott izenet okait, azokban azt a fő ellenvetést veszik észre, hogy a tisztviselőknek szaporításával a királyi tárház terheltetnék; mivel pedig a státusoknak elméjük soha oda nem célozott, hanem egyedül az előfordult nehézségeknek egyesítésére javasolták, hogy a helytartótanácsnak osztályaiban, avagy departamentumaiban többen találkozáván, kik a magyar nyelvet tudják, ezek közül némelyeket a magyar levelezésre rendelni lehet, azért az említett akadály magától elenyészik. A státusok és rendek kívánságát szomszéd Erdélyországnak a példája is nevelte, ahol Ófelsége atyai kegyelmét avval nemrégiben bizonyította, hogy ámbár ottan is különböző nemzetek vannak, mégis megengedte, hogy a fő igazgató szék a várme gyéknek magyar nyelven írhasson: és így vajjon a magyarok kevesebbet remélhetnek-e szeretetreméltó fejedelmüktől, aki mindjárt országlása kezdetén őket bizonyossá tette, hogy soha kölcsönös bizalommal magát megelőzni nem engedi. Minthogy végezetre az egész nemzetnek legnagyobb óhaját és kívánságát, sőt fő boldogságát abban helyeztetni, ha anyja

²⁸ *Napló* 124.

²⁹ *Napló* 124—5.

nyelvének becsét, melynek művelését Európának legpallérozottabb nemzetei annyira szívükön viselik, ily móddal gyarapíthatják; azért a státusok és rendek éppen nem kételkedhetnek, hogy Őfelsége ezt a vigasztalást önként nekik meg ne adja, mert a mostani körülállásokban kiváltképen hasznos, hogy a vármegyéknek követjei honjukba visszatérvén, az oda haza valókat a fejedelemhez ezen birodalomnak újabb láncával szorosabban összekapcsolják és őket minden készsége ösztönözzék.³⁰

A státusok és rendek bizottsága átvitte az izenetet az első táblára és visszatérve „hírül hozta, hogy a M. főrendek is a státusok kívánságára reá hajlottak.”³¹

A feliratnak a magyar nyelvre vonatkozó kilencedik szakaszát június 21-én tárgyalta Ferenc király elnöklete alatt a magyar konferencia.³² Az ülésen megjelent a nádor, a primás, Zichy országbíró, Pálffy magyar kancellár, gr. Colloredo Ferenc kabineti miniszter, Ürményi személynök, Spielmann referendárius, Pászthory fiumei kormányzó, Széchen kamarai elnök és Nagy József udvari tanácsos. A szakasz felolvasása után Zichy országbíró kijelentette, hogy az erdélyi törvénycikk tette a rendeket ilyen rebellissé: amire a király megjegyezte, hogy Erdélyben viszont mindenki tud magyarul (?). Ezután hosszú vita indult meg arról, hogyan lehetne elvileg megengedni a helytartótanács magyar válaszadását, de a gyakorlatban olyan szűk térre szorítani, amelyen ez az engedmény elvesztené minden jelentőségét. Végül is a konferencia úgy döntött, hogy a következő országgyűlésre megigéri a magyar nyelven való levelezést. Sőt Pászthory javaslatára még azt is megengedték, amit a rendek nem is kértek, hogy t. i. az országos feliratokat latin és magyar nyelven hasábosan terjesszék fel az uralkodóhoz, de az eredeti a latin szöveg legyen. Ezt Spielmann *Mikulás-ajándéknak* nevezte.

A másnap elkészült királyi leirat³³ június 23-án érkezett le az országgyűléshez, ahonnan átutalták a törvénycikkek elkészítésére kiküldött országos bizottsághoz.³⁴ Az 1792. június 22-i leirat, melyre később is sok hivatkozás történik, kijelenti, hogy a király szívesen hajlandó a magyar nyelv előmenetelén közreműködni, ha két elvet tiszteletben tartanak: az egyik, hogy kényszerítő rendelet ne legyen, a másik, hogy a magyar nyelv bevezetése ne okozzon fennakadást a közigazgatásban. A bizottság a június 24-i országgyűlésen terjesztette be a magyar nyelvről szóló törvénycikk javaslatát.³⁵ A vita most a körül zajlott, hogy a királyi végzésnek azt a részét, mely megengedi, hogy az országgyűlések alatt a király elé terjesztendő feliratok hasábosan magyar és latin nyelven írassanak, bevegyék-e a törvénybe. Végül is úgy határoztak, hogy nem veszik be, mert az eredeti a latin szöveg marad és a fordítás dolgát nem érdemes törvénybe foglalni. Sokan annak elhatározását kérték, hogy a német nyelv rendkívüli tantárgynak vételessék fel a tanrendbe, mert ennek elsajátítása az ifjúság

³⁰ *Napló* 127.

³¹ *Napló* 128.

³² Szekfű: i. m. 25. sz. irat.

³³ *Irományok* 110—2. — Szekfű: i. m. 26. sz. irat.

³⁴ *Napló* 140.

³⁵ *Irományok* 115.

számára rendkívül hasznos. Horvátország részéről azt sürgették, hogy ott ahol a horvátországbeliekre nézve a magyar nyelvet rendkívüli tárgynak rendelik el, a „porro adhuc“ szavak kihagyassanak, amire vonatkozóan hosszas vita után azt határozták, hogy erről a magyar kancelláriával való újabb tárgyalások alkalmával döntenek.³⁶ A horvát követek ezzel a megoldással nem voltak megelégedve és június 24-én külön feliratot intéztek a királyhoz. A másnapi ülés ismét foglalkozott a nyelvtörvénnyel és a magyar udvari kancelláriával egyetértésben úgy döntött, hogy a helytartótanács magyar levelezését a törvényben meg kell világítani és Horvátország kívánságára a „porro adhuc“ szavakat hagyja ki.³⁷ Így született meg az 1792:VII. tc. a következő szöveggel:

A magyar nyelv tanításáról és használatáról

„Az 1791:XVII. törvénycikkely céljának gyorsabb elérése végett, Ő királyi felsége helyeslésével határozzák a karok és rendek, hogy a magyar nyelv tanítása ez ország határai között ezentúl rendes tantárgy legyen, hogy ily módon bizonyos idő lefolyása alatt lassankint közhivatalt az ország határain belül csak olyanok nyerjenek, akik egyéb, rendszeren elvégzett tanulmányaik mellett a hazai nyelv ismeretét is a tanárok bizonyítványával igazolni tudják. A kapcsolt részekben pedig maradjon rendkívüli tantárgynak. Azok a külföldiek azonban, akik a közműveltségi tudományok tanulása végett látogatják a magyar egyetemet, vagy az akadémiákat és nem szándékoznak valaha ez országban alkalmaztatást nyerni: a magyar nyelv tanulásának kötelezettsége alól mentessenek föl.

Arra a kérelemre nézve pedig, mely szerint a királyi helytartótanács azon vármegyéknek, melyek magyar nyelven teendik fölterjesztéseiket, ugyanazon ügyekben magyarul válaszoljon: Ő szent felsége kegyelmesen el fogja rendelni, hogy a helytartótanács szervezése dolgában munkálkodó bizottság fontolja meg, és a legközelebbi országgyűlés elé terjesszen véleményes jelentést az iránt, hogy a helytartótanács a hozzá magyarul író törvényhatóságoknak, az ország határain belül folyó helyi közigazgatás teendőit illetőleg, az Ő szent felsége által június 22-ikéről a karokhoz és rendekhez intézett kegyelmes rendeletében világosan kifejezett elvekhez képest, miképpen válaszolhasson magyar nyelven.“

A magyar válasziratok ügye a rendszeres munkálatok süllyesztőjébe került, s így az egyetlen tényleges eredmény az egyetemeken és a gimnáziumokban a magyar tanszék felállítása volt. A pesti egyetemi katedrára azonban az arra leginkább méltó Révai Miklós helyett egy sokkal szürkébb professzort, Vályai Andrást nevezték ki. Felállították azonkívül a magyar tanszéket a pozsonyi, nagyvárad, zágrábi, pécsi és kassai akadémián és a harminc királyi gimnázium közül csak azokban, amelyek nem magyar nyelvű vidéken feküdtek, abból a ma már különösnek tetsző elgondolásból kiindulva, hogy *ahol a diákok magyarul tudnak, ott nincs szükség magyar tanszékre.* Nem érintette a törvény a piarista és protestáns iskolákat és még kevésbé a görög nem egyesült, vagyis a román és

³⁶ *Napló* 142.

³⁷ *Napló* 148.

szerb iskolákat.³⁸ A nemzetiségek tehát nem panaszkodhattak, hogy reájuk erőltetik a magyar nyelvet. Ezt a királyi gimnáziumokban is csak azért tanították, hogy az állam polgárai számára lehetővé tegyék az érvényesülést, aminek a magyar nyelv ismerete is fokozatosan egyik feltételévé vált.

4.

Az 1805:IV. tc. története

Az 1792:VII. tc. I. Ferenc trónralépésének meleg hangulatában született. Utána a nyelvkérdés lekerült napirendről. Az 1802. évi országgyűlés is csak annyival viszi előbbre a magyar nyelv ügyét, hogy a tanulmányi bizottság elaborátumának elővetelét kéri a gravamenek között.³⁹ A Martinovics-féle összeesküvés nyomott hangulatát a nemesek nem tartották alkalmas időnek arra, hogy nyelvi követeléseikkel előálljanak.

Az 1805. évi országgyűlés a napoleoni háborúk korában nyílik meg, amikor az austerlitzi osztrák vereség már előre vetíti árnyékát. A rendek tehát jól választották meg az időpontot, midőn az október 31-i hatodik ülésen ismét felvetik a magyar nyelv ügyét. „*A magyar nyelv a nemzetnek tulajdonságával, vagyis karakterével egybe vagyron szerkesztve és ez tartja fel valóban a nemzetet*“ — mondják a rendek. Ő felsége már megengedte, hogy a magyar nyelv a közdolgok vitelére használtassék s ezért most már azt is határozzák, hogy amely vármegyében már meghonosodott a magyar nyelv, ott a közdolgokat ezután is ezen a nyelven folytassák és a felső dicasteriumok is ezen a nyelven válaszoljanak nekik; a kancelláriához küldendő írások latin és deák nyelven készüljenek; a magyarországi egyetemeken a magyar nyelv rendes tantárgyként taníttassék.⁴⁰

Ismét akadtak aggodalmaskodók, főként a felső vármegyék követői között, akik az ellen foglaltak állást, hogy a dicasteriumokhoz az írások magyar nyelven intéztessenek. A horvátok arra hivatkoztak, hogy a deák nyelv egyidős az országgal s Horvátországnak is annyi jussa van tulajdon nyelvéhez, mint Magyarországnak a magyar nyelvhez.⁴¹ Mivel azonban a latin nyelv más országokkal is egyidős, — okoskodtak az előző felszólalók — s azok mégis saját anyanyelvüket iparkodnak gyarapítani, a magyar nyelv ügyében Őfelségéhez terjesztendő felirat elkészítésével Szilasy József ítélőmestert bízták meg.

Szilasy a november elsején tartott ülésen olvasta fel javaslatát. Petkovics Lajos, Horvátország ítélőmestere kérte, hogy az 1791:LVIII. tc., mely a magyar királyi helytartótanács hatáskörét Dalmát-, Horvát- és Szlavonországokra is kiterjeszti, minden rendelkezésével életben maradjon. Ha a

³⁸ Szekfü: i. m. 55—6.

³⁹ Az 1802. évi napló és irományok 251.

⁴⁰ *Naponként való jegyzései az 1805-dik esztendőben felséges második Ferentz római császárr, magyar és csehország koronás királya által Posony sz kir. városba Mindszent havának 13-dik napjára rendelt magyar országgyűlésének.* Posony, Belnay György Aloys betűivel. (Két hasábosan, magyar és latin nyelven.) 57.

⁴¹ *Napló* 58.

törvény rendelkezései ellenére. megkívánják a magyar nyelvet a magyarországi helytartótanácsoktól, akkor a horvátországiak el fognak ezektől rekesztetni.⁴² Erre a státusok és rendek azt felelték, hogy a magyar nyelv tudását nem kívánják meg Horvátország lakosaitól, de elvárják, hogy aki a magyar dicasteriumokban szolgál, tanuljon meg magyarul. Felmerült az a kérdés is, hogy a jelen országgyűlésből Ófelsége elé terjesztendő írások magyarul és latinul hasábosan terjesztessenek fel, vagy pedig csak magyarul tegyék meg a felterjesztéseket. Az elnöklő Semsey András személynök javaslatára a státusok és rendek elhatározták, hogy azok a feliratok, amelyek már a főrendi táblán átmentek, csak latin nyelven, a magyar nyelv iránti felírástól kezdve pedig a feliratok mind a két nyelven felterjesztessenek.⁴³

A november 2-i ülésen Szilasy beszámolt arról, hogy a főrendek a tervezeten csekély módosítást eszközöltek, amennyiben a Kúriát még nem akarják kötelezni a magyar nyelven való tárgyalásra. Azt is jelentette, hogy a főrendek tábláján Horvátország követei már azt is felvetették, hogy a királyi feliratok aláírásából („Magyarország és ahhoz kapcsolt részeinek országosan összegyűlt rendei“) a horvátokra nézve kár származik, de a főrendek hosszas vita után megnyugtatták a horvát követeket és a tervezetet elfogadták.⁴⁴

A magyar nyelv tárgyában a királyhoz intézett november 2-i felirat az anyanyelv használatát az ősi hagyományokhoz, vagyis a jó királyhoz, kedves hazához és a polgári alkotmányhoz való ragaszkodás eszközének mondja. Kéri a királyt, járuljon hozzá ahhoz, hogy a feliratokat kéthasábosan, deák és magyar nyelven terjeszthessék fel; a vármegyék ugyanigy intézhessék felirataikat a magyar udvari kancelláriához és ha kívánják, magyarul levelezhessenek a helytartótanáccsal, az igazságszolgáltatásban a magyar nyelvvel élhessenek s az ilyen megyéknek a helytartótanács magyarul válaszoljon, de a legfőbb törvényszék a perekben még ne köteleztessék magyar nyelvű ítélet hozatalára. Kérik, hogy az 1792:VII. tc. értelmében a magyar nyelvet a valóságban is vegyék fel a rendes tantárgyak közé, végül pedig előterjesztik a javaslat öt szakaszát.⁴⁵

A feliratot a magyar kancellária november 3-án terjesztette a király elé kedvező véleménnyel; ezt azzal indokolta meg, hogy annak egyik kívánsága sem ütközik a királyi jogokba és a mai háborús időkben e kívánságok teljesítése célszerűnek látszik. A felirat mindössze annyi újítást tartalmaz, hogy a királyi helytartótanács ezentúl a hozzá magyar nyelven forduló törvényhatóságoknak magyar nyelven válaszoljon. Erdélyben már amúgy is magyarul levelezik a Gubernium a vármegyékkel és a székekkel, sőt az ítélettábla is magyarul hozza ítéleteit. „*In Sachen, die die Nation so eifrig wünscht, und die sonst unschädlich sind, auch nichts kosten, ist meines Erachtens das nachgeben an seinem Platze...*“ — mondza a kancellária votuma. Sőt a kancellária a 2. § oly irányú módo-

⁴² Napló 65.

⁴³ Napló 65—6.

⁴⁴ Napló 77.

⁴⁵ Az 1805. évi országgyűlési Irományok 9. sz. — A magyar nyelv iránt való felírás az ehhez való törvénycikkelyekkel együtt 34—35. l. — Közli Szekfü: i. m. 34. sz. alatt.

sításához is hozzájárulna, hogy a törvényhatóságok a kancelláriához intézendő felterjesztéseiket ne hasábosan latin és magyar nyelven, hanem kizárólag magyarul tehessék. Azt se látja be a kancellária, hogy a 4. § szerint miért kell a Kúriának a magyarul lefolytatott perekben latin nyelvű ítéletet hozni. A kancellária votumát Somogyi államtanácsos szerkesztette s a király november 5-én hozzájárult az általa javasolt kedvező változtatásokhoz.⁴⁶

A módosítások azonban nem kerültek be a törvénycikk szövegébe, mert a rendek már a november 5-i tizenkettedik ülésen elkészítették a törvénykönyv előljáró beszédét és a törvényszövegeket s átküldték a főrendeknek, akik szintén elfogadták ezeket és a nádort bízták meg azzal, hogy a határozatot Ófelsége elé terjessze.⁴⁷ A nádor a november 1-i tizenharmadik s egyben utolsó ülésen közli az országgyűléssel, hogy Ófelsége kevés változtatással jóváhagyta a törvénycikkeket s az országgyűlés a király beszédével ért véget.

Az 1805:IV. tc. végleges szövegében így alakult:

A magyar nyelv használatáról.

„A hazai nyelv teljesebb kiművelésének előmozdítására, mely az 1792. évi VII. cikkely által is elrendeltetett, Ő királyi felsége jóváhagyásával határozták a karok és rendek:

1. §. Hogy már ezen országgyűlésen az Ő szent felsége elé kerülendő fölterjesztések, a szavak metalan előforduló kétértelműségének kikерülése végett is, hasábosan latin és magyar nyelven szerkesztessenek.

2. §. Továbbá az ország törvényhatóságainak szabad legyen szintén a magyar királyi udvari kancelláriához küldendő fölterjesztéseket hasonlóképpen latin s egyszersmind hazai nyelven kiállítaniok.

3. §. Szabadságukban maradjon azonkívül azon törvényhatóságoknak, melyek azt tenni kívánják, a magyar királyi helytartótanáccsal való levelezéseiket hazai nyelven írni, s a törvényszékeken a perekben is a magyar nyelvet használniok.

4. §. A hazai nyelvet használó ezen törvényhatóságoknak azután a magyar királyi helytartótanács ugyanazon nyelven válaszoljon; de a királyi Curia a magyar nyelven befejezett s hozzá fölebbezett perekben most még ne legyen köteles ugyanazon nyelven határozni.

5. §. Mivel pedig a magyar nyelv tanítása Magyarország határai között már az 1792:VII. cikkely által a rendes tantárgyak közé soroztatott: Ő szent felsége ezen törvénycikkely foganatosításáról gondoskodni méltóztatik.“

A horvát követeket ez a törvénycikk sem nyugtatta meg, hanem az országgyűlés után külön felterjesztéssel éltek a királyhoz, kérve, hogy az 1805:IV. tc. rendelkezéseit ne terjesszék ki a társországokra s így itt a latin nyelv továbbra is megmaradhasson. A nádor és a magyar kancellária pártolóan terjesztették fel az iratot, amit a király 1806. február 25-én el is fogadott.⁴⁸

⁴⁶ Szekfü: i. m. 34. sz. irat.

⁴⁶ Szekfü: i. m. 35. sz. irat

⁴⁶ Szekfü: i. m. 35. sz. irat.

Az 1805:IV. tc.-kel tehát a király a háborúra és a monarchia kedvetlen külpolitikai helyzetére való tekintettel kénytelen volt engedni a rendek kérésének; ebből ezek azt a tanulságot vonták le, hogy a birodalom gyenge pillanatait kell felhasználniok, ha az uralkodót engedékenységre akarják bírni.

5.

A nyelvkérdés az 1807. és 1808. évi országgyűlésen

Amikor a király az 1807. évi országgyűlést összehívta, a rendek felháborodva a két évvel azelőtt elért sikeren, azzal az igénnyel lépek fel, hogy a magyar nyelvet a közélet minden ágába komolyan be kell vezetni. Tizenhét éve annak, hogy a nyelvkérdést először felvetették és azóta a rendek csak részleteredményeket tudtak elérni. A nyelvharc most újabb lendületet vesz s a magyarosodás hívei érvényt akarnak szerezni annak a meggyőződésüknek, hogy „csak akkor lesz a nemzet boldog, ha egy nyelven fog beszélni.”⁴⁹ Felsőbükki Nagy Pál az alsó táblán kimondja, hogy *a nemzetiség fontosabb az alkotmánynál, mert az elveszett alkotmányt vissza lehet szerezni, de a nemzetiséggel a nemzet is elhal.*⁵⁰ Ez a kijelentés új fejezetet nyit meg a magyar államnyelv történetében. A magyar nemesség elhagyja a régi közjogi alapot és a rendi alkotmány elé helyezi a magyar nemzetállam eszményét.

A magyar nyelv bevezetése nem talált magával szemben egységes nemzetiségi közhangulatot és még mindig csak a horvát követek ellenzik a nem-magyarok közül a magyar nyelv terjesztését, de érvelésük inkább közjogi különállásuk megőrzésére irányul. Az udvar és a kamarilla helyzete az austerlitz-i vereség óta lényegesen megerősödött s ha a multban kénytelen is volt egyes részletkérdésekben engedményt tenni, akkor most ereje teljes birtokában annál élesebben fordult szembe a rendek követeléseiével, amelyek már nem az elért eredmények todozására, hanem a kérdés gyökeres rendezésére irányultak. De nem kevésbé kemény ellenfél a személynök, protonotárius, a főurak és aulikusok hosszú sora, akik az udvarnak szolgálatot vélték tenni azzal, hogy a magyar nyelv terjesztésével szembehelyezkedtek. Hiábavaló tehát a felvilágosodás jeles magyarjainak, a Balogh Pálok, felsőbükki Nagy Pálok, Szentkirályi Lászlók, Vay Józsefek, Péchy Imrék küzdelme, mert sem az 1807., sem az 1808., sem az 1811—12. évi országgyűlésen nem születik meg az új nyelvtörvény. A viták azonban élesen bevilágítanak azokba a harcokba, amelyeknek a gyümölcse a harmincas és negyvenes években érik meg.

Az 1807. április 5-ére összehívott országgyűlés május 12-i tizenketedik ülésén egy negyvennyolc tagú bizottságot küldött ki az országgyűlés kívánságainak és sérelmeinek összeállítására. A bizottság munkálatait a szeptember 21-i negyvenharmadik ülésre terjesztette be. A terjedelmes javaslatnak több pontja érintette a magyar nyelv ügyét (35., 84. és 85. szakasz), a 80. szakaszrak (a királyhoz felterjesztett szövegben 62. sza-

⁴⁹ *Napló* 530.

⁵⁰ Grünwald: *i. m.* 484.

kasz) pedig kizárólag ez a tárgya. Az említett szakasz felsorolja azokat az eszközöket, amelyek segítségével a magyar nyelvet a nép széles rétegeiben meg lehet és kell honosítani. Ezek: 1. a magyar nyelvet minden elemi iskolában tanítani kell; 2. három év múlva a grammatikai osztályokba csak olyan tanulót lehessen felvenni, aki magyarul tud; 3. a gimnáziumokban a latin nyelvet a magyar segítségével tanítsák; 4. a felsőbb osztályokban minden tudományt magyar nyelven adjanak elő; 5. a papok közé leginkább olyanokat vegyenek fel, akik a magyar nyelvben járatosak s ezért szükséges, hogy a szemináriumokban a magyar nyelvnek tanára legyen s a kispapok olyan mértékben sajátítsák el a magyar nyelvet, hogy a hittant magyarul taníthassák és a szónoklatot magyar nyelven végezhesék; 6. a tanítók képzésére minden akadémia mellett tanítóképző intézetet kell felállítani; 7. a magyar nyelvet minden törvényhatóságnak használnia kell s azon megyék számára, amelyek még nem vezették volna be, záros határidőt kell kitűzni a magyar nyelvre való áttérésre; 8. a fő kormány székeknél csak magyarul tudó egyéneket alkalmazzanak s a helytartótanács a magyarul felíró megyéknek magyarul válaszoljon s rendeleteit magyarul adja ki; 9. a királyi Kúria a most folyó ügyeket latin nyelven intézheti, de a jövőre az azt kívánó felek ügyeiben a magyar nyelvet használja, a fellebbezett ügyekben pedig magyarul tárgyaljon; 10. az országgyűlésen a feliratokat, naplókat és irományokat, valamint a törvényeket magyar és latin nyelven kell szerkeszteni; 11. a magyar nyelv kiművelésére magyar színház szükséges.⁵¹

A rendek a felirattervezet 86. szakaszát az október 27-i ülésen vették tárgyalás alá s noha a javaslat a magyar nyelv bevezetése terén nem ment el végső határig, mégis sok ellenzésre talált. A 6. és 7. §§-kal kapcsolatban azt hozták fel, hogy nem lehet határidőt szabni, „mert az ilyen erőszakos kényszerítés mindenkor kedvetlen és többnyire sikertelen.”⁵² Félős, hogy ezáltal a deák nyelvet teljesen kizárnák, aminek az lenne a következménye, hogy saját szabadság- és jószágleveleiket sem fogják megérteni. Több felső vármegye példája mutatja, hogy a magyar nyelv békés eszközökkel is jelentékeny mértékben tért hódított. Mások viszont azon a nézeten voltak, hogy ha nem rendelnek el határidőt, semmi sem fog változni, a deák nyelv elfelejtésétől pedig nem kell félni, „mert ez csaknem minden tudománynak kútfeje”, de amellet a nemzeti nyelvet is pallérozni kell, mert a nyelv művelés „kulcsa a tudományoknak.” Horvátország követe kijelentette, hogy reájuk nem vonatkozhat a határidő, mert hivatalaikban többnyire olyanok vannak alkalmazva, akik nem tudnak magyarul. A kívánság szerinte gyakorlatilag is keresztülvihető, mert nem lehet annyi tanítót találni, akik mindenkit meg tudnának tanítani a magyar nyelvre s ezért a végrehajtásra legalább ötven évet kellene engedé-

⁵¹ Grünwald: *i. m.* 479—80. A felírás végleges szövegének 62. szakaszában a 9., 10. és 11. szakasz nem szerepel; az 5., 6., 7. és 8. szakaszt átszövegezték; a 3., 4., 6. és 7. szakaszt továbbá új bekezdésekkel bővítették ki. — L. Szekfü: *i. m.* 47. sz. irat. — Az 1807. évi országgyűlési Irományok 426—8.

⁵² *Felséges Ferentz austriai császár, magyar és csehország koronás királyától Buda szabad királyi fővárosába, 1807-dik esztendőben, Sz. György havának 5-dik napjára rendeltetett Magyar Ország gyűlésének Jegyző-könyve.* Pesten. Fűskuti Landerer Mihály betűivel. 514.

lyezni. Magyarország már több mint nyolcszáz éve fennáll ezen erőltetés nélkül, tehát ezután is ellehet nélküle. Erre némelyek azt felelték, hogy ha Horvátországot nem is, de Szlavóniát lehetne a magyar nyelv bevezetésére kötelezni, mivel az mindig Magyarországhoz tartozott, amire mások azt felelték, hogy Szlavónia is a horvát bán fennhatósága alatt áll, tehát nem választható el Horvátországtól. Kéri tehát, hogy Magyarország tartsa tiszteltben a horvát és szlavón municipális törvényeket, amelyek a latin nyelvet írják elő a közdolgok folytatására. Trencsén vármegye követe mindössze az ellen emelt kifogást, hogy a deák iskolába csak olyanok felvételét akarják engedélyezni, akik magyarul tudnak, mivel ez sérelmes a nemzetiségi vidékek tanulóira, akik az alsó iskolákban nem tanulhattak meg magyarul. Az elnök azt javasolta, hogy a magyar nyelv erőszakolásától tartózkodjanak a rendek.⁵³

A vitát az október 29-i hatvannyolcadik ülésen folytatták. Az 1. pontnál az elnök úgy találta, hogy a szöveg nem állapította meg elég világosan, melyik iskolákba akarják bevezetni a magyar nyelvet. Főként az ellen merült fel kifogás, hogy a *trivialis* (falusi) iskolákban magyarul tanításnak, egyrészt azért, mert ehhez nincs meg a kellő számú magyarul tudó tanerő, másrészt mivel igazságtalanság volna a magyarul nem tudó tanítókat, akik a nemzetiségi iskolákban beváltak, megfosztani kenyerüktől. A *normális* iskolákban eddig is tekintettel voltak a magyar nyelvre, de ezt a kötelezettséget legfeljebb a királyi és mezővárosoknak lehet előírni. Az anyanyelv dicséretére szép szavakat találnak a rendek, de amellet már nemzetiségvédelmi szempontok is felmerülnek. „Azt kívánni sem lehet, hogy az országban lakó különféle nemzeteket egy nyelvre kényszerítsük. Azon köznépnek, amely magyarul nem beszél, sem lehet megtagadni azt, hogy tulajdon anyai nyelvén meg ne tanulhassa azokat, amelyek a keresztényi és polgári életre szükségesek. Nem lehet tehát a falusi, vagyis úgynevezett *trivialis* iskolákat arra kötelezni, hogy ezekben mindenképpen az egész országban magyarul taníttassanak... Minden kényszerítés kedvetlen és végtére is sikertelen. Nem is lehet az ilyen erőszakos kényszerítéstől egyebet várni, hanem, hogy végtére az ország lakosainak nagyobb része se a magyar nyelvet meg ne tanulja és igazán az anyai nyelvet se tudja.”⁵⁴ Az első szakaszt tehát ennek megfelelően átszövegezték.

A 2. pontnál a személynök azt kifogásolta, hogy három év múlva nem vehető fel a grammatikai osztályba az a tanuló, aki nem tud magyarul s helyette azt ajánlotta, hogy csak akkor mondják ki ezt az elvet, amikor elég tanító lesz, aki az ifjúságot magyarra megtanítsa. E felett nagy vita támadt. A magyar nyelv fanatikusai ragaszkodtak az eredeti szöveghez, a mérsékeltbbek azzal is megelégedtek, ha a felsőbb, filozófiai iskolába engedik csak azokat, akik magyarul tudnak. Erre azonban az volt az ellentmondás, hogy a nép fiai nem mennek felsőbb osztályokba s így azok sohasem fognak megtanulni magyarul. Többen a határidő meghosszabbítását hozták javaslatba. A magyar nyelv ellenzői a határidőt „igazságtalannak, szokatlannak, sikertelennek és lehetetlennek” tartották és azt állították, hogy „ha nem lesz kényszerítés, tovább fogunk menni. Minden

⁵³ Napló 516.

⁵⁴ Napló 531

nemzet, de különösen a magyar irtózik a kényszerítéstől.⁵⁵ A mérsékeltőbbek a szentistváni gondolatra is rámutatnak. „Sőt világos Szent István királynak a fiának adott oktatásaiból, vagyis törvényeiből, hogy Magyarországnak fundamentuma az idegen nemzeteknek barátsága és az egynyelvű ország erőtlenség és törékeny. Valamint azelőtt, úgy most sincsen a mi országunk oly állapotban, hogy lakosainak nagyobb része magyarul beszélhessen. A mi eleink nyelvét, öltözetét, sőt vallásbeli vélekedéseit is az idegeneknek megszenvedték és e volt valóban eddig a magyaroknak tulajdon díszessége, hogy nemcsak egy nemzet, hanem majd csaknem minden keresztény európai nemzetnek menedékhelye, vagyis hazája volt. A mi időnkben is fele az ország lakosainak más nyelveket beszél. Ami a jövőt illeti, olyan időre jutottunk, hogy kötelességünk nekünk a többi hatalmas nemzetekhez mentől inkább közelíteni. Mindeddig annyiban szerencsések voltunk, hogy deák nyelven a többi nemzetekkel is érintkezhetünk. Bár minden nemzetek egy nyelven beszélnének. Nekünk különös kár leszen, ha elfelejtjük azon nyelvet, amely által eddig a pallérozottabb nemzetekhez hasonlítottathattunk. E nélkül elrekesztjük magunkat a többi európai nemzetek társaságától és visszamegyünk oda, ahol Szent István ideje előtt voltunk.”⁵⁶ Sajnos az országgyűlési napló csak ritkán tünteti fel a szónok nevét s a legtöbb hozzászólást személytelenül közli. A gondolatmenetből azonban megállapítható, hogy magyar követtől vagy követektől származik ez a vélemény, mely jellemzően világít rá a státusok és rendek emelkedett gondolkodására abban a korban, amelyet a nemzetiség az erőszakos magyarosítás évtizedeinek jellemeznek.

Az október 30-i hatvankilencedik ülésen folytatták tovább a vitát. Egyes követek már kifogyva az érvelésből, azt hangoztatták, hogy őket követi utasításaikban kötelezték a magyar nyelv melletti kitartásra, s ezért legfeljebb ahhoz járulhatnak hozzá, hogy a határidőt tíz évre hosszabbítsák meg, amit a rendek végül is elfogadtak. De siettek hozzátenni, hogy ez csak a hazabeliekre vonatkozik, az idegeneket pedig nem érinti. Végül azt a lehetőséget is meghagyták, hogy ahol tíz éven belül is elsajátítható a magyar nyelv, ott rövidebb idő alatt is bevezethető. A 3. pont határidejét is tíz évre változtatták meg.⁵⁷

A 4—8. szakasz elfogadása nem okozott nagyobb nehézséget. A 4. pontnál azt kívánták, hogy ne csak a felső, hanem az alsóbb iskolákban is legalább egy tárgyat magyar nyelven adjanak elő s a helytartótanács határozza meg, melyik legyen az illető tárgy. A határidő kérdése felett itt is vita támadt. Az 5. pontnál a lelkészek magyarul tudásának kötelezettségét az evangélikus lelkészjelöltekre is kiterjesztették, a 6. pontnál a *praeparanda* (tanítóképző) iskolákra vonatkozóan a rendek azt kérték, hogy itt is a magyar nyelv tanítására különös súly helyeztessék. A 7. pontnál azt követelték, hogy zárják ki a közhivatalokból azokat, akik magyarul nem akarnak megtanulni. A 8. pontnál Horvátország követe ismét azt hangoztatta, hogy „a nyelv béhozása iránt ők semmi erőszakot nem engedhetnek. Erőszak nélkül készek mindent elkövetni, ami a SS-nak és RR-nek kívánságát előmozdítja.”⁵⁸

⁵⁵ Napló 533.

⁵⁶ Napló 534—535.

⁵⁷ Napló 540.

⁵⁸ Napló 541—4.

A 9. pont körül ismét hosszabb vita alakult ki. A személynök — úgy is, mint a tábla elnöke — kijelentette, hogy mindaddig, amíg a királyi tábla mellett olyan prókátorok vagyis ügyészek nem lesznek, akik jól tudják a magyar nyelvet, nem lehet azt kívánni, hogy a perek itt magyar nyelven folyjanak. „Külföldben az következnék, hogy régi és bevált prókátorokat tanulatlan fiatal emberekkel kellene kicserélni, amiből tulajdon vagyoni biztonságunk szenvedne kárt. De szükséges bizonyos mértékig a latin nyelv fenntartása, mert ha ifjúságunk nem tanulja meg azt, akkor vagyonaink és jószágaink védelme válnék nehézkessé... A királyi tábla mindenkor deákul folytatta a maga dolgait. A magyar alkotmány csakugyan deák nyelven hozott törvényeken építődött. Ennek eltörlésével valóban lehet tartani amannak ingadozásától.”⁵⁹

A másnapi ülésen folytatták a 9. pont vitáját s többen pártfogásukba vették a magyar nyelv ügyét. Ezek azzal érveltek, hogy a perlekedő felek a pernek magyar nyelven való megindításával ki is nyilatkoztatták azt a kívánságukat, hogy ezen a nyelven hozzák a felső bírák ítéletüket. Mások a latin nyelv kihalásának aggályát igyekeztek eloszlatni, amikor rámutattak arra, hogy ezután is lehet latinul perelni. „Mindaddig, míg az igazság szolgáltatásában is be nem vevődik a magyar nyelv, addig hiába reméljük annak pallérozását. A deák nyelv is csak annak köszönheti előmenetelét, hogy az igazság ezen a nyelven szolgáltatott. Legszentebb az igazság szolgáltatása, ha ennek folyamatját és végzéseit igazán értik azok, akiket leginkább érdekel a dolog. Nem illik az igazság szolgáltatását idegen nyelvnek homályával betakarni. Az igazság nem fél a világosságtól, sőt az az ő valódi dísze, ha minden ember megértheti. Más nemzetek szinte úgy, mint mi, tudtak és tudnak deákul és mégis anyai nyelven foly náluk az igazság szolgáltatása.”⁶⁰ Magyar jogi nyelv csak úgy alakulhat ki, ha a királyi tábla is magyarul tárgyal. Mások viszont az ellenkező következtetést vonták le ebből, mondván, hogy mivel nincsenek magyar jogi kifejezések, fenn kell tartani a latin igazságszolgáltatási nyelvet. Attól is tartottak némelyek, hogy ha a tábla magyarul ítélnék, a törvényeket is magyarra kellene fordítani, már pedig a törvények a király és az ország közmegelegedésével hozódnak és lefordítani is csak ezen az úton lehetne.

Az igazságszolgáltatás és a törvények magyar nyelvének bevezetése kérdésében még erősebb a rendek ellenállása, mint a közigazgatás magyarosítása kérdésében volt. Magyarországon a deák nyelv nem is idegen, — mondják. Ez volt az országgyűlés nyelve, ebben foglaltattak minden szabadságok és királyi adományok. „Ha mindenek az országban magyar nyelven fognak folytatni, minek tanuljanak deákul a mi maradékink? Múltán lehet valóban tartani, hogy megint abba a tudatlanságba ne merüljünk, amelyben mindaddig voltak a mi eleink, ameddig a deák nyelv segedelme által nem részesültek a többi nemzeteknél esmeretes tudományokban.”⁶¹ „Az egész magyar törvénykönyvben magyarul semmi sincsen egy esküvés formáján kívül. Az országnak díszét eddig is csak az nevelte, hogy deákul tudtunk. Ezen nyelv által lettünk ismeretesekké a többi nemzeteknél. E nélkül most is régi homályunkba maradtunk volna. Ki beszél

⁵⁹ *Napló* 545. — A dűlt szedést magam emeltem ki.

⁶⁰ *Napló* 551. ⁶¹ *Napló* 553.

egész Európában magyarul a mi országunkon kívül? De itthon is, ha egyszer elfelejtjük a deák nyelvet, valamint régenten, úgy nemsokára tulajdon leveleink megértésére a papokra, vagy idegenekre szorulni fogunk.⁶²

Végül is a latin nyelvet s ehhez fűződő kiváltságokat féltő rendek véleménye kerekedett felül s a 9. pontot kihagyták. Ez lett a sorsa a 10. és 11. pontnak is. A 10. pontnál azt az ellenvetést hozták fel, hogy nem kötelezheti a törvény azokat, akik nem értik a törvények magyar nyelvét. Hont és Zala megye azonban jegyzőkönyvbe vétette azt a nézetét, hogy mindazt, amit a magyar nyelv érdekében az országgyűlés végzett, kevésnek találják és a 10. szakasz kihagyásába nem egyeznek bele. Az elnök arra hivatkozott, hogy még Erdélyben is, ahol a közdolgok többnyire magyar nyelven folynak, a felírások és törvénycikkek deák nyelven íródnak s így a rendek ettől a szakasztól is elálltak. Ugyanígy elmaradt a magyar színházról szóló 11. szakasz is.⁶³

Az 1807. évi országgyűlésen még két ülésen került szóba a magyar nyelv ügye. A november 27-i nyolcvanegyedik ülésen a katonafogadásról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor azt kérték, hogy a magyar seregeknél a levelezés az ezredestől az utolsó tisztig magyar nyelven folyjon. A horvátok ismét azt kérték, hogy ez reájuk ne vonatkozzék, amiről megnyugtatták őket s a kérdést nem vitatták tovább.⁶⁴ A december 14-i kilencvenharmadik ülésen a horvát bán magyar nyelvű beszédében a magyar nyelvet azért ellenezte a magyar ezredeknel, hogy a horvátok elől ne zárassék el a katonai pálya. Különben is lehetetlennek tartja a kétnyelvű hadsereget. A nádorispán erre azt felelte, hogy ez valóban a katonai alkotmánnyal ellentétben áll, de remény van arra, hogy Ófelsége ezt a kívánságot teljesíteni fogja.⁶⁵

Az országgyűlés november 13-án terjesztette fel a feliratot, amelyben a magyar nyelvre vonatkozó 86. számú sérelem a 62. sorszámot kapta. A felterjesztést a magyar kancellária elutasító véleményével együtt⁶⁶ december 1-én tárgyalta az államtanács és egyhangúan elfogadta a kancellária álláspontját a magyar nyelv további terjesztésével szemben. A király a december 7-i leiratban közölte az elutasítást, amit József nádor a december 14-i ülésen tartott beszédében azzal próbált szépíteni, hogy Ófelségének is szívéen fekszik a magyar nyelv előmozdítása. „El is fogadja a Státusoknak és RR. ezen célra törekvő dicséretes iparkodását. Azt ítéli azonban Ófelsége, hogy közelítik céljukat az ország rendei, ha elkerülnek mindeket, amelyekből az erőltetést lehetne gyanítani, azért is a dolgot nem annyira kedveltetnék. Ófelsége már ezen országgyűlésnek vége felé lévén, amennyire mostan az ország rendeinek ez iránt tett előadásait végre nem hajthatta, mindeneiket, amelyek a magyar nyelv előmozdítására szolgálhatnak, kegyelmesen el fog rendelni, hogy e szerint addig is a SS. és RR. kívánságának eleget tehesen, ameddig a legközelebb tartandó országgyűlésen bővebben lehessen az iránt értekezni.”⁶⁷

A magyar nyelv térhódításának ügye tehát 1807-ben megtört a kancellária és a király ellenállásán. A király környezete az egységes monar-

⁶² Napló 554. ⁶³ Napló 555. ⁶⁴ Napló 674—5. ⁶⁵ Napló 813—4.

⁶⁶ Szekfű: i. m. 48. sz. irat.

⁶⁷ Napló 801. — Szekfű: i. m. 48. sz. irat jegyzete.

chia, a magyar nemesség egy része pedig a rendi alkotmány védelmében már nemzetiségvédelmi érveket is felhozott a magyar nyelv fanatikusai-val szemben.

*

Az 1808. évi országgyűlésen a rendek nem hozták elő a magyar nyelv ügyét, Nagy Pál és a magyar nemzetiség többi lelkes híve meg sem jelent. Az országgyűlés azonban két nemzeti vívmányt iktatott törvénybe. Az egyik a királynéről elnevezett katonai Ludovika-akadémiának közadokozas útján való felállításáról, a másik a Nemzeti Múzeum alapításáról és a magyar nyelv művelését előmozdító más intézkedésekről szól (1808. évi VII. és VIII. tc.).

6.

Küzdelem a magyar nyelvért az 1811—12. évi országgyűlésen

Az előző országgyűlés hallgatása után az 1811—12. évi országgyűlésen a magyar nyelv körül ismét megindult a csatározás. A november 29-i huszonnyolcadik ülésen terjeszti elő az e célból kiküldött bizottság az ország „súlyait és kívánásait.”⁶⁸ A gravamenek és postulatumok 7. pontja alatt a bizottság hosszasan sorolja fel a magyar nyelven esett sérelmeket. Fájdalommal látják a rendek, hogy a magyar nyelv ügye nem halad előre, sőt e téren a hatóságok még a tétéles törvényeket sem tartják be. Marczibányi István alapítványt tett a pesti egyetemen, hogy a hadi építészet magyar nyelven taníttassék, de adományát visszautasították. A helytartótanács a magyar színésztársaságnak nem engedte meg, hogy a Pesten magyar alaphól épült színházban a német társasággal felváltva játszassék. Pedig a magyar nyelv a régi időkben általánosabb volt s a nemzet gondatlansága következtében szorult szűkebb térre. A magyar nyelv elnyomásával tulajdonképpen a nemzeti szellemet akarják elfojtani, ez ellen azonban a rendek felemelik szavukat, mert az igazi és jellegzetes nemzeti kultúra csak a nemzeti nyelv művelésével és terjesztésével érhető el.

A sérelmek után következik a követelések felsorolása. Követelik, hogy 1. a helytartótanács magyar nyelven tárgyalja az ügyeket s az ország összes törvényhatóságaihoz intézett minden rendeletét e nyelven adja ki; 2. a törvényeket magyarul szerkesszék; 3. a magyar nyelv a falusi és normális iskolákban, minden nyilvános tanintézetben és szemináriumokban rendes tantárgy legyen; 4. minden főkormányzószék és bíróság 1815. január elsejétől kezdve a magyar nyelvet használja; 5. 1812. január elsejétől számított hat év alatt minden iskolában az oktatás nyelve a magyar legyen; 6. hogy az újonnan felépített pesti színházban felváltva magyar és német színdarabokat adjanak elő; 7. a 3. és 5. §§. rendelkezései a csatolt részekbe is bevezetessenek. A 4. §-ban a főkormányzószék és bíróság részére megállapított határidőt 1822. január elsejéig meghosszabbítják.⁶⁹

⁶⁸ *Felséges Első Ferentz austriai császár, magyar és cseh ország koronás királyától Pozsony szabad királyi városába 1811-dik esztendőben, kis-asszony havának 25-dik napjára rendeltetett Magyarország Gyűlésének Jegyzőkönyve.* (Pozsonyban. Wéber Simon Péter betűivel 1811. és 1812. I—III. köt. (Az idézetek az I. kötetből valók).

⁶⁹ 1811. évi országgyűlési Irományok 127—9. — Grünwald: i. m. 487—9.

A nyelvi sérelmeket és kívánságokat a december 3-i harmincegyedik ülésen vették tárgyalás alá. Az érdemi tárgyalás megkezdése előtt az elnök felolvasta az 1791:XLV., 1792:VII. és 1805:IV. tc.-eket, amelyek meghallgatása után Csanád vármegye követe — utasításának megfelelően — annak a kívánságának adott kifejezést, hogy a magyar nyelv iránt külön felterjesztés intéztesék Ófelségéhez. Ehhez a véleményhez többen csatlakoztak s a személynök halasztó indítványa ellenére a státusok és rendek majdnem egyértelműleg a külön felterjesztés mellett foglaltak állást.⁷⁰

Az országos deputáció tervezetének felolvasása után ismét a személynök szállt szembe a javaslattal, kifejtve, hogy az abban foglalt szemrehányások elmaradhatnak, mert a magyar nyelvtörvényeket igenis végrehajtották. Az idősebb tisztviselőktől nem lehet megkívánni, hogy magyarul tanuljanak, viszont ezért állásukból sem lehet elbocsátani őket. „Arra, hogy csupa magyarok legyünk és mindenek azon a nyelven folyjanak a közdolgokra nézve, nem tíz-husz esztendő, hanem egész generáció szükséges.”⁷¹

A státusok erre azt felelték, hogy a törvényeknek ugyan nagyjából elég tétellett, de eredmény nem mutatkozik, mert hiába rendeltek az iskolákba magyar tanárokat, ha nincs aki magyarul tanuljon. A közdolgok folytatására ugyan a magyar nyelvet bevezették némely helyen, de a legmagyarabb vármegyék az ország közepén is deákul viszik a protokollumokat. A helytartótanács kapva kap az alkalmon, hogy a deák nyelvet megerősítse, tagjai között magyar alig található. A tisztségek betöltésének a német nyelvhez való kötéséről szóló rendeletet szigorúan megtartják, de azt az újabb törvényt nem alkalmazzák, mely szerint magyarokat is fel kell venni tisztségekbe. A rendek világosan megmondják, hogy nem az idegeneket akarják megmagyarosítani, hanem magát a magyarságot. „Világos, hogy a magyar nyelv ellen nagy az igyekezet, ugyan azért semmi eszköz, noha erőszakosnak látszik, nem erős; azért kényszerítéssel is végre kell vinni, mert *nem idegen nemzet akar magyarrá lenni. hanem maga a magyar elmellőzni kívánja a nyelvet; nincsen panasz a végrehajtó hatalom ellen, hanem maga a nemzet ellen; sok főembereink nem tudnak magyarul és magzataikat magyaroknak nem nevelik; de okuk sincs ami a taníttatásra indítsa...*”⁷² Csanád vármegye követe azt is szövéttette, hogy a magyar ezredeknél a magyarok emeltessenek tisztségekre, a személynök azonban ennek mellőzését kérte.

A gravameneknek Marczibányi István alapítványára vonatkozó pontjánál a személynök kétkedését fejezte ki az ott említett tényállás iránt. Trencsén vármegye követe, az elhunyt Marczibányi István testvére azonban megerősítette a felirattervezetben foglaltakat, sőt hozzátette, hogy az elhunyt a szükséges könyvek magyarra fordítását is vállalta volna, de ajánlatát így sem fogadták el.⁷³

Annál a szakasznál, mely szerint a megyékben a főispánok nyomására ismét latinul vezetik a jegyzőkönyveket, a személynök javaslatára ki-

⁷⁰ Napló 335.

⁷¹ Napló 336—7.

⁷² Napló 337—8. — Az idézet egy részét magam szedtettem dűlten.

⁷³ Napló 339—40.

hagyták a főispánokra nézve sértő kitélt. De a személynök akarata ellenére felvették a feliratba Szabolcs vármegye követének javaslatára azt a megállapítást, hogy a magyar nyelv a közügyek intézésére alkalmas.⁷⁴ A színjászó társaságra vonatkozó résznél az elnök azt az ellenvetést tette, hogy nem kívánható a német társulattól kelléktárának a magyar színészek részére való átadása. Pest vármegye követe azonban rámutatott arra, hogy a magyar társulatnak is van kelléktára s ennek ellenére sem engedik játszani, amire a rendek a szakasz megtartása mellett döntöttek.⁷⁵ Az utolsó szakaszból a személynök kívánságára kihagyták a magyarság elkorcsosodására vonatkozó kitélt.

A bizottság a felirat tervezetében a történelmet is felhozta álláspontja alátámasztására és hivatkozott I. Ferdinándnak arra az ígéretére, hogy a magyar nyelvet meg fogja tartani és elő fogja mozdítani. Heves vármegye követe több régi törvényre való utalást javasolt, amelyek a nyelvi és nemzeti öntudat mellett tesznek tanúbizonyságot. A következő, december 4-i ülésen újabb részleteket olvastak fel I. Ferdinánd és Zápolya János leveleiből a magyar nyelv megtartására vonatkozóan és elhatározták, hogy a levelekre a jegyzőkönyvben kitérnek és a feliratban is említést tesznek róluk.⁷⁶

A gravamenek letárgyalása után a postulatumokra került sor. Már az első cikknél a személynök kijelentette, hogy a helytartótanács nem vezetheti be máról-holnapra a magyar nyelvet, hanem határidőt kell erre a célra megállapítani. A státusok és rendek erre azt válaszolták, hogy II. József is így vezette be a német nyelvet. A magyar nyelvet azonnal be kell vezetni a közdolgok folytatásába, „mert csak a nemzeti nyelv megtartásával és béhozásával formáltatik a nemzeti karakter, nevededik a hazához vonzó szeretet, elevenítettik a régi nemzeti szokás és erkölcs...“ E nagy cél mellett eltörpül azoknak a tisztviselőknek az érdeke, akik a nyelvmozgalom megindulása óta eltelt húsz év alatt sem tanultak meg magyarul. „Nincs is abban semmi igazságtalanság, amidőn a magyar saját nemzeti nyelvére szoríttatik...“ Voltak, akik azt kérték, hogy a vármegyeik mind magyar nyelven vigyék dolgaikat.⁷⁷

Ezután az egyes vármegyeik követei fejtették ki nézeteiket. Trencsén követe elmondja, hogy e vegyes lakosságú vármegyében mindent elkövettek a magyar nyelv bevezetése érdekében. A lakosság azonban a magyar nyelvet általában nem tudja s ezért javasolja, hogy politikus dolgok folytattassanak egy bizonyos idő múlva magyarul, a törvényes dolgok azonban maradjanak latinul, a közönséges dolgoknak magyar nyelven leendő folytatására pedig hosszabb időt kell adni.⁷⁸ Arva és Szepes vármegye, valamint Lőcse város követének hasonló értelemben történt felszólalása⁷⁹ után a személynök sietett leszögezni, hogy a magyar nyelv azonnali bevezetése gyakorlatilag keresztülvihetetlen. „Ne erőltessük a dolgot, — úgymond, — mert ezzel nemhogy nemzeti nyelvünket elősegéle-
rénk, hanem sok hazafiakat éppen ezáltal a nyelvnek gyakorlásától elidegenítünk: lassú eszközöket kell választani, amelyek a nyelvhez való szeretetet gerjesszék azokban is, akik még eddig azt elegendőképpen meg

⁷⁴ *Napló* 340—2. ⁷⁵ *Napló* 342. ⁷⁶ *Napló* 349.

⁷⁷ *Napló* 351. ⁷⁸ *Napló* 352—3. ⁷⁹ *Napló* 353—4.

nem tanulhatták, — meg kell gondolni, hogy országunk nem olyan, mint más ország, mert ez többféle nemzetből van összeszerkesztetve és többféle nyelven beszélnek lakosai...⁸⁰ A személynök felfogásában Magyarország *közjogi egység*, amely többszáz éven át fenn tudott állani, noha a közdolgokat latinul intézték s a nemzetiségi egyéniség tudata teljesen kiveszni látszott az ország akkori vezető-személyiségeiből.

A vita további során a legkülönbözőbb ötletek merültek fel. Szepes vármegye követe megjegyezte, hogy nem jó II. József példájára hivatkozni, mert a magyar nyelvet erőszaktól mentesen kell bevezetni, nehogy amikor gyarapítani akarják, megromtsák.⁸¹ Mások javasolták, hogy a magyar regimentekben csak olyan lehessen tiszt, aki magyarul tud; a kamerális hivatalokban is ilyeneket alkalmazzanak; a technikus terminusokat külön országgyűlési bizottság fordítsa magyarra; a helytartótanácsba és a magyar vármegyékbe vezessék be azonnal, a vegyeslakosságú vármegyékbe pedig egy idő múlva a magyar nyelvet. A személynök e javaslatok ellen foglalt állást. A többség végül is úgy határozott, hogy a cikk maradjon úgy, amint azt az országos deputáció szövegezte, csak a végéhez adassék hozzá, hogy a törvényhatóságok hivatalos levelezésüket és jegyzőkönyveiket magyar nyelven tartoznak vezetni.⁸²

A törvények magyar nyelven való szerkesztéséről szóló 2. pontnál némelyeknek a státusok közül az volt a megjegyzésük, hogy a regnikoláris deputáció elhagyta az országnak azt a kívánságát, mely szerint ha a törvény szövegére vonatkozóan kétely támadna, a magyar nyelvű szöveg az irányadó; mások a főrendekhez való felírás magyar nyelve mellett törtek lándzsát, ismét mások instrukciójukhoz képest a törvénykönyv magyarra való lefordítását sürgették.⁸³ Az elnök erre azt felelte, hogy ha Ófelsége hozzájárulna ahhoz, hogy a törvénycikkek magyarul is írassanak, akkor is annak a szövegnek kellene eredetinek lennie, amelyiket a törvényhozó hatalomnak mindkét része helybenhagy, tehát a latinnak; az izenetek nyelvének megváltoztatása most nem időszerű; a törvénykönyv magyarra fordítása pedig igen nagy munka.⁸⁴ Maradt tehát minden a régiben.

A 3. pont, mely a magyar nyelvnek az iskolákba való bevezetését tárgyalta, ismét hosszú vitát idézett fel. Némelyek azt állították, hogy a megfelelő oktatók hiánya miatt nem terjed a magyar nyelv, s ezért kívánták, hogy törvény által köteleztessenek az uraságok a törvényhatóságoknak ez ügyben kiadandó és az urasági oktatók jobb ellátására irányuló rendeleteinek betartására. A személynök most a Hármaskönyvet vonultatta fel a magyar nyelv ellen s azt mondta, hogy annak sérelme nélkül nem lehetne a más erszényére törvényt hozni. A rendeknek azonban ez csak olaj volt a tűzre, s most már arra követeltek törvényt, hogy az uraságok idegen tiszteket ne hozhassanak be az uradalmaikba és rendelkezéseiket ne adhassák ki idegen nyelven alattvalóiknak.⁸⁵

Fontos javaslat volt az is, hogy a lelkészek tanuljanak meg magyarul s ahol híveiknek csak egy része tud magyarul, ott is azokat magyar

⁸⁰ *Napló* 355—6. ⁸¹ *Napló* 356—7. ⁸² *Napló* 358.

⁸³ *Napló* 358—9. ⁸⁴ *Napló* 359. ⁸⁵ *Napló* 360—1

nyelven pásztorolják. A magyar nyelvet be kell vinni a szemináriumokba és papi beneficiumhoz csak az juthasson, aki magyarul tud. A papi rend erre azt válaszolta, hogy a kispapoknak a többi tantárgyak mellett nincs idejük magyarul tanulni, különben is különös volna egy tót egyházközség papi állását be nem tölteni azért, mert nincs olyan lelkész, aki a tót mellett magyarul is tud. A statusok azonban kitarítottak javaslatuk mellett s rámutattak arra, hogy vegyeslakosságú községek tótosodtak el azért, mert nem volt lelkészük, aki magyarul tudott volna.⁸⁶

Az elnök ezúttal is megvédte az idegen gazdatisztleket tartó urakat és a magyarul nem tudó papokat s javasolta, hogy ne változtassanak a szövegen. A vita most az egyesült és nem egyesült ó-hitűek magyar nyelvre tanítása felett folyt tovább, amire Krassó megye követe előadta, hogy a nem egyesült oláh nemze' papjait a szemináriumokban éppen csak hogy olvasni megtanítják, ezért ezek nem alkalmasak arra, hogy magyarul is megtanuljanak. Több határozó és sürgető indítvány elhangzása után végül elfogadták a személynök indítványát, mely szerint külön szakaszban fogják kérni Ófelségét a nem egyesült ó-hitűek kipallérozására.⁸⁷ Meghagyták a 4. pontot is, mely a főkörmányszékhez és a bíróságokhoz a magyar nyelv bevezetését 1815. január elsejétől kezdve kéri elre:edelni.

A magyar oktatás hat éven belül való bevezetéséről szóló 5. pont ellen a személynök különböző elvi és gyakorlati nehézségeket támasztott. Voltak, akik a hat év múlva esetleg elbocsátandó tanítókon sajnálkoztak, mások a tanítási nyelv osztályonkénti fokozatos bevezetését indítványozták. A következő, december 5-i ülésen a személynök ez utóbbi indítványhoz csatlakozott; ezt a bihari és pesti követek hozták javaslatba. Az esztergomi főkáptalan követe a teológiai tudományok kivételezését javasolta a magyar nyelven való tanítás alól, amire többen azt mondták, hogy a bibliát magyarra is le lehet fordítani. A többség azonban helyeselte a követ felszólalását és az 5. szakasz végére odaiktatták: „*exceptis Theologicis Studiis.*“⁸⁸ Nógrád megye követe a hat év ellen foglalt állást, amire Pest követe a debreceni kollégium példáját hozta fel, ahol két hónap alatt minden tudományok magyarul folytattattak, de Abaúj vármegye követe kész volt a viszonylással; a reformátusok maguk választják tanítóikat, a pápistáknál azonban a felsőség nevezi ki őket. Szabolcs, Gömör, Somogy megye követei ragaszkodtak a határidőhöz, a többség azonban Bihar megye követének a magyar nyelv fokozatos, osztályonkénti bevezetésére irányuló javaslatát fogadta el s a 3. és 4. pontot felcserélte, az 5. pontot pedig úgy módosította, hogy a magyar nyelven való tanítás 1812-ben indul meg az alsó iskolákban és nyolc év alatt fog fokozatosan általánossá tétetni.⁸⁹

Ezután nyitotta meg a vitát a személynök „a magyar játék színről“ (6. pont), előre leszögezve a maga különös álláspontját a következőkben: „Ha a magyar nyelv terjesztése által a nemzeti erőt, energiát és vitézséget akarjuk visszahozni, ezen célra a játszó színeknek alkalmas voltáról méltán kételkedik, bizonyítják ezt a régi nemzetek példái, akiknél a *theátrumok csak hanyatló s elgyengült korokban hozattattak bé.*“ Békés vár-

⁸⁶ Napló 361—2 ⁸⁷ Napló 365—7.

⁸⁸ Napló 379. ⁸⁹ Napló 379—83.

megye követe is fontosabbnak tartotta a játékszínél a magyar tudós társaság felállítását, mások azonban a játékszínnek az erkölcsre, nyelvre és jóízlésre gyakorolt hasznos befolyását bizonygatták; akadt olyan is, aki ezt kétségbe vonva, nem tartotta a játékszínét elég illendő tárgynak ahhoz, hogy törvényt hozzanak róla. Mások viszont azért ragaszkodtak a felírásnak ehhez a pontjához, mert egy ízben már elutasították azt a kérést, hogy Pesten a magyar társulat a némettel felváltva játsszék, noha a pesti theátrum a magyar városnak eladott fundusaiból épült. Ezért, ha a két játékszín nem férne meg, egyedül a magyarnak kell megmaradni. A személynök Pest város védelmére kelt, mint aki természetes, hogy annak adja el színházát, „akitől a reá költött kapitálisaitól legbizonyosabb hasznát várhatja.“ Pest követe ehhez még azt is hozzátette, hogy a német társaság azért is szükséges, mert „játékszínünk még formálva nem lévén, szüksége van annak példára, mely szerint magát tökéletesítse.“ A személynök javaslatára végül is úgy döntöttek, hogy törvény nélkül csak felírás útján kéri a németekkel való felváltva játszást, kihagyva a tervezetből azt a részt, mely szerint, ha a kérést nem teljesítik, a pesti színház a nemzeti nevet nem fogja megérdemelni, valamint azt is, hogy ha a két játékszín nem fér meg együtt, csak a magyar maradjon meg.⁹⁰ Ebből a vitából is látszik, hogy a személynök és a rendek tekintélyesebb része teljes meg nem értéssel szemlélte a magyarság nemzeti öntudatra ébredésének folyamatát, a színjátszást pedig az erkölcstelenség egyik fájának tekintette.

A 7. pontnál, mely a magyar nyelvnek a Magyarországhoz tartozó részekbe való behozatalára irányult, kiújult az azelőtti országgyűlésekből jól ismert horvát-magyar vita. A horvátországi ítélőmester kifejtette, hogy a kapcsolt részek lakosai nem ellenkeznek a státusok és rendek azon dicséretreméltó szándékával, amellyel a magyar nyelv elterjesztése által az ország különféle lakosait szorosabb kötélekkel kívánják szülőföldjükhöz kapcsolni. Azt is igazságosnak találják, hogy a kapcsolt részek főkorányszékeibe egy idő múlva csak olyanok alkalmaztassanak, akik magyarnak tudnak. „Azt mindazonáltal megkívánják azon ország részeinek rendjei, hogy kebeleikben magok dolgai iránt a deák nyelvvel való élésben, melyen mind sarkalatos törvényeik, mind egyéb privilégiumaik írva vannak és mellyel eleitől fogva állandóan éltek, háborítatlan meghagyattassanak.“ Ezt kívánja a részek és a korona közötti szövetség szentsége s a koronától elszakadt részeket is végleg elidegenítenék a magyar nyelv erőszakos terjesztésével. Dalmácia, Horvát- és Tótország épen úgy ragaszkodik jogaihoz, mint Magyarország s ezért kéri, hogy az Ófelsége által is jóváhagyott statutum értelmében hagyják meg háborítatlanul a részek lakosait a deák nyelvvel való élésben.⁹¹

Ez a mérsékelt beszéd meggyőzte a személynököt, a státusokat és a rendeket. Pest vármegye követe még hozzátette, hogy a magyarok nem akarják a horvát nyelvet elnyomni, hanem csak a latint akarják kiküszöbölni, amit a horvátoknak éppen úgy tanulniok kell, mint a magyart; a külön statutum pedig, mely a deák nyelvet írja elő, nem véd meg a

⁹⁰ Napló 384—8 ⁹¹ Napló 388—91.

nála erősebb törvénnyel szemben. Az első horvátországi követ erre azt felelte, hogy ha törvényt is hoznának, az csak a jövőre vonatkoznék, a horvát statutumot azonban Ófelsége jóváhagyta, s így annak kötelező ereje van. A horvátoknak nincs kifogásuk a magyar nyelv ellen, aminek a bizonyítására felolvasta Horvátország közgyűlésének végzését, amelyben a horvátok is a magyar nyelv tanulásának előmozdítása mellett foglaltak állást, Pozsony, Bars és Árva megye is a magyar nyelv erőszakolása ellen nyilatkozott, csak Gömör megye követe tartotta szükségesnek azt is felhozni, hogy Horvátország, mely egy megyénél is kisebb, nem gördíthet akadályt a nemzet igyekezete elé, a három szlavón megye pedig mindig Magyarországhoz tartozott. Amire Horvátország második követe válaszolt, fájdalmanak adván kifejezést, hogy a legutóbbi háború alkalmával elszenvedett veszteséget ismét a horvátok szemére vetik. A szlavóniai megyék pedig a horvát bán alá tartoznak — úgymond —, amiről az országgyűlés előtt már esett szó. Valamint a nyelvek különbözősége a Magyarország és a részek közötti egységet sohasem gyengítette, úgy a nyelv egyenlősége sem növelheti azt. A személynök a státusok és a rendek akaratát fejezte ki, amikor kijelentette, hogy „valamint Erdélyországban noha három nemzet vagyón, mely rész szerint különféle nyelvvvel, sőt némely különös jussokkal is bír, mégis sarkalatos Constitutióval él s tökéletes egységben eszközli a közboldogságot, úgy Horvátországnak más nyelven való szó-lása sem eddig nem akadályozhatta, sem ezután akadályozni nem fogja a szoros egységet s a köz tárgyra való atyafiságos törekvést.”⁹² A 6. pont a felirattól kimaradt.

Miután a főrendek is letárgyalták a felirat-tervezetet, véleményüket az országbíró ítélőmestere által megizenték a státusoknak és rendeknek, akik azt december 10-i harminchatodik ülésükön vették tárgyalás alá. A főrendek kevés módosítással elfogadták a tervezetet, az alsó tábla csak a lényegesebben módosított 2., 4. és 5. pontot vette újabb tárgyalás alá. A 2. pontnál a főrendek azt kívánták, hogy a két nyelven írandó törvények közül a latin legyen az eredeti. Ezt a javaslatot a személynök is támogatta s hozzá csatlakozott Heves vármegye követe is. Az ellenvéleményen levők azzal érveltek, hogy a törvényeknek azon a nyelven kell megjelenniök, amelyet a nép is megért. Ami az uralkodót illeti, ő is tud magyarul, s ha tökéletesen nem is tudna, ezúton kívánják őt a magyar nyelv megtanulására bírni. Ha azonban ezt nem fogadnák el, akkor legyen mind a két szöveg eredeti. A személynök erre azt felelte, hogy az országban nagyobb azoknak száma, akik nem értenek magyarul s a latin nyelv országosabb a magyarnál. A fejedelmi ház nem tud tökéletesen magyarul, a törvények pedig az országot és a fejedelmet egyaránt érintik. Két eredeti szöveg nem lehetséges. Végül is a többség elfogadta a főrendek javaslatát és a második pont végéhez hozzáfűzték: „*et textus latinus pro originali habeatur.*”⁹³

A 4. pontnál, mely a magyar nyelv ismeretét a lelkipásztoroknál is a jövőre megkívánja, a főrendek annak betoldását kérték: „*in quantum necessitas curae animarum admittit.*” Az esztergomi főkáptalan követe

⁹² Napló 391—7. ⁹³ Napló 422—5.

ezt úgy magyarázta, hogy ez csak a jelenre vonatkozik, mert a jövőben minden lelkipásztorságra menendő papnak tudnia kell magyarul, most azonban ha tót vagy német községbe csak magyarul tudó papot szabad küldeni, félős, nehogy ezek a községek lelkipásztor nélkül maradjanak. A státusok és rendek nagyobb része nem akarta elfogadni a főrendek javaslatát, mert a lelkipásztoroknak van a legnagyobb befolyásuk a nép szívére s belőlük lesznek a püspökök, akiktől a törvény úgysis megkívánja, hogy tudjanak magyarul. Szabolcs vármegye követe hároméves határidőt hozott javaslatba; ezt a személynök a státusok és rendek hozzájárulásával nyolc évre tolta ki, úgy mint a tanítóknál, aminek következtében a következő szavakat toldották be az új negyedik szakaszba: „*evolūtis a cursu scholastico futuri anni 1812. octo annis.*“⁹⁴

Az 5. pontnál a főrendek a magyarul tanítandó tudományok sorából kivételt kívántak a logikát, etikát és metafizikát. Az esztergomi káptalan követe ezt azzal támasztotta alá, hogy e tudományok szorosan összefüggenek a teológiával, amelyet úgysis latinul fognak tanítani. Az ellenvéleményen levők azzal érveltek, hogy e tudományok a világiak számára is szükségesek s ezért legalább a világi főiskolákon magyarul kell tanítani őket. Az elnök arra hivatkozott, hogy a bécsi egyetemen is a főbb tudományok deák nyelven taníttatnak s a többség elfogadta a főrendek javaslatát, aminek következtében a következő kiigazítást vették fel az ötödik pontba: „*exceptis inter studia altiora Logica videlicet, Ethika, et Metaphisica, nec non Theologicis studiis.*“⁹⁵

A főrendek válasziene a december 11-i harminchetedik ülésen került tárgyalásra. A főrendek kitartottak a papok magyar tanulásánál eszközölt módosításuk mellett, de a státusok és rendek sem engedtek a nyolcéves határidőből, mert aki ennyi idő alatt nem tanul meg magyarul, „az vagy gyáva elméjű, vagy hazájának ezen fáradságot szentelni nem akarja; egyik esetben sem érdemel tehát tekintetet.“⁹⁶ Végül a december 18-i ülésen vették tárgyalás alá a főrendek újabb izenetét, amelynek lényegesen enyhített szövegét az alsó tábla is elfogadta. Ez így szól: „*exceptis extraordinariis necessitatis casibus, qui provisionem curae animarum impediunt.*“⁹⁷ Végül a december 18-i ülésen a státusok és rendek elhatározták, hogy a magyar nyelvi sérelmet külön terjesztik fel, amihez újabb izenetváltás után a főrendek is hozzájárultak. Az előszót e felterjesztéshez Szabolcs vármegye követe írta.⁹⁸

Az országgyűlés december 19-i negyvenedik ülésén az országbíró ítélőmestere felolvasta deák és nemzeti nyelven a felterjesztést.⁹⁹ A királyi válasz csak az 1812. április 28-án tartott száznegyedik egyesülésre érkezett meg.¹⁰⁰ A Petkovich Lajos referens által készített válasz, amelyen a magyar főhatóságok, főurak és főméltóságok hatása érzett, elutasító volt. Az indokolás ugyanaz, mint 1807-ben: az eddig hozott törvények a magyar nyelv kiművelésére és terjesztésére elégségesek lévén, új törvények

⁹⁴ Napló 426—8 ⁹⁵ Napló 428—30. ⁹⁶ Napló 442.

⁹⁷ Napló 471—2. ⁹⁸ Napló 488—9.

⁹⁹ *Trományok* 33. sz. 154—8. — Szekfü: i. m. 55. sz. irat.

¹⁰⁰ Napló 1432.

alkotásának szüksége nem forog fenn.¹⁰¹ A rendek Vay József indítványára jegyzőkönyvben fejezték ki elkeseredésüket és azt a reményüket, hogy a vármegyék saját hatáskörükben fogják megvalósítani azt, amit a király megtagad. A király válaszképpen megtiltotta a diarium kinyomatását, amit ugyan nem hajtottak végre, de a magyar nyelv ügye a király és a rendek közti meghasonlás folytán Széchenyi fellépéséig nem került ismét napirendre.¹⁰²

*

Az 1790—1825-ig terjedő kor mintegy bevezetését képezte a tulajdonképeni magyar reformkornak — állapítottuk meg tanulmányunk kezdetén. A magyar nyelv bevezetéséért folytatott országgyűlési küzdelmekből az is nyilvánvalóvá válik, hogy ezek a harcok szívesen kapcsolódnak a Széchenyitől felkarolt reformmozgalomhoz. Az újabb magyar történetírásban mindinkább utat tör az a felfogás, hogy az 1790-től 1848-ig tartó időszak a nemzet szellemi és gazdasági életének javítását célzó eszmék és törekvések szempontjából voltaképpen egy korszakot alkot, tehát a reformkorszak tágabb értelemben nem Széchenyinek 1825-i fellépésével indul meg, hanem az 1790—91-i országgyűléssel.¹⁰³ A nyelvharok országgyűlési története is ezt az álláspontot igazolja. A magyar államnyelv bevezetésének gondolata II. József visszavonó rendelete után ölt határozott formát s a konzervatív főnemesek, a horvát követek és főként a bécsi udvar ellenállását az 1790 és 1825 közötti országgyűlések törlik meg. A magyar nyelvhasználati jog szempontjából annál kevésbé számíthatjuk 1825-től a reformok megindulását, mivel az 1825—27. évi országgyűlésen nem is jött nyelvtörvény létre s Széchenyi fellépése után az 1830:VIII. tc. volt az első magyar nyelvtörvény. A magyar nyelv az 1844:II. tc.-kel válik teljesjogú államnyelvvé s az ehhez vezető politikai és szellemi mozgalmat az 1791:XVI. tc. indította el. A szűkebb értelemben vett reformkorszak nyelvtörvényei, az 1830:VIII., 1836:III., 1840:VI. és 1844:II. tc., amelyekben a magyar államnyelv kiteljesedik, mind az 1791:XVI., 1792:VII. és 1885:IV. tc.-eken épülnek fel, őket fejlesztik logikusan tovább. A különbség a két időszak között legfeljebb abban áll, hogy amíg 1825-től a nemesek hosszú és névtelen sora küzdött a magyar nyelvért és nemzetiségért, addig 1825 után a nemzet nagy államférfiai és írói veszik át és viszik sikerre a magyar államnyelv ügyét. A nyelvi harcok első és küzdelmesebb fejezete tehát méltán megérdemli, hogy a magyar reformkorszakhoz számítson.

Mikó Imre

¹⁰¹ *Irományok* 469. ¹⁰² *Szekfü: i. m.* 83—4. ¹⁰³ *Kornis: i. m.* 174.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Kópárokja és társai. A kalotaszegi Méra község jelenkori helynévanyagában¹ egy szántóföld, illetőleg árok *Kópárokja* ~ *Kúpárokja* néven szerepel.² Utótagjában világosan felismerhető árok köznevünk 3. sz. birtokos személyranggal ellátott alakja. Előtagjának eredetét, a helynévre vonatkozó történeti adatok hiányában, már nem ilyen könnyű megfejtetni. A Mérával szomszédos Magyarnádas helyneveivel való összevetés alapján azonban kétségtelennek tartható, hogy a név mai *Kóp-* ~ *Kúp-* előtagja a *Képe* (> *Köpe*) családnévből, illetőleg helynévből alakult.

A Méra és Magyarnádas között feküdt egykori *Vataháza* községet³ 1756-ban *Köpe v. Kepe* néven is említik⁴; a község e neve minden bizonnyal a *Képe* > *Köpe* családnévből vált helynévvé. A *Kepe* helynév *Vataháza* község eltűnése, illetőleg területének Magyarnádas határába beolvadása után Magyarnádason napjainkig is használatban maradt. Említik 1864-ben⁵ és 1912 körül⁶ is. Az 1941. évi helyszíni gyűjtéskor pedig a teljesen elruménesedett Magyarnádason a mérái határszélén egy domb rumén *D'alu Kepi* („Kepe dombja”)⁷, a rajta fekvő kaszáló r. *Kepe*, s az említett domb nyugati oldalában egy gödör r. *Gropa Kepi* („Kepe gödre”)⁸ nevét jegyezték le.⁹

A *Kepe* helynévre vonatkozó történeti adatok tanúsága szerint a *Kepe* név egykor nemesak a mostani kis dombot, hanem az itt fekvő egész hegyet jelölte.¹⁰ A mérái *Kópárokja* ~ *Kúpárokja* nevű árok e hegy délkeleti oldalában fekszik, nyilvánvaló tehát, hogy elnevezését a *Kepe* névvel jelölt hegy oldalában való fekvéséről nyerte, s eredeti alakja *Képe árokja* volt. Ez a helynévalak az 1756-i adatból kitűnő *Képe* > *Köpe* fejlődés hatására *Köpe árokja* alakúvá vált. Majd pedig a magyar nyelvterület valamennyi nyelvjárásában, s éppen a kalotaszegi helynévanyagban is gyakran észlelhető magánhangzó-kiesés jelensége következtében, amely szerint gyakran használt kifejezésekben két érintkező szó határán az egymás szomszédságában levő teljes nyomatékú két magánhangzó egyike (Erdélyben mindig az első) nyomtalanul kiesik; a *Köpe árokja* helynévből *Kópárokja* lett. De ez az alak is további hangfejlődésen ment keresztül. Az erdélyi nyelvjárásokban ugyanis rendkívül gyakori jelenség a többtagú szavak hangsúlyos szótagbeli rövid magánhangzójának megnyúlása,¹¹ s a hangfejlődés következtében a *Kópárokja*

¹ Szabó T. Attila, *Kalotaszeg helynevei. I. Adatok.* Kolozsvár, 1942. 246. (Az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása.) Alább rövidítve: *KszHn.*

² A helynévközlés szerint e név egy szántóföld neve, de a helynévtérképen megjelölt helyen a 25.000-es katonai térkép 5271/3. szelvénye név nélkül egy hegyoldali árkot tüntet fel.

³ *KszHn.* 269.

⁴ „*Vataháza praedium*, melyet *Köpe v. Kepe* nevű helynek is hínak.” (*KszHn.* 223, 269.)

⁵ „*Kepe* egy része oldalos kaszáló, egy része erdő, egy része szántó, — van az aljába egy oldalba van mészkő bánya igen jó mészkő és fehér égettetik, a gödrében van egy jó forrás.” (*KszHn.* 225.)

⁶ „*Kepe, Képei* (!) szénafüvek” (*KszHn.* 226.)

⁷ „*A* ()-ben álló helynevek saját fordításaim. A szóbanforgó három helynévnek csak rumén neve került elő a helyszíni gyűjtés alkalmával.

⁸ *KszHn.* 226.

⁹ A 25.000 katonai térkép a hegynek északra, már nem a kalotaszegi községekhez tartozó Magyarszentpál határába nyúló részét is *Kepe* névvel jelöli.

¹¹ *Horger Antal* szerint „... feltűnő, hogy csak a felsőnyelvállású rövid magánhangzók nyúltak meg ilyen hangsúlyos helyzetben, a középső és alsó nyelvállásúak ellenben nem.” (*A magyar nyelvjárások.* Bp., 1934. 50). — E megállapítás azonban kiigazításra

alakból *Kőpárokja* lett, ebből pedig az e nyelvjárásban gyakori jelenséggént megfigyelhető *ő > ú* változás hatására a helynév hangsúlyos *ő* tőhangjának egy fokkal zártabbá válása révén a *Kőpárokja* alakváltozat keletkezett.

A fentebb tárgyalt helynév előtagjának a megfejtését számomra két másik, szintén *Köpe* családnévvel alakult és ugyancsak értelmetlenné vált hétfalusi helynév ismerete segítette elő. Megemlítésre kínálkozik tehát itt ama helynévnek eredete megfejtésének ismertetése is.

A barcasági csángó Hétfalu jelenkori helynévkincsének összegyűjtésekor, 1937. tavaszán Hosszúfaluban egy kaszálók borította hegyoldalnak *Köpegrés vódal*a, s a hegyoldal aljában elterülő rétnak *Köpegrés ajja* nevét jegyeztem le. A két helynév *Köpegrés*- előtagjának a jelentését, illetőleg eredetét a lakosság nem ismerte. Egyesek család- vagy ragadványnevet sejtettek benne, mások — a falu mellett egy határreszt jelölő, ruménből kölcsönzött *Körpenés ~ Körpenyés* (< rumén *Kárpiniš* 'Gyertyános [-erdő]') helynévvel összevetve — rumén eredetűnek tartották. Mindkét magyarázat már első hallásra valószínűtlennek tűnt fel, s a további vizsgálat során valótlannak is bizonyult. A két helynek a ruménség körében csak kevesek által ismert *Kepegriš* neve ugyanis a rumén nyelvben értelmetlen, de egyébként is nyilvánvaló, hogy a rumén helynévalak a magyarból vett kölcsönzés: *Köpegres* család-, vagy ragadványnevet pedig Hétfaluban ma nem ismernek, s a multból sem sikerült kimutatni. Hétfalunak az 1500—1510 közötti valamelyik évből fentmaradt legrégibb családnevei között már szereplő, s a ma is több faluban elterjedt *Köpe* családnév, valamint a vele alakult tatrangi *Köpe kertje*, s a Hosszúfaluban 1872-ben említett *Köpe esztenája* helynévvel kapcsolatban gondoltam ugyan arra, hogy a *Köpegres* szó is a *Köpe* családnévből alakulhatott, de a szövegi hangsoport megfejthetatlensége miatt ezt a feltevésemet bizonytalannak tartottam. Nem igazított útbá a szó eredetének megfejtésében a vele alakult két helynévnek 1872-ből ismert *köpegres oldala* és *köpegres alja* alakja sem.

A *Köpegres* helynév-előtag eredete csak akkor világosodott meg előttem, amidőn ugyanazon év nyarán Budapesten a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában a *Pesty Frigyes*-féle kéziratot helynévgyűjteményből másoltam le az 1865. évi gazdag hétfalusi helynévgyűjtést. E kézirat hosszfalusi helynévanyagában a *Köpegres oldala* és *Köpegres alja* helynév nem fordul ugyan elő, ellenben a most velük jelölt területtel szomszédos helyek nevei között egy erdőt *köpe egrese* néven említenek. Kétségtelen, hogy ez a *Köpe egrese* helynév a napjainkban kaszálókka borított *Köpegres-oldala* nevű hegyoldalon fekvő egykori erdő neve volt, s előtagjában a *Köpe* családnév, utótagjában pedig az *éger* 'alnus' fa-név nyelvjárási *egér* alakjának -s képzős *egrés*, illetőleg ennek 3. sz. birtokos személyragos *egrése* alakja szerepel.

Az 1865. évi *Köpe egrese* helynévadat alapján most már világosan áll előttünk a *Köpegres* helynév-előtag története. Az egykori *Köpe egrese* helynév a fentebb már említett magánhangzó-kiesés jelensége következtében először *Köpegrese* alakú lett, majd két helynévösszetétel előtagjává válván,

szorul. Szabó T. Attila szíves szóbeli közlése szerint Erdély nemzetiségi vidékein a rumén nyelv hatására hangsúlyos helyzetben nemcsak a felső nyelvállású rövid magánhangzók (*i, ü, u*) nyúltak meg, hanem a középső és alsó nyelvállásúak is. A Bádok községben (Kolozs m.) végzett népnyelvi gyűjtéséből valók pl. a következő adatok: *kőkörösín* (kőkörösin), *tőpször* (tőbbször), *gyökere* (gyökere), *köhög* (köhög), *tövis* (tövis), *kömény* (kömény), *özvegy* (özvegy), *ökörnyelv* (ökörnyelv), *öcsém* (öcsém), *fógoj* (fogoly), *kószdaba* (kosztba), *posztó* (posztó), *bogyó* (bogyó), *dórákat* (borokat), *rózsot* (rozst), *óda* (oda), *féher* (fehér), *teszünk* (teszünk), *gyengén* (gyengén), *mészön* (mezőn), *betegegség* (betegség), *kemény* (kemény), *szedik* (szedik), *magyar* (magyar), *kapca* (kapca), *mágja* (magja), *valódi* (valódi), *kálász* (kalász), stb.

ezekben a helynevekben újabb magánhangzó-kiesést szenvedett (**Köpegrese oldala* > *Köpegres oldala*; **Köpegrese alja* > *Köpegres alja*). A *Köpe egerese* ~ *Köpegrese* névvel jelölt égerfás erdő kiirtása után e helynév is kihalt mint erdőnév, s napjainkban már csak a *Köpegres oldala* és *Köpegres alja* helynév értelmetlennek tűnő előtagjaként él.

A Pesty Frigyes-féle helynévgyűjteménynek ugyancsak hétfalusi részében, Bácsfalu helynevei között egy erdei út *köp útja* (!) néven szerepel. A helynév mai életének nem sikerült nyomára akadnom. Kétségtelen azonban, hogy előtagjában ugyancsak a *Köpe* családnév magánhangzó-kiesést szenvedett alakja rejlik (**Köpe útja* > *Köpútja*).

Arvay József

Tárkányiék. Egy öreg hóstáti gazda elbeszélése alapján *Sándor Gábor* érdekes cikket közölt arról, hogy kik viseltek feketeszűrt a kolozsvári Hóstátban (EM. 1943: 97–8.). Kutatásának eredményeképpen megállapította, hogy a fekete szűrt eleinte a Mezőség felől száz évvel ezelőtt beköltözött Tárkányi nevű család és rokonságuk tagjai hordották. Minthogy pedig Tárkányiék politikai pártállása különbözött az ellenzéki érzelmű hóstáti törzslakosságétól, ezért szűrük elütő színe már messziről hirdette kormánypárti mivoltukat. Azzal is meggyanúsították őket, hogy fekete szűrüket a jobbpárti képviselő urak jutalmazásképpen vásárolták számukra Nagyváradon. Ezzel szemben a törzsökös hóstátiak a régi világban állítólag mindnyájan piros virágos szűrt hordottak, s csak a különködő és összetartó Tárkányiéktól vették idővel át az eddig itt idegen fekete színt.

Igaza van Sándor Gábornak, amikor az öreg gazda állítását kételkedve fogadja, s a fekete színű szűrnek a Hóstátban való meggyökeresedéséről azt véli, hogy ennek más, sokkal mélyebb okai lehetnek. Az alábbiakban tehát ezekre a mélyebb okokra szándékozom következtetni. Előre becsátom azonban, hogy a Hóstát néprajzával tüzetesen sohasem foglalkoztam, ennél fogva nem is tudom megmondani, vajjon igaz-e Sándor Gábor öregének állítása, hogy Tárkányiék bevándorlása előtt a hóstátiak között csupán a piros virágos szűr járt. Jómagam azonban, amennyire csak vissza tudok emlékezni, csupán fekete díszítésű szűrt látok magam előtt, mint a századfordulón nagyritkán még előbukkanó ilyen fajta ruhadarabot. De ha igaz is volna a két-féle színű szűr viselete, annak is egészen más okának kell lennie, mint amire a nép képzelete emlékezni akar.

A mélyebb értelmet abban keresem, hogy Tárkányiék, mint későbbi és más vidékről eredt beköltözők vérmérsékletükben, szokásukban, életfelfogásukban erősen különböztek a Hóstát törzslakosságától. Minthogy pedig összetartásuk, életrealitásuk s netaláni eltérő politikai felfogásuk miatt még hosszú ideig nem oldódtak fel teljesen Kolozsvár külvárosi népében, — még ma is ezért beszélnek az öregek kissé gúnyos, talán lenéző hangon a Tárkányi-család tagjairól, jóllehet a politikai pártállásbeli különbségen kívül most már nem is emlékeznek másra, sőt nem is tudnak más kifogást emelni ellenük, mint azokat a szokásokat és tulajdonságokat, amelyek a Hóstát más fiaiban is éppen úgy megtalálhatók voltak. Ugyanis a család egyik ágának *lobogós* melléknevét azzal magyarázzák, hogy egyik Tárkányi vällig érő haját fésűvel szorította le.¹ Ezzel szemben az az igazság, hogy nem volt ez különben a régi világbeli törzsökös hóstátiaknál sem. Magam is láttam a

¹ Inkább hiszem, hogy ez a gúnynév valóban a képviselőválasztásokkal hozható kapcsolatba.

mult század nyolevanes éveiben készített fényképet, amelyen az egyik öreg hóstáti gazda fésűvel szorította hátra hosszú haját. A *lobogós* csúfnevet pedig állítólag egyik mesteremberré lett családfőtől örökölte a család másik ága. Ezzel szemben meg kell állapítanom, hogy ezt az elnevezést eredetileg semmiképpen sem használhatták gúnyos értelemben, hiszen nem volt olyan nagy ritkaság, ha valamelyik gazdagyerek végérvényesen otthagya az ekeszarvát. Csak például említem meg a Barabás, Butyka, Gombos, Horvát, Kilin-Kilyén, Török-családot; ezek közül több nagyon értelmes iparos, tanító, tanár, bíró, pap, sőt egy grófné is került ki.

De vajjon mégis honnan eredhetett Tárkányiék fekete szüre? — Erre a feleletet a következőképpen nyomoztam ki.

Elsősorban nem tartom valószínűnek, hogy a betelepülő első ős a Mezőség felől jöve költözött volna be Kolozsvárra. Ennek az útíránynak már maga a család neve is ellene mond, hiszen *Tárkány* község vagy puszta sem a Mezőség felé, sem egyáltalában egész Erdély területén nincsen. A közelebbi mult századokban az ország más részeiből a következő ilyen nevű községeket mutathatjuk ki: *Tárkány* nagyközség (Komárom m.), *Tárkány* puszta (Tolna m.), *Kis- és Nagytárkány* puszta (Zala m.), *Felső- és Mezőtárkány* (mindkettő kisközség Zemplén m.-ben), *Köröstárkány* kisközség (Bihar m.). Tehát az első beköltöző *Tárkány*inak a Mezőséggel éppen ellenkező világtáj felől, nyugatról kellett Kolozsvárra érkeznie.

Évekkel ezelőtt Kalotaszegen végzett kutatásaim közben feltűnt, hogy Inaktelke községben nagyon sok *Tárkányi* vezetéknev fordul elő az anyakönyvek bejegyzései között.² Utólag sajnálom, hogy annak idején sem az inaktelki, sem pedig a kolozsvári református anyakönyvekből nem írtam ki a *Tárkányiakra* vonatkozó régi adatokat. Valószínűleg már ezek alapján is kinyomozható lett volna az összefüggés, annál is inkább, mivel e család kolozsvári ágának egyik nagyon tiszteletreméltó tagjától is hallottam, hogy őse talán a XVIII. század végén költözött be Kalotaszegről, mégpedig valószínűleg Inaktelkéről. — Ebben az útírányban tehát megtalálhatjuk *Tárkányiék* eltérő színű szürének eredetét. Ugyanis a kalotaszegiek egykori viseletéhez a fekete szegélyes és mintás szűr tartozik.

A *Tárkányi-család* kicsúfolt kormányhűségének magyarázatát pedig a mindég szabadpolgár s éppen ezért magatartásában rátarti, politikai felfogásában ellenzéki hóstátiakkal szemben Kalotaszeg jobbágyi sorsában, földesura és minden felettese iránti köteles tiszteletében találok meg. Hiszen az Inaktelkéről beköltözött *Tárkány*inak előbbi életkörülményei között csakugyan jobbágyinak kellett lennie. Ezt bizonyítja báró Henter Adám hagyatékának 1781. évi összeírása. E szerint a báró inaktelki birtokának jobbágyai között első helyen nevezi meg *Tárkányi Jánost* és fiait: *Istvánt, Györgyöt, Ferencet*, valamint nőtlen öccseit: *Tárkányi Györgyöt* és *Mártont*.³ Nem lehetetlen, hogy éppen a megnevezett ifjak valamelyike váltotta meg szabadságát, avagy valamilyen más módon szabadult meg a Henter-család jobbágsága alól. A kolozsvári polgárok sorába pedig valószínűleg beházasodás révén került. A hóstátiak büszke népe bár befogadta a betelepelőt, sőt másfél évszázad folyama alatt teljesen el is felejtette, hogy miért is különbözött meg önmagától a különben szorgalmas, józanéletű, törvénytisztelő, istenfélő *Tárkányiakat*, akik talán még polgártársaikon is túltéve, a legelső gazdacsaládok közé küzdötték föl magukat, — az öregek lelkében mégis csak megmaradhatott valamelyes megmagyarázhatatlan szállka; ez azután vég-

² Az inaktelki református egyházközség anyakönyvei 1781-ben kezdődnek.

³ Székely Nemzeti Múzeum. Apor levéltár. Conscriptiók.

tére is már csak egy-egy ajkbiggyesztésben, avagy a gúnynév elemlegetésében nyilvánult meg.

Legutoljára hagyva a Tárkányiak jellemében, szokásaiban mutatkozó eltérés eredetének nyomozását, indítékát a következő okra tartom visszavezethetőnek.

Kétségtelen, mint ahogyan nevök is mutatja, Inaktelkén való meggyökeresedésük előtti eredetüket valamelyik Tárkány községben kell keresnünk. Minthogy pedig aligha valószínű, hogy ezt a rajt a távoli Dunántúl, avagy a Felvidék bocsátotta volna magából, nincsen más választásunk, mint hogy a feketekőrösmenti Kőröstárkányt tartsuk ősi fészüknek. Innen talán a XVII. századi török uralom, avagy pedig a XVIII. század első felében több ízben is pusztított nagy pestis miatt menekülve, költözhetett át Kalotaszegre az a férfi, akit új otthonában származási helyéről Tárkányinak neveztek el. Második hazájának derék népe közé pedig könnyen beleilleszkedett. Ezt Gyórfy István következő megállapításával igyekszem megmagyarázni: „Rendkívüli szorgalom jellemzi a tárkányiakat.⁴ Élelmesség, ravaszság dolgában túl tesznek még a zsidón is. Nagyon összetartók s állandó lakosul sem más nemzetiségűt sem más felekezetűt maguk közé be nem vesznek... Szegény ember Tárkányban nincs.“⁵ Azt hiszem, ezzel mindennek, még annak a nagy összetartozásnak is okára találtunk, amely tulajdonsággal az öreg hóstáti gazda csaknem megrója a Tárkányi-család minden ágát. Így foszlanak szét a népi hagyományok és megállapítások igazságai, amelyek e nagyon derék család tagjait is kissé különös színben tüntetik fel, holott mindazok, amik e megkülönböztetést előidézték, nem voltak mások, mint a legderékabb emberi tulajdonságok.

De hogy mégis legyen valamelyes magja a népi hagyománynak, amely évszázadok történéseit egyetlen eseménnyé vonja össze, középebe mintegy bűnbakul állítva egy olyan családot, amelyre eltérő szokásaihoz való ragaszkodása miatt reá lehetett fogni az újítás vádját, ismételten Gyórfy megállapításait idézem: „A szürköpenyeget — írja Gyórfy — a XVII. században Erdélyben még viselték s az erdélyi szászok azóta is folyton hordják. Az erdélyi magyarság a XVIII. században levetette s csak újabban, a mult század végén jött ismét divatba. Erdélybe Nagyvárad felől terjedt el s a bihari nyakas szűrforma honosodott meg a varrógépszülte rátédíszítményekkel.“⁶ Ennélfogva az öreg hóstáti gazda elbeszélésének piros szüre jelképezné a XVII. századbeli kolozsvári külvárosi polgárság szokásait, amelyet a nyugat felől behatoló „nájmodi“ szorított ki a használatból. Ezt a nájmódit pedig a hóstáti nép képzelete idők folyamán egyetlen fogalomná, a fekete szürré sűrűsítette egybe, és így a régi szokások megromlásának okát a legkésőbb betelepedett s — amint már megállapítottam — szokásaiban, felfogásában teljesen még fel nem olvadt jövevény-családban személyesítette meg a népi igazságszót. Sőt minthogy minden rosszat a császártól és a császárpártiaktól eredeztetett a kuruckodó, hajdú ivadékú hóstáti magyarság, ezért legfőbb hazafiúi bűnül is a kormánypártiságot jelölte meg, lenézve miatta a feketeszürös Tárkányi-atyafiságot.

Herepei János

⁴ Vagyis Tárkány lakóseit.

⁵ Dr. Gyórfy István: *A feketekőrös-völgyi magyarság települése*. Fldr. Közl.

⁶ *A magyarság néprajza*. I, 410.

Adatok az erdélyi színészet történetéhez. Az erdélyi magyar színészet 150 éves évfordulója alkalmával emlékezzünk arra, hogy bár a magyar nyelv művelésére alakult Színjátszó Társaság Erdély fővárosában folytatta működését, de annak gyökerei ide nyúlnak vissza a Bethlen Kollégiumba, amelynek diákjai közül kerültek ki a legkiválóbb színészek.

Ez a Kollégium nevelte Báróczi, Naláczy és Barcsay testőrírókat, kik közül az első ez időben hangzott a magyar színház felállításának szükségét „Védelmeszt Magyar Nyelv“ című röpiratában. Mikor pedig a II. József elnémetesítő politikájának visszahatásaképen országos mozgalom indult a nemzeti nyelv művelésére és megújítására, e célra színjátszó társaságok alakultak. A színjátszás kérdésével mind a pozsonyi, mind az erdélyi országgyűlések is foglalkoztak. Aranka György buzdítására az Erdélyi Nyelvművelő Társaság is szervezkedni kezdett s a Bethlen Kollégium 35 diákja közül 22 megalakította „az anyanyelv tanulására“ a Nagyenydi Magyar Társaságot. Hogy nem minden diák csatlakozott a mozgalomhoz, annak magyarázata a tanárok nagy részének azon aggodalma, hogy a társaság működése a tanulás elhanyagolására vezet.

Ennek az enyedi diáktársaságnak kebelében külön Theatralis Társaság alakult, melynek tagjai nemcsak a városi közönség előtt mutatták be művészetüket, hanem vidéki udvarokba és más városokba is elmentek színelőadások tartására, így Tordára, sőt Dévára is. A színjátszás terén sok sikert arattak, nagy népszerűségekre tettek szert s így egészen természetes, hogy amikor a közeli Kolozsváron állandó színtársulat szervezkedett, amely az országgyűlés székhelyén az előkelőségek számára fog játszani s országos jellegű, ezeket az enyedi diákokat is meghívták az újonnan szervezkedő társulatba. Mindez ismeretes. Azt azonban most óhajtjuk megállapítani, hogy az ismert Sáska János, Konez József, Jancsó Pál és Pergő Celesztin mellett *magá az új társulat szervezője, Fejér János is enyedi diák volt.*

Kollégiumunk diákjai sorába 1791 tavaszán írta be e nevét *Fejér János*, akinek neve után a subscriptiós könyv egyik másolatát példányába be van írva, hogy egerbegyi (Torda melletti község) születésű. Azt is tudjuk, hogy hamar itt hagyta a Kollégiumot, mert már az 1792. évi névsorban nincs benne, hanem egy másik bejegyzés szerint katona (*miles*) lett. Bizonyára tévedés, mert a Thalia hadseregének vezére lett, akiről azonban a néhány év utáni bejegyző csak annyit tud, hogy kimaradt a Kollégiumból, nem végezte a belső hivatalokra képesítő teológiát, sőt még a jogot és bölcsészeti tanfolyamot sem. Lehet, hogy azzal a szándékkal távozott a Kollégiumból, hogy katona lesz, közben azonban az újonnan szervezendő Színjátszó Társaság más irányba térítetté. Valószínű, hogy ő hívta és vitte diák barátait Kolozsvárra, mint akik már túl vannak az első sikereken. Tudjuk, hogy testvére, István is részt vett a szervezés munkájában, és pedig a magyarországi részeken toborozva tagokat, míg Róza testvérük mint kiváló énekes szintén egyik kiválósága lett a társaságnak, s csakhamar Kócsi Patkó János felesége lett, aki sógorától már egy év múlva, 1793 őszén átvette a Társaság igazgatását. Együtt találjuk nevüket azon a kötelezvényen is, mely a Kollégium levéltárának rendezése során került kezembe s melyet teljes szövegében közlök az alábbiakban: *Alább irtak ezennel recognoscáljuk, hogy Asztalos mester ember Steinpach Ferentz ő Kegyelme bizonyos adosságért tekintetes Nemes és Szabad Király Város Kolozsvárnak érdemes Szolgabírája Lötsei Urtól executiora certificáltatván; minthogy ezen Erköltsös Magyar Jádzó Társaság említett Steinpach Ferentz ő Kegyelmeének eddig készített és készitendő asztalosmunkának áraban még tartozik; kéretetvén ezen asztalosttol; Negyven Rforintokig ő Kegyelme helyet magát ezen Társaság le kötelezi, ezennel magára*

válalván azon adosságot, mellyet hogyha mához egy hétre ezen Társaság meg nem fizetne; tehát azon executionnak terhe alá magát alája botsátja. Sig. Kolozsvár, Karátson havának 10-dikén 792-ben.

Fejér János s. k. a Társaság Elöljárója.
Patkó Kotsy János s. k. ph.

Külcím: *Von dem jungen Herren von Fejér han vergn. den 30 Rf. Schul-ten. 23. (40 volt írva, de 30-ra javítva).*

Tehát Fejér János a Társaság előljárója, de mellette már Kócsi képviselőt a kényes vagyoni ügyben. Pénzük nincs, tartozásukat írásbeli kötelezvény-nyel fizetik és a hátlapra rávezetett nyugta mutatja, hogy az ígért 8 nap helyett 13 nap mulva fizettek le 30 frtot, bár előbb 40 volt írva a nyugtára, de úgy látszik, nem telt ki a pénzükből. Még érdekesebb a piros spanyolviasz-pecsét, amely nemesi címert ábrázol, és pedig egy lovas vitéz feje felett kop-jára szúrt emberfejet tart, míg felül ötágú korona látható zárt sisak felett, kétfelől szallagdíszekkel. Talán nem tévedünk, ha ezt a Fejér címerének tartjuk, akiről írják, hogy tordamegyei nemes család sarja volt.

Kócsi Patkóról csupán annyit említek meg, hogy 1809-ben egyidőre otthagyta a színészetet s katona lett a felkelt seregben, ahol századosi rangra emelkedett, majd a színészet tanítója lett 1812-ben. Ezt folytatta 21 és 22-ben, az igazgatást is átvéve; ettől rövid idő mulva végleg visszalépett és a tudományoknak élve angol, francia, olasz és német nyelvet tanult. 1842. február 14-én temették el 78 éves korában Kolozsváron. Utolsó útjára régi társai közül Jamesó Pál és Pergó Celesztin kísérte ki, és az Erdélyi Híradó egykorú tudósítása szerint ez utóbbi búcsuztatta el.

Jancsó Pál 1775-ben, 14 éves korában, jött Enyedre, 1783-ban subscribált. Kiváló énekes volt, akit egy szebeni temetés alkalmával kántornak marasztottak, de hamar visszajött a Kollégiumba, majd Vécsre ment gazdatisztnak. Gazdája szerint csapnivalóan rossz tiszt volt, de a világ első kántora. 1792-ben gabonát szállított Kolozsvárra s a Sáska János hívására ott maradt színésznek. Tenoristának készült, de végre is komikus lett. Utoljára 1835-ben játszott s 45-ben halt meg. Vagyonát a külmagyarutcai református templom-építésre adta. Hagyatékát tisztelői árverésen 200 forintra verték fel, bár szegény volt.

Az örményszékési születésű Váradi Koncz József 1788-ban subscribált Szegeden. Felesége Bajkó Terézia színésznő korán elhalt. Haffner után átdolgozott F é l é n k című vígjátékát Debrecenben, Kolozsváron és Marosvásárhelyen is előadták. 1816-ban erdélyi népies román nyelvre fordította Csokonai B é k a e g é r h a r c-át igen fordulatos, jól rímelő versekben, sok magyar szóval vegyítve a román nyelvet, amint azt egyes lakosságú vidéken ma is beszélik. Sok Csokonai verset fordított le románra. Kiváló verselési tehetsége kiérzik a Próba füzetből is, bár ott szerző megjelölése nélkül adták közre munkájukat a diáktársaság tagjai.

Még csak azt említem (a Hon és Külföld 1841. 27. száma nyomán), hogy az első állandó kolozsvári színház felépítése előtt Vásárhelyen is épült egy jó nagy színház csak megtapasztalt sövény oldallal s könnyűszerrel, de lehetett fűteni és télben is használni. Használták is 1820-ig, azután üresen hagyatván, előbb vásári alkalmakkor lóistálló, később ökrök pajtája lett, végre lebontott. Enyeden is tervezték a színházépítést, költséget is gyűjtöttek rá, de a terv nem valósult meg.

Musnai László

Hegyesel. A Kolozsvár tőszomszédságában, Szucság helynevei között 1765-ben előfordul az „Alsó, Felső és Közép Hegyesel” helynévadat. Ugyanebből az

évből, ugyanonnan ismerjük ezt a helynévi adatot is: „a Felső *Hegyesben* levő Vágyás (I) n(vezetű) oldal“ (erdő). (Vö. tőlem *Katolászeg helynevei* 254.).

A *Hegyesel* helynév kétségtelenül a *hegyes* és a magyarból köznévi használatában már kiveszett *elü ~ elve* ,valamin túl eső; pars ulterior' szó összetételéből keletkezett. Nemrégiben más állítással szemben kimutattam, hogy vízneveinkben milyen gyakori az *elve* szó előfordulása [Magyar Nyelv XXXIX (1943), 73]. Természetesen nemcsak víznevekben fordul ez elő, hanem más földrajzi nevekben is (pl. a kolozsvári *Hidelve*). A köznévknek a szóbanforgó helynévben előforduló csonka *el* alakjára nézve idézhetnők a régi erdélyi köznyelv *Havas el ve ~ Havas el* „Munténia és Olténia együttes neve“, azaz a havasokon (Kárpátokon) túl eső rész; később az *elve* közsői szerepében való kihalása után népetimológiával: *Havasalföld* földrajzi megjelölést, sőt magának *Erdély*-nek a nevét is, mely tudvalevőleg szintén az *erdő* és az *elü ~ elve* összetételéből alakult. Az *elve* ilyen szóvégi lekopására hirtelenjében csak az aranyosszéki *Sinfalva* és Mészkö *Vizel* (Jankó János: Torda. Aranyosszék stb. 20, 30), meg a kéziratot forrásokból a szatmármegyei Gyéres „*Patak el be, Hid el be*“ helynevét idézhetem (Pesty Frigyes Helységnévtára 39/II, 23 b, 320 a). Természetesen ez utóbbit a forrás helytelenül magyarázza így: „annyi mint patak élbe, hidélbe vagyis szélin-farkán.“ Ismerek még az udvarhelymegyei Bögözről is egy „*Viz el be*“ helynévadatot (i. h. 57 : 89 a). — Nem kétséges, hogy ez adatok utótagjában éppen úgy régi *elve* szavunk lappang, mint a *Hegyes elben*. A szucsági *Hegyes el* tehát hegyen túli részt jelölt, de hogy a határ melyik részét, azt a helynév 1765 utáni kihalása miatt nem tudom megmondani.

Saul, Sál. *Csánki Dezső* egyik kisebb közleményében kimutatta, hogy a bibliai *Saul* keresztnév a középkorban elég gyakran előfordul részint személynévként, részint ilyen személynévvel alakult helynevekben. Erdélyben a torda-aranyosmegyei *Mező s ály i*, a kisküküllői *Oláh s ály i*, a nagyüküllői *Sálya*, *Sáldorf* és *Salkó*, a háromszéki és hunyadmegyei *Sárfalva*, meg a kolozsmegyei *Sár vásár* őrzi a *Saul ~ Sál* keresztnévet [Magyar Nyelv II (1906), 386 kk.].

A napokban *Valentiny Antal* az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára Jósika hitbizományi levéltárának középkori okleveleivel dolgozva, a Kamuti levelek osztályának egy 1439. május 16-án kelt olyan oklevelére volt szíves felhívni figyelmemet, melyben a *Saul ~ Sál* név még váltakozva szerepel (Fasc. XXXIX. No. 1.). Ez oklevél szerint az erdélyi káptalan előtt egyfelől Tereki Bokoch István fiai, másfelől Sálfalvi István fiai *Saul*, János és Gergely [*Savl*, Joh(an)nes et Gregorius filij Stephani de *Sal falua*] családjuk kihalása esetére kölcsönös örökösödési szerződésre lépnek, meghatározva természetesen névszerint az örökösödés tárgyát képező hunyad-, küküllő- és fehérmegyei községeket is. Az oklevélben Sálfalvi István legidősebb fiának neve négyszer fordul elő, de csak először írják *Savl* (olv. Saul) alakban, utóbb még háromszor *Sal* (olv. Sál) formában szerepel. Ugyanebben az oklevélben előforduló egyik községet *Sal falua* alakban írják. Ez oklevélnek egy ugyane levéltári osztály Fasc. XVIII. No. 25. jelzete alatt lévő másodlatában a legidősebb fiú neve csak *Sal*, a község neve is csak *Sal falua* alakban fordul elő.

SZEMLE

SZINNYEI JÓZSEF EMLÉKEZETE

Életének 86. esztendejében ez év április havának 14. napján elhunyt *Szinnyei József*, a magyar tudományos világ kiemelkedő személyisége, a nagy nyelvtudós, aki az elévülhetetlen tudományos érdemekben tündöklő bibliografus apjával együtt a Szinnyei névnek országos hírt és megbecsülést szerzett. Mint a nyelvtudománynak, különösen az urál-altaji nyelveknek oszlopos és kitűnő művelője, hazánkban iskolát alapított; évtizedeken át a tanítványok hosszú sorát nevelte, nyelvtani munkáiból félszázadon át egész nemzedékek tanultak helyesen magyarul beszélni és írni. Tudományos kutató munkásságát világszerte sok külföldi országban rendkívül nagyra értékelték; neve valósággal dísz és rangot adott szaktudományának, s hogy a magyar nyelvészet az egyik legtekintélyesebb tudománnyá fejlődött, abban kiváló része van Szinnyei József közel hét évtizedes tudományos pályafutásának. Mint egyetemi tanár és szerkesztő, mint akadémiai osztálytitkár és a M. Tud. Akadémia könyvtárosa szüntelen összeköttetésben állt a hazai és külföldi tudományos élettel, s többek között az éppen napjainkban kiteljesedett magyar-finn szellemi kapcsolatok megteremtésének is egyik úttörője volt.

Kötelességünk megemlékezni arról, hogy a fiatal *Szinnyei József* tudományos munkásságának egy rövid, de eredményes időszaka Szakosztályunk évkönyveiben is fel van jegyezve. Egyetemi tanári működését tudvalevőleg a kolozsvári egyetem magyar irodalomtörténeti tanszékén kezdte 1886-ban, s elevenítsük fel, hogy Szakosztályunk 1891. január 25-i közgyűlése őt választotta meg titkárnak a budapesti egyetemre távozott Hegedűs István helyébe. Mivel abban az időben a szakosztályi titkár tisztéhez tartozott a folyóirat szerkesztése, az Erdélyi Múzeum 1891. évfolyama már az ő szerkesztésében jelent meg. Még ő szerkesztette az 1892. évfolyamot s az 1893. évfolyamot a VI. füzetrel bezárólag. Ezelőtt éppen 50 esztendővel az 1893. június 14-iki rendkívüli közgyűlésen vált meg titkári és szerkesztői tisztétől, amikor kolozsvári katedráját a budapesti egyetem urál-altaji tanszékével cserélte fel. A közgyűlésen Széchy Károly meleg szavakkal méltatta Szinnyei József érdemeit, ki a folyóiratot rövid tartamú működése alatt is a tudományos közvéleménytől elismert magas színvonalra emelte, s ezért háláját a közgyűlés jegyzőkönyvben örökítette meg. Vonatkozott ez az lismerés főképen arra, hogy az ő idejében vált a folyóirat évenként átlag 40 ív terjedelemben megjelenő havi folyóirattá, ő állította be először az irodalmi szemle és a különféle rovatát, s ő törölte le a folyóirat címlapjáról az előtte egy évtizedig tíz szóból álló feliratot s visszaszerezte a mai napig változatlanul megmaradt Erdélyi Múzeum címet. Ez a munka jó előkészület volt a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztéséhez, amely szintén ő alatta kapta tudományos súlyát s mai napig változatlan tekintélyét.

Szakosztályunk* mindig hálás volt azok iránt, kik tudásukkal és munkájukkal céljait sikerre segítették és előmozdították. Emlékezzünk hálásan Szinnyei Józsefre és őrizzük kegyelettel emlékezetét!

György Lajos

* Elnöki megnyitó a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály május 5-én tartott szakülésén.

GERGELY BÉLA SÍRJÁNÁL

A Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Kara, az egyetemi Magyar Nyelvtudományi Intézet, az Erdélyi Tudományos Intézet Magyar Nyelvészeti Osztálya, a Magyar Néprajz és az Erdélyi Múzeum munkatársai, meg a kolozsvári néprajzkutatók kicsiny csapata nevében veszek búcsút Gergely Bélától.* Isten nagy világának végtelenségében egy apró porszem, a mi kicsiny világunkban fiatal kora, gyermekifjú volta ellenére is nagy, kimagasló, fényes érték hull vissza a porba az ő halálával.

Gergely Béla 1921-ben született Temesváron. Mint özvegy édesanyja két fia közül az idősebb az ottani piarista gimnáziumból került ide 1940 őszén egyetemünkre. A jobbára hivatástudat nélkül, tervtelenül, a diákokéval gondtalanságában élő társai között céltudat, mindennapos tervszerű munka, a megkívántnál jóval nagyobb, szinte emberfölötti erőfeszítés jellemezte, és nyugtalan, örökké kielégíthetetlen tudásvágy hajtotta Gergely Bélát egyetemi évei kezdetétől fogva a legnemzetibb tudományág, a magyar nyelvészet felé. Első perctől kezdve nemcsak hallgatóm, de tanítványom, legbensőbb munkatársam, — talán azt is mondhatom, fiam volt Ő abban a szellemi értelemben, hogy a szülő örömeivel, egyre fokozódó büszkeségével láttam benne a gyöngédségnek, a szeretetnek, a szerénységnek és igénytelenségnek, a munkájához való hűségnek a mai fiatalság annyi tagjából hiányzó nagy emberi értékeit, másrészt meg igyekeztem nemcsak tanára, apja is lenni abban a magasabb értelemben, hogy aggódva, érdeklődéssel figyeltem sorsát, korlátolt emberi erőmhöz mérten igyekeztem elhárítani útjából legalább a nagy szikladarabokat, ha már egészen rögtelenné nem tehettem azt az utat, amelyen az Ő nehéz életútja vezetett. Ő mindezt hálás megértéssel, gyermeki bizalommal, halálig hűséges rámgondolással és szüntelen munkával viszonozta. Milyen jó, milyen reménykeltő volt annyi más leverő tapasztalat mellett a tanítvány állandó, szakadatlan munkáját, tanulmányozását, egyre több eredményt mutató és még több eredménnyel biztató tudományos fejlődését, nagy léptekben való előretörését látni! Milyen jó volt, mikor a tudományos munka területén az első bizonytalankodó lépések után mind kevesebbszer kellett megfognom a kezét, mind kevesebbszer kellett aggódom, hogy a nagy tudományos terveket maga elé tűző ifjú elbukik az előtte álló kicsiny rögökön.

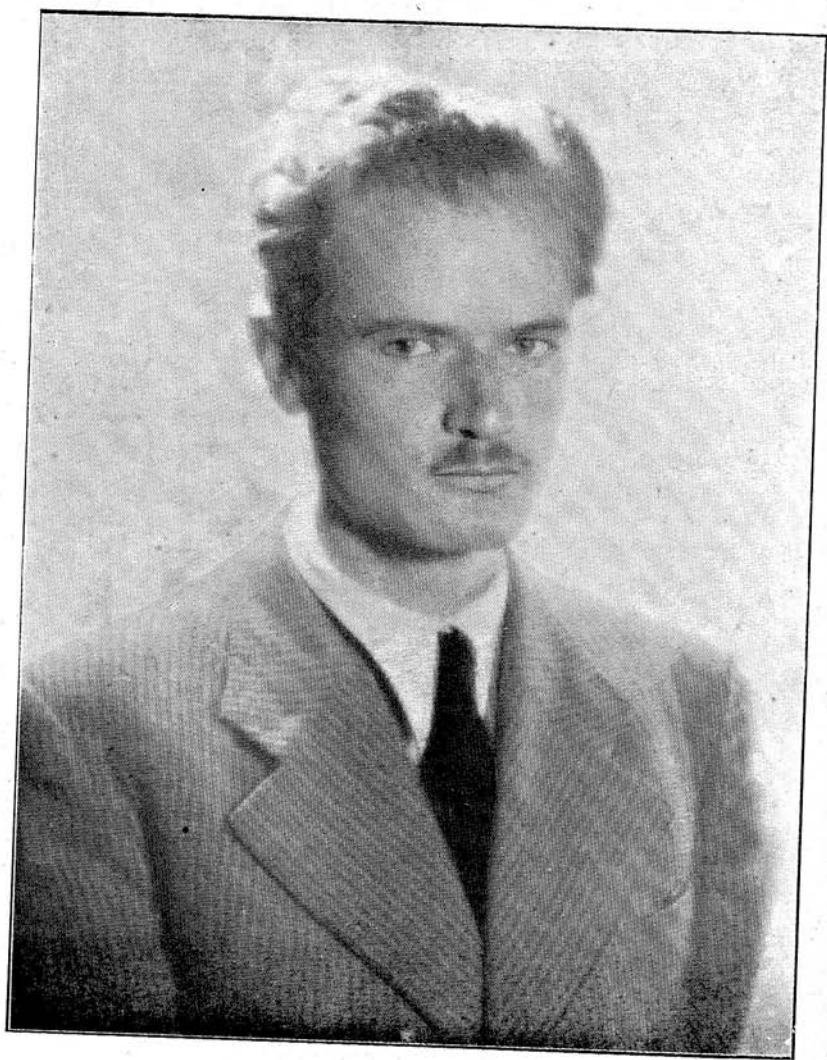
A visszatérés első éve, az 1940/41. egyetemi év a komoly előkészület ideje volt Gergely Béla számára. De már 1941 tavaszán egy kis kutatócsoporttal, majd ugyanakkor az évnek nyarán magában vágott neki a helynévgyűjtés sok fáradsággal járó, de nagy nemzeti célokat szolgáló feladatának. Kalotaszeg helynévanyagának a mostoha viszonyok és a munkatársak hiánya miatt másfél évtizede vajudó kiegészítéséhez 1941 nyarán Gergely Béla gyűjtötte össze és készítette nyomtatás alá mintegy 20 községnek jelenkori helynévanyagát. A következő tanévben már meg is jelent az ő tollából e gyűjtés egy részletének, Kisbács helyneveinek mintaszerűen gondos feldolgozása. E munkája során annyira hatalmába kerítette a helynévgyűjtés láza, hogy a

* Meghalt háromheti betegség után 1943. május 5-én; eltemettetett a kolozsvári házsongárdi temetőben május 7-én. Sírjánál a megemlékezés íróján kívül volt temesvári piarista tanára, *Uitz Máttyás*, barátja és munkatársa, *Sándor Gábor* a kolozsvári egyetem bölcsészeti hallgatói, az egyetemi Magyar Nyelvtudományi Intézet tanszemélyzete és közvetlen munkatársai, *Kocziány László* a Gábor Áron Diákotthon tagjai nevében búcsúzott el tőle.

Szinyei József (1857—1943)

Az Erdélyi Múzeumnak 1891—1893-ban szerkesztője volt.

Gergely (Gertheisz) Béla (1921—1943)
Kalotaszeg és a Kiszamos vidékének népryelv-kutatója

következő 1941/42. tanévben a kínálkozó rövid szünetidőkön, hétvégeken semmi fáradtsággal nem törődve, járta a Kolozsvár-környéki falvakat, 1942 nyarán meg az ETI borsavölgyi kutatómunkájához kapcsolódva, nemcsak 16 falunak jelenkori helyneveit gyűjtötte össze, de hozzákezdett évek hosszú sorát kívánó közös tervünk, a Mezőség helynévanyagának összegyűjtéséhez is. E tervből azonban már csak a Kisszamos balpartjának a Borsa völgyétől Szamosújvár tájáig terjedő részén harminc község helyneveinek összegyűjtését végezte el. A számára kirendelt rövid idő alatt ez is szinte hihetetlen teljesítmény. Több, mint amit magyar helynévkutató valaha is végzett!

Mintha érezte volna, hogy megszámláltattak napjai, lázasan igyekezett, hogy gyűjtését fel is dolgozza. Ma, anyaga jórészt előkészítve, kéziratban várja a kiadást, kitzított és a kezdet kezdetén elakadt nagy munkaterve meg tanuló- és munkatársai közül a folytatót, megvalósítót. A magyar Népryelvben, az Erdélyi Múzeumban eddig megjelent és ezután közzeendő dolgozatai sejtetik velünk igazán, hogy az ő kedves, rokonszenves, különleges lelki értékekkel felruházott egyéniségének eltűnével tudományos életünk és közelebről a magyar népryelvkutatás ügye is milyen reménységét veszítette el.

A szülői háztól távol a családi élet melegére vágyott már évek óta az elköltözött. Csak szerény tervezetek formájában élt benne és az Istentől szinte csak utolsó óráira mellérendelt társában az új családi otthon képe, mikor a lappangó baj váratlanul, a maga kérlelhetetlen valóságában megmutatkozott és elragadta őt közülünk. Fialat özvegye, édesanyja, testvére lelkében a szerető férj, fiú és testvér, bennünk: tanáraiban, tanuló- és munkatársaiban a hálás, hűséges tanítvány és az igaz, melegszívű barát képe feledhetetlenül él. A magyar népryelvkutatás munkaterületén is olyan tudományos eredmények őrzik emlékét, amelyekhez foghatókra nemcsak egy, az egyetem padjai közül még ki sem került ifjú, de bármely népryelvkutató büszke lehet.

Gergely Béla rövid élete minden magyar ifjú, de elsősorban az erdélyi magyar egyetemi ifjúság számára a végtelen köteleességteljesítésnek és a tudományos munka lázas szeretetének mintaképe. Bár lennének minél többen, akik az Ő példáját követve, az Ő erős lelkéhez hasonló komoly lelkülettel végeznék az ő félbeszakadt munkáját, vagy azt a munkát, amelyet a jobb magyar jövőző kialakítása érdekében kinek-kinek végeznie kell.

Áldott, feledhetetlen számunkra, tanárai, munkatársai számára emléke! Legyen példamutató az erdélyi magyar egyetemi ifjúság számára munkás, komoly élete!

Szabó T. Attila

A SZÉKELYFÖLD KUTATÁSA

Szakosztályunk mai tudományos felolvasó ülésének tárgya dr. Entz Géza tisztelt tagtársunk előadása „A Székelyföld középkori művészetének kérdései“-ről.* Szeretettel és fokozott figyelemmel tekintünk az előadás elé, mert különösképen érdeklő Szakosztályunkat minden tudományos kutatás, amely a Székelyföld megismerését teszi teljesebbé, minden tudományos eredmény, mely új értékeit tárja fel ennek a legősibb magyar népi táji egységnek.

Valahányszor szóba kerül e tárgykör, a köztudat azonnal Orbán Balázs

* A Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály f. évi február 17-i szakülésén elmondott elnöki megnyitó. Magát az előadást l. előbb a tanulmányok között.

elévülhetetlen érdemeit hirdető, mai napig méltán híres, nagyszabású monografiájára gondol, amely tudományos és népszerű igényeket egyformán kielégítő teljességgel hat kötetben első ízben dolgozta fel a Székelyföldet történelmi, régészeti, természetrajzi és népművészeti szempontból. A megjelenése óta eltelt 70 esztendő alatt a világ sokat változott, a Székelyföld arculata is átalakult, új megállapítások garmadjával gazdagodott ismeretkörünk, csak éppen Orbán Balázs maradt, — bár egyes részleteit már túlszárnyalta az idő, — változatlanul nélkülözhetetlen. Vele csaknem egyidőben tovább mélyítette s új irányú feladatokra készítette a tudományos érdeklődést nagyajtai Cserei Jánosné nemes tette 1879-ben, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum megalapítása, amely egyéni áldozatkészségből nagyjelentőségű szervert állított a Székelyföldre vonatkozó múzeális gyűjtő és feldolgozó tudományos tevékenység szolgálatába.

Elődeink tehát megtették a magukét. Cselekedeteik az idők távlatában egyre nagyobb arányúakká kezdenek kibontakozni. Az elszakítotttság huszonkét esztendeje alatt aztán, amikor világosan kitűnt, hogy az erdélyi magyarság tartó oszlopa a Székelyföld lelki szilárdsága, másrészt pedig amikor a románok kevés meggyőződéssel, de annál alattomosabb szándékkal igyekeztek magukat, minket s főképen a nagyvilágot rábirni annak a politikai és történelmi felfogására, hogy a székelyek tulajdonképpen elmagyarosodott románok, volt időnk bőven elmélkedni arról, vajjon nem történtek-e részünkről mulasztások, elvégeztük-e a reánk eső feladatokat s eléggé szerves és rendszeres munkát folytattunk-e Székelyföldünk elidegeníthetetlen szellemi és természeti értékeinek feldolgozására. Olyasmik is foglalkoztattak, hogy vajjon nem kellene-e bizonyos szövegeket lenyesni a köztudat felületéről, s inkább nem arra lenne-e szükség, hogy az igazság tudományos eszközeivel szépítsük meg a valóságot.

A Székelyföld hazatérése után ismét sok eszmélkedés történt, s bizonyos kezdeményezések is sudárba szökkentek. Ennek ellenére még mindig csak a fontolgatással bibelődünk s annak a belátásánál tartunk, hogy a Székelyföld nemcsak természetjárás, fürdő- és borvízkultúra, népének romantikus szemléletével, hanem politikai és katonai feladatokon kívül gazdasági és kereskedelmi, társadalmi és néprajzi, erkölcsi, biológiai és pedagógiai, irodalmi és nyelvi s általában olyan áttekinthetetlenül gazdag tudományos problématerület, amely még egy-két nemzedéknek derék munkát adhat, ha a jó szándék minden részletet hiánytalan teljességgel rendszerbe akar foglalni. Általában szeretettel és lelkesedéssel szoktunk beszélni a Székelyföldről, de hol van a Székelyföld bibliográfiája s hol van az a folyóirat, mely a múzeális anyag feldolgozásával s céltudatos adatgyűjtéssel tervszerűen készítené elő a korszerű, új Orbán Balázs-szintézis létrejöttét?

A helyzet soha olyan kedvező nem volt, mint ma, hogy a feladatok ne csak felismertessenek, hanem el is végeztessenek. A Ferenc József-Tudományegyetem, amely a múltban csak Kolozsváré volt, ma Erdély egyeteme, ennél fogva kételkedni sem lehet abban, hogy sokáig szellem- és természettudományi munkásságának bizonyára első vonalában foglal helyet a Székelyföld tudományos problémaköre. Az Erdélyi Tudományos Intézet hivatásával természetszerűleg szorosan összefügg minden kérdés, ami e terület szellemiségére vonatkozik. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület, amely kezdettől fogva a honismeret minél tökéletesebb megvalósítását vallja és követi célkitűzésének, eddig sem tévesztette szem elől a Székelyföld tudományos feldolgozásának követelményeit. A szakosztályok előadásai, évkönyvei, az Egyesület folyóiratai és kiadványai sűrűn tesznek erről tanúbizonyságot.

Ha mindezek a szervek — ide számítva még a Székely Nemzeti Mú-

zeumot is — a hagyományokat kiszélesítve és elmélyítve szervezett munkaközösségekben törnek a célra, meg lehetünk győződve, hogy a tudományos munka eredményei a Székelyföld örök magyarságának megtartására bevéhetetlen erődítményeket fognak építeni. Ne feledjük, hogy amint a Székelyföld hozta vissza Erdély egy részét trianoni elszakítottságából, a jövőben is ő fogja azt tovább gyarapítani és a magyar egységben megtartani.

Azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulok a Szakosztályhoz, hogy multjához híven ápolja tovább is szeretettel és fokozott buzgalommal a székely népi és táji egységnek szakkörébe eső kérdéseit.

György Lajos

A HUSZONKÉT ÉV ÚJABB IRODALMA

A felszabadulás óta eltelt harmadfél év alatt olyan messzire került tőlünk a román uralom huszonkét éve, hogy az erdélyi magyarság megpróbáltatásának nehéz két évtizedéről már számos *történeti* vagy ilyen igénnyel fellépő hosszabb-rövidebb tanulmány, cikk, beszámoló vagy önálló, terjedelmesebb munka látott napvilágot. Nem felesleges tehát, ha beszámolót adunk azokról a tanulmányokról, amelyek a felszabadulás óta eltelt két és fél év alatt az erdélyi magyarság román uralom alatti történetéről jelentek meg.

Elsősorban azokat a folyóiratokat vettük számba, amelyek az elmúlt huszonkét év alatt is a legtöbbet tettek az erdélyi magyarság életkérdéseinek tudományos feldolgozása és nyilvántartása területén. A csonkaországi folyóiratok közül e területen a legrendszeresebb munkát a múltban a Magyar Szemle végezte. Az erdélyi kérdés nyilvántartása érdekében az arra leghivatottabb csonkaországi szakembereket tudta időről-időre megszólaltatni, de sokszor között különböző álnevek alatt olyan tanulmányokat is, amelyekről megállapítható volt, hogy szerzőjük a Románia határain belül élő magyar szellemiségnek egyik vagy másik széles érdeklődési körű tagja.

A Magyar Szemle XL. kötetében három tanulmányt közöl, amelyeknek mindenike a kiválasztott részletkérdés megvilágítása közben átvezet a kisebb-ségi huszonkét év egész történetén. *Bíró Sándor* „Az erdélyi magyar iskola keresztútja“ címen írt tanulmányt (27—35. l.). Az erdélyi magyar iskola-történet huszonkét évét négy korszakra osztja: 1. átmeneti korszak (1918—1922), 2. az első visszaszorítás kora (1922—1933), 3. a második visszaszorítás kora (1933—1938), 4. az új rendszer iskolapolitikája (1938 után). Tanulmányának legfőbb érdeme a világos rendszerezés, amellyel a rendelkezésre álló, kétségtelenül nagy anyagot egységbe fogja s a különböző iskola-statisztikákból, általános rendelkezésekből és egyes esetekből a leglényegesebbet és legjellemzőbbet emeli ki. *Bíró Sándor* második tanulmánya „Magyar tanárok és tanulók Romániában“ címen jelent meg (67—75. l.) s az iskolatörténet által megadott keretet használja fel, hogy abban a tanárok és tanulók huszonkét éves tragédiájáról adjon összefoglaló képet. A névelemzés és a vizsgák kérdése az egyik oldalon, az idősebb tanárok nyelv-vizsgálója és a fiatalabbak „capacitate“-ja a másik oldalon, a tanulmány főkérdései. Tanulmányának egyes részletei elevenen éreztetik azokat a küzdelmeket, amelyek miatt méltán nevezhető tragédiának a huszonkét éves magyar diák- és tanár-sors. Ez a hangulati utórezgés azonban ront a beszámoló tudományos hitelén. Dolgozatának utolsó részlete nagyon érdekes és fontos kérdést vet fel; e kérdést így lehetne megfogalmazni: a román szellemiség érvényesítése a magyar felekezeti iskolákban és a magyar fele-

kezeti iskolák szelleme. E kérdést azonban inkább csak felveti és így hasznos lenne ezt külön tanulmány tárgyává tenni.

Ugyanebben a Magyar Szemle kötetben *Scheffler János*, az új szatmári római katolikus püspök, akkor még a kolozsvári egyetem tanára, ad összefoglaló képet „Az Erdélyi Katolikus Státus húsz éve” címen (299 kk.). Beszámolóját a Státust a román földreform kapcsán ért veszteségek ismertetésével kezdi. A nyers számokat kiválóan értelmezi az a második táblázat, amelyben arra mutat rá, hogy milyen rettenetes hiány állott elő a kisajátítás által az erdélyi magyar katolikus egyház lelki, nevelői, iskolai munkájának évi költségvetésében. Ghibu professzor izgatásai első korszakának rövid összefoglalása után a konkordátumra, valamint a konkordátum IX. szakaszának magyarázataképpen létrejött 1932. évi római „Accord” körüli harcok és diplomáciai tárgyalások részletes ismertetésére tér át. Pop Valér és Petrescu Comnen szerepének jellemzése nemcsak kisebbségi történetünk szempontjából, hanem az erdélyi magyar kérdésekkel kapcsolatos román magatartás megismerése, a román diplomácia sajátosságainak feltárása szempontjából is jelentős. 1940. március 2-án következett be a római meg egyezésnek román oldalról való ratifikálása, mint az erdélyi magyar katolicizmus következetes, bátor harcának az eredménye.

A Magyar Szemle XLI. kötetében *Biró Sándor* a csíki magánjavak húsz esztendő sorsát s a megtartásáért vívott kisebbségi küzdelmeket írja le (183 kk.). E több, mint 62.000 holdat kitevő havasi erdő és legelőbirtokot a kisajátítási bizottság 1923. február 26-án hozott határozatával az állam tulajdonának jelentette ki.

A csíki székelység vezetői és Erdély legkiválóbb magyar jogászai a bécsi döntés napjáig tartó szívós harcot indítottak e közösségi vagyon megmentésére. A csíki magánjavak elkobzásában érvényesülő román „szociális” szempontra jellemző, hogy a hatalmas birtoktestből négy csíkmezei román lakosságú falunak közel 28.000 hold földet juttattak, az állami kezelésben levő részen folyó rablógazdálkodás pedig nagy jövedelmet jelentett a román politikusoknak és vállalkozóknak. — *Biró Sándor* tanulmánya e kérdéssel kapcsolatos magyar memorándumok alapján világos összefoglalását adja a belföldi és külföldi fórumok előtt vívott nagy kisebbségi harcnak.

Az erdélyi folyóiratok közül első helyen a Magyar Kisebbségről, *Jakabffy Elemér* Lugoson megjelenő nemzetpolitikai szemléjéről kellene megemlékeznünk; ez 1923 óta a legrendszerezesebb formában látja el a román uralom magyar vonatkozású dokumentumai gyűjtésének és részletmonográfiák közreadásának feladatát. A Magyar Kisebbség számára azonban e korszak még nem lezárult folyamat, s így visszatekintést, történeti szintézist nem adhat.

Az Erdélyi Múzeumnak a visszatérés óta megjelent számai viszonylag kevés anyagot közölnek erről a minden magyar embert közelről érintő kor történetéről.* Elsősorban az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Erdélyi Nemzeti Múzeum egyes terei román uralom alatt folyt életének feldolgozását várjuk a Múzeum körül tömörülő erdélyi kutatóktól. Az 1941. évi titkári beszámolóban dr. *Kántor Lajos* rámutat arra, hogy megírásra vár az EME utolsó 25 évének története, „ezt azonban — írja — akkorra kell halasztani, amikor a kulisszatitkok is megkötöttség nélkül nyilvánosság elé kerülhetnek” (EM. 1942:448). *Kántor Lajos*nak e sorokban kifejezett állás-

* A szerkesztő ezzel a megállapítással kapcsolatban szükségesnek tartja megjegyezni, hogy mint e szemléből is kiviláglik, alig van olyan folyóirat, amely az utóbbi években annyi és olyan elmélyülő alaposággal megírt dolgozatot közölt volna erről az időszakról, mint éppen ez a folyóirat. Sajnos, így is valóban nem eleget.

foglalása meglehetősen elterjedt vélemény mindazok között, akik az elmúlt korszakban kisebbségi intézményeink vezetői voltak. Szeretnénk ezzel a fel-fogással szemben arra a nagy szükségre rámutatni, amelyet a huszonkét év dokumentumainak összegyűjtése és történetének megírása nemzeti érdekből jelent. Kétségtelen, hogy ma még sok mindent nem lehet nyilvánosságra hozni, de az is igaz, hogy a román uralom korszakának összes fontos és éppen a magyar-román viszonyt és a román kisebbségpolitikát megvilágító okmányait össze kell gyűjtenünk, fel kell dolgoznunk, hogy adott esetben azonnal megjelenhessenek. Ami pedig a belső kulisszatitkokat illeti, azokat is hasznos lenne, ha kisebbségi korszakunk vezetői emlékiratszerűen írásba (de nem nyomtatásba!) tennék, hiszen ezek a dolgok azok, amelyek leghamarabb ki fognak hullani az emlékezetből s nemcsak a mai olvasó, de a késő történetírás is nélkülözni fogja — bár egyéni színezetű, de mégis — megvilágító, összefüggésekre rámutató szempontjaikat.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület egyes szakosztályainak és tárainak 1941. évi jelentéseiből azonban így is kikerekedik néhány olyan adat és összefoglalás, amely visszatekintést nyújt a múltra. A Bölcsészeti, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály 1941. március 13-án tartott közgyűlése keretében *Szabó T. Attila* adott számot a Szakosztály román uralom alatti életéről és munkájáról. A Szakosztály történetét 1934-ig megírta *Rajka László*, az azutáni évekre azonban valóban hézagpótló *Szabó T. Attila* rövid összefoglalása (EM. 1942:180—4). Nagyon értékes *Valentiny Antal* 1941. évi jelentése az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtáráról; ennek 1. sz. melléklete táblázatos kimutatást közöl a Múzeumi Könyvtár 1919—1939 közötti gyarapodásáról, rámutatva arra, hogy milyen mostoha viszonyok között élt e nagyértékű gyűjteményünk a román igazgatás mellett és miatt (EM. 1942:449—59). Ezzel kapcsolatosan említjük meg azt a részletes és érdekes beszámolót, amelyet a múzeumi könyvtárral kapcsolatos Egyetemi Könyvtárról *Monoki István* főkönyvtárnok írt s *Tóth Sándornak* „Erdély 22 éves rabsága” című művében (210—23. l.) jelent meg. *Monoki* írása megmagyarázza annak a nagy gyarapodásnak a körülményeit és látszateredményeit, amelyet a román igazgatás hozott létre az egyetemi könyvtárban. Foglalkozik a Könyvtár megmaradt magyar tisztviselőinek a sorsával is. Az 1941. évi tárgazgatói jelentések, *Roska Mártoné* az Érem- és Régiségtárról (uo. 460—6. l.), *Hankó Béláé* az Állattárról (uo. 615—6. l.), *Balogh Ernőé* a Föld- és Őslénytani Tárról (uo. 616—8. l.) és *Soó Rezsőé* a Növénytárról (uo. 618—21. l.) részletes feldolgozás nélkül rámutatnak arra az állapotra, amelyben a múzeumi gyűjteményeket a hazatérésükkor találták. A gyűjtemények nagy része összekeveredett az egyetemi anyaggal, összezsúfolva, porlepetten, gondozatlanul — sok helyen az egyes tárgyak a megfelelő feliratok nélkül — rendbetételükkel évekre menő gondot és munkát adnak az új munkába induló magyar szakembereknek.

A Múzeumról írva itt kell megemlítenem, hogy *Szabó T. Attila* szép kiállítású, gondos munkával megírt füzetében (*Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai*, Kolozsvár, 1942) az V. fejezetben röviden leírja az Egyesület román uralom alatti életét.

Külön ki kell emelnünk az Erdélyi Múzeum utolsó két évfolyamában megjelent két tanulmányt, amelyek új oldalról indítják el az erdélyi magyarság Trianon utáni történetére vonatkozó kutatást. *I. Tóth Zoltán* két tanulmánya ez, az egyik „*Jorga Miklós és a székelyek román származásának tana*” (EM. 1941:265—81. l.), a másik „*A román történettudomány és a székelyföldi románság kérdése*” (EM. 1942:530—58. l.). *I. Tóth Zoltán* tanulmányaiban az utolsó évtizedek történelmét tárgyaló munkákkal szemben

új szemlélet érvényesül. Érdeklődése a románoknak minket érintő megállapításai és tudományos kísérletei felé fordul. Érdeklődését — s ez az, ami új — nem polémikus magatartás, hanem komoly, részletekbe menő megismerési vágy vezet. A román történettudomány, földrajz és etnográfia ellenünk irányított elméleteinek megkeresi a keletkezését, tisztázza a megindulásukat, a növekedésüket elősegítő külső és belső hatásokat, rámutat eredményeikre és politikai célzatosságukra. Munkája éppen objektív jellege és nyugodt előadási módja révén lesz kiváló eszköze ez elméletek megcáfolásának. Bár hangsúlyozza, hogy nem kívánja a felvetett kérdéseket pozitíve megválaszolni, sem a székely eredet, szervezet, faji összetétel, sem a székelyföldi románság történetének a kérdését, mivel ezek ezután felkutatandó feladatokat jelentenek, mégis azzal, hogy rámutat a román tudósok e téren megnyilvánuló ellenmondásaira, igazukat eleve megdönti. A huszonkét év története szempontjából az a jelentősége munkájának, hogy bevezet a román társadalom azon belső, irányító tényezői közé, amelyek meghatározták azt a magyar-ellenes magatartást, amelynek külső, brutális megnyilvánulásait magyar társadalmunk is évről-évre látta és szenvedte. I. Tóth Zoltán tanulmányait azért is nagyra kell értékelnünk, mivel ő mutatja meg első ízben, hogy milyen széleskörű, alapos kutatás szükséges romániai korszakunk történelmi feldolgozásához.

Az Erdélyi Múzeum mellett a Hitel a másik folyóirat, mely hagyományainak megfelelően a visszatérés után is adott közre tanulmányokat az erdélyi magyarság román uralom alatti életéről. Három tanulmányt kell megemlítenünk a visszatérés után megjelentek közül. Az egyik Tonk Emil dolgozata (*Csecsemőhalandóság Erdélyben. 1940—1941:128—47. l.*), mely a román statisztika lelkiismeretes feldolgozása alapján világítja meg e kérdésnek 1929—1938 közötti alakulását. Végső következtetésében az erdélyi csecsemőhalandóság visszaszorításának nagy nemzeti jelentőségére hívja fel a figyelmet. Eredményét tíz év statisztikai anyagának összehasonlító feldolgozása által nyeri, egymás mellé állítva Csonkamagyarország, a románok által megszállt terület, a román okirályság, Bessarabia és Bukovina születési, halálzási, természetes szaporulati és csecsemőhalandósági adatait. A másik két tanulmány, az „Erdély és az erdélyi román földreform“ (Hitel 1940—41: 58—76. l.), meg a „Tallózás az erdélyi földreform román irodalmában“ (1943:18—24. l.) című, Venczel József munkája. Első tanulmánya általános számadatok és az Erdélyrészi Földreform Tanulmányi Bizottsága észak-erdélyi és keletmagyarországi adatgyűjtése alapján rámutat a román földreform igazi célkitűzéseire és katasztrófális eredményeire. Világosan bizonyítja, hogy nem valamilyen szociális jóvátétel, hanem kizárólag csak az elvakult, a magyarság tönkretételét célzó nemzeti célkitűzés vezethette a román földosztás munkáját. Az eredmény meglátszik egyfelől Erdély mezőgazdasági termelésének leromlásában, másfelől abban az új társadalmi rétegződésben, amely az erdélyi magyarság proletár-rétegeinek lélekszám és arányszám szerinti megnövekedésében jelentkezett. Második tanulmánya megállapíthatóan egy nagyobb, összefoglaló munka részlete, azoknak a statisztikai számoknak az eredetével és célzatosságával foglalkozik, amelyekkel Jacob János erdélyi képviselő az 1921. évi földreform-törvényjavaslat indokolását alátámasztotta. E statisztikai adatok innen átvették a román földreformot tárgyaló és dicsőítő összes neves román, francia és angol nyelvű szakmunkákba s mai napig mint kétségbe nem vonható, dogmatikus értékű számsorok szerepelnek. Venczel kimutatja e statisztikák eredetét, az összes durva másolási hibákat, egy sereg összehasonlítás által rámutat helytelenségükre, illetőleg helytelen és célzatos értelmezésükre s mindenütt közli

azokat a helyes számsorokat, amelyek alapján — ha a kérdésnek nem politikai, hanem szociális és termelési indítékai lettek volna — egészen más-képp kellett volna eljárni. Mindkét dolgozat alapvető értékű az elmúlt huszonnégy év megismeréséhez, de különösen az utóbbi elolvasása után őszinte érdeklődéssel kell várunk Venczelnek az erdélyi román földreformról szóló összefoglaló, teljes feldolgozását.

A Hitel tanulmányai figyelmeztetik a huszonnégy év buvárlóit és jövőendő történetíróit arra a hatalmas, áttekintést és összehasonlítást adó anyagra, amelyet a statisztikai adatok módszeres feldolgozásával nyerhetnek.

A huszonnégy év történetét tárgyaló önálló munkák felsorolása előtt meg kell említenünk két gyűjteményes művet, amelyek szintén foglalkoznak e korszakkal. Az egyik az Erdélyi Tudományos Intézet kiadásában megjelent Erdély magyar egyeteme (Kolozsvár, 1941), amelyben Szabó T. Attila tanulmánya kiterjed az Erdélyi Múzeum-Egyesület történetének kisebbségi éveire is, György Lajos foglalkozik az Egyetemi Könyvtár román vezetés alatti fejlődésével is, Biró Sándor pedig alapos szép tanulmányt írt „A kolozsvári egyetem a román uralom alatt” címen. Az erdélyi magyarság huszonnégy évének feldolgozása szempontjából azonban örömmel vettünk volna e nagyértékű munkában még egy fejezetet, amely az erdélyi magyar főiskolás ifjúság útját rajzolta volna meg: hogyan tanult, alakult és nevelődött kisebbségi korszakunk új vezetőrétege a román egyetemen, a szülői házban és a felekezeti kollégiumokban őrzött, a Csonkaországból rendszertelenül beengedett könyveken s a nagy ritkán sikerült budapesti tanulmányutakon át megismert magyar tudomány hatása alatt, az erdélyi magyar irodalom és az Erdélyi Múzeum-Egyesület vezetésével. A másik munka Kolozsvár város kiadásában jelent meg 1942 tavaszán Kolozsvár. Egy magyar város ezer esztendeje címen. Ebben e sorok írója „Kolozsvár román uralom alatt” címen írt rövid összefoglalást.

Az első, önálló kötetben megjelent terjedelmesebb beszámoló a huszonnégy évről egy riport-könyv, Tóth Sándor munkája, Erdély 22 éves rabsága, 1941 húsvétján jelent meg. Egyik kritikusa találóan állapítja meg, hogy e könyvet a leghívebben a címlap jellemzi: Erdély nevét töviskoszorú fonja át s ebből piros-fehér-zöld véresepek folynak. A románok ócsárlása és magyar sérelmek újságszerű leírása tölti meg a könyvet. Nem történelmi mű, inkább történelmi dokumentumnak nevezhetnők, abban az értelemben, hogy az átlag városi embernek a román uralomról fennmaradt emlékeit foglalja írásba. — A későbbi adatgyűjtés és feldolgozás szempontjából hasznosnak kell tartanunk, hogy feljegyzi Tóth néhány emlékezetesebb politikai pör magyar szereplőinek nevét és sorsát. Leírja Berthelot francia tábornok kolozsvári látogatása alkalmával 1919. január 24-én lefolyt utcai harcot, Péterfy Gábor máramarosi haditervét és hadbíróági pörét. Ír a nagyváradi kémkedési pörről és közli dr. Suba Károly emlékeztését a román uralom utolsó évében lejátszódott nagy politikai pör letartóztatottjainak és elíteltjeinek sorsáról. Röviden összefoglalja a sínfalvi rombolás eseményeit és a nagy levante-pört, amelynek egyik legismertebb elíteltje P. Imets Károly ferencendi házfőnök volt. E szétszórtan közölt adatok sorában az utolsó Galiszer Gyula meggyilkolása és a szentmihályi Wargakastély kirablása a kivonuló román katonák által.

A könyv egyes részeinek megírására a szerző a kisebbségi történet ma is élő szereplőit kérte fel. E részek közül említettük már Monoki István cikkét a kolozsvári Egyetemi Könyvtár húsz évéről. Külön ki kell azonban emelnünk dr. Parádi Ferenc, dési igazgató-főorvos beszámolóját a romániai rokkant-ügyről s az annak keretében említett román miniszteri beszámolót

(Joaniteșcu, 1932 április, a román szenátusban), amely éles megvilágítást adja Nagyrománia önző vezetőrétegei antiszociális gondolkodásának és lelki ismeretlen eljárásának.

1941 karácsonyan jelent meg Budapesten a Studium kiadásában *Mikó Imre* könyve *Huszonkét év 1918—1940* címen. Könyve az erdélyi magyarság román uralom alatti életének egyetlen szintetikus összefoglalása. A könyv alcíme világosan meghatározza célját: politikai történetet kíván nyújtani, a politikai történetírás természete szerint azonban alkalma nyílik a tárgyalás folyamán részletesen ismertetni egyházi, iskolai, művelődési, gazdasági, földbirtokpolitikai kérdéseket is.

A román uralom éveinek a magyar társadalomra gyakorolt legdöntőbb hatása annak az egységfrontnak a kialakulásában nyilvánult meg, mely a magyarságnak a román állammal és a román nemzeti közvéleménnyel szemben álló védelmi vonalát jelentette. Mikó könyve végigvezet a nemzeti egységsszervezetnek a kialakításáért és fennmaradásáért vívott küzdelmeken és részletesen ismerteti azt a politikai síkon vívott harcot, amely az erdélyi magyarság jogaiért és életlehetőségéért folyt. E politikai harc tulajdonképpen a kisebbségi nemzettörténet keretét adja, vezetői a politikai vezetők voltak, de a küzdelem maga az egész nemzetközösség harca volt. Ki kell emelnünk e harcok ismertetésével kapcsolatosan Mikónak igazi, erdélyi felelősségteljes magatartást mutató írói modorát. „Tárgyilagosságra törekedtem — írja — a román kormányzattal folytatott küzdelmek leírásában, bár a tárgyilagosság ezen a téren már kiment divatból. Politikailag érett nemzetnek azonban még háború idején is tisztán kell látnia, a román kormányok magyarellenes politikája pedig a tények bizonyító erejével önmaga helyett beszél.“ Nem kerüli ki a huszonkétéves történelem fájdalmas pontjait, a magyarságot ért súlyos támadásokat és veszteségeket, de lemond a szubjektív értékelésről s magyarázatoként a kisebbségpolitikát meghatározó román politikai viszonyokat jellemzi, részletezi, és a román sajtó magyarságunkat érintő részleteiből ad szemelvényeket. Előadásmódja azonban felvet egy olyan kérdést, amelyet könyve végül is megválaszolatlanul hagy. A román politikai életnek a magyar események háttér- és magyarázó körülményeként való tárgyalása nem ad lehetőséget arra, hogy összefüggő képet adjon a tárgyalt időszak román történetéről. Olyanszerű feldolgozásra gondolunk itten, amilyent az első trianoni évekről Szász Zsombor kitűnő könyve rajzolt. A román politikusokról, vezető irányokról, a román magatartást meghatározó programokról és célkitűzésekről itt-ott írt tájékoztató sorait szeretnék volna bővebb részletezéssel megismerni.

A huszonkét év történeti feldolgozásában a kényesebb és nehezebb feladat azonban nem a magyar-román viszony feldolgozása volt, hanem a belső történet megírása. Az elsővel kapcsolatban a történetírónak tulajdonképpen csak adatgyűjtő és a megírással kapcsolatosan rendszerező feladata van, az utóbbi azonban a szakadatlan ítélkezés kényszerét jelenti. A külső történet rajzában a szerzőnek rendelkezésére áll az a szilárd értékmérő, amelyet a huszonkét éves nemzetkisebbségi múlt egységes politikai magatartása alakított ki. A történet belső eseményei, harcai, irányai azonban nem jeleníthetők meg a történetíró személyes állásfoglalása nélkül. A könyv rámutat arra, hogy a kisebbségi magyar közéleten végigvonul a haladóbb és a hagyományokhoz ragszkodó, az aktivista és az ellenállást hirdető irányzatok kettőssége „a Néppárt és a Nemzeti Párt ellentéteitől kezdve a reformcsoport radikálizmusán át egészen a Magyar Párt és a Magyar Népközösség meghasonlásáig“. Különös nehézséget jelent az, amit az Előszó úgy fogalmaz meg, hogy a kisebbségi múlt szereplőinek nagyrésze ma is jelentős

közéleti szerepet játszik, „a tettek és mulasztások felett pedig még nem mondta ki ítéletét a magyar történelem“. A könyv egyik feladata éppen ennek az ítéletnek az objektív, tudományos eszközök által való megformulázása lett volna. A könyv adós maradt ezzel az értékelő ítélettel. Az az érzésünk, hogy a szerző talán tudattalanul befolyása alá került az e szempontból meglehetősen megmérgezett közvéleménynek s attól tartott, hogy olvasói publicisztikai szenzációkat keresve, sorából nemzethűségi bizonyítványokat, illetőleg nemzetáruló vádakat fognak kiolvasni. Nem lehetetlen, hogy valóban lettek volna könyvének ilyen interpretálói is, a könyv azonban óvatosságában odáig ment, hogy nem valószínűsította meg azt a célkitűzést, amelyet az Előszó olyan helyesen fogalmazott meg: „A kisebbségi történetírás szempontjából csak az lehet az értékmérő, hogy mennyiben erősítette egyik vagy másik irányzat a magyarság ellenálló erejét kifelé és mennyiben tette a politikai front mögött belterjesebbé az erdélyi magyar életet.“

Mikó, aki a románság elleni küzdelem megírásában rá tud ébreszteni a politikai harc egyetemes nemzeti jellegére, a belső történet vázolásában sokszor csak a keretek megemlékezésénél, a helyzetek fényképszerű felvételénél marad. Hogy egyetlen példára hivatkozzunk, utalunk arra, hogy a népközösségi szervezkedéssel kapcsolatosan megemlíti, hogy az irodalmi ügyek kézbe tartására Tamási Áron kapott megbízást, amikor pedig e megbízás s Tamásinak e megbízás következtében végzett munkája nem tette semmivel sem belterjesebbé a magyar életet, ellenben nem említi meg a könyv azt, hogy a népközösségi szervezkedés idején jelent meg Tamásinak Szülőföldem című könyve, mely nemcsak irodalmi esemény volt, hanem az egész időszak egyik legnevezetesebb politikai tette is. A Szülőföldem-et csak azért említettem, mivel ennek és az egész erdélyi irodalomnak komoly politikai-történeti vizsgálata, a nemzeti küzdelem szempontjából való részletező értékelése és az egész mű alkatába való beépítése teljesebbé tette volna a megrajzolt képet.

A huszonnégy év valóban termelt ki különböző irányokat, fejlesztett ellentéteket, támasztott harcokat s ha azokat annak idején politika volt elhallgatni és elsimítani, a történetírás megvizsgálhatja szerepüket, irányukat, és megállapíthatja értéküket, még pedig függetlenül attól az ítéletől, amely a szereplőkben és a kortársakban kialakult. A könyv megállapítja, hogy a Magyar Párt kezdettől fogva totális nemzeti csúciszervezetnek tartotta magát, a történeti mű olvasóját azonban az érdekli, hogy valóban az volt-e. Mert ha az volt — ezt a történetírónak meg kell mondania — a Magyar Párt ellenségeiről nem lehet úgy írni, mint a „Magyar Párttal ellentétes erők“-ről, hanem a fejezetcímnek kifejezésre kell juttatnia azt, hogy ezek az erők egyúttal a magyarság ellenségei is voltak. A Magyar Párt valószínűleg nemcsak azért nem barátkozott a Magyar Dolgozók Szövetségével, mert „nem akarta magára venni a kommunizmus vádját“, — amint ezt a könyv megállapítja — hanem azért, mert *valóban* elítélte ennek a szervezkedésnek a szélső baloldali célkitűzéseit s a történetíró rámutatott volna arra, hogy a Magyar Pártnak ebben az ítéletében nem valamilyen konzervatív politikai gondolkodás, hanem az egész magyarság történeti felelősségérzete nyilatkozott meg.

Talán túl hosszan foglalkoztam — szemlének kereteihez képest — a könyvnek a belső történet megírása terén észlelhető óvatosságával. Ezt elsősorban az erdélyi magyarság huszonnégy évét feldolgozó ezutáni kutatókra gondolva, az elvi és történeti alapon álló bátor ítékezés jogosultságának igazolására tettem, s hogy erről egyáltalán írhattam, azt éppen e könyv komoly értékei tették lehetővé. Mikó könyvének legnagyobb érdeme,

hogy szintétikus munkája az események, történések, szereplők és dátumok hosszú sorát közli, s mindazokban a kérdésekben, amelyekben eddig csak újságírói általánosságokat, bizonytalan meghatározásokat tudunk, közlései biztos ismereteket, világos áttekintést nyújtanak. Munkája valóban alapvető jellegű, amelyre e kor minden kutatójának építenie kell és nyugodtan építhet is, s amely az érdeklődő olvasóknak biztos alapot nyújt kisebbségi korszakunkkal kapcsolatos minden más írás, részletmonográfia és összefoglaló eszmefuttatás megértéséhez. Befejező bibliográfiai fejezetében a kisebbségi kor nyomtatásban megjelent forrásanyagáról, dokumentumokról és tanulmányokról ad elemző-értékelő összefoglalást. Ezért külön köszönet illeti.

Mikó könyvével egyidőben jelent meg egy másik, hasonlóképpen terjedelmesebb beszámoló a huszonkét év kisebbségi történetéről, *Ligeti Ernő* könyve: *Súly alatt a pálma*. A könyv, alcíme szerint, egy nemzedék szellemi életét kívánja megrögzíteni. A szerző maga is érzi, hogy felületes és pongyola írást bocsát az olvasók elé s ezért bevezető fejtegetéseiben hangsúlyozza, hogy célja nem az volt, hogy rendszeres történeti munkát írjon. Könyvét emlékiratnak szánja s történeti értékét abban látja, amiben általában a múlt századi erdélyi emlékiratok értéke is van, nem pártatlanok, ellenben „történeti ízt és levegőt“ őriztek meg.

A pártatlanság valóban nem állapítható meg a könyvről. Az erdélyi magyarság huszonkét éves szellemi történetébe minduntalan olyan írókról és újságírókról való megemlékezést kever bele, akiket a magyarsághoz, ugyanakkor pedig jónehány nagyjelenségű magyar író és irodalmi művet csak lapalji jegyzetben „méltat“. Szintén különös egyéni szemléletéhez tartozik az, hogy a „szellemi élet“-en szinte kizárólagosan csak az újságírást és a szépirodalmat érti s összevontan, néhány sorban intézi el az erdélyi magyar tudományosság és az egyházi irodalom küzdelmeit és nagy értékeit, nem is beszélve a szellemi életnek azon területeiről, amelyeknek kifejező eszköze nem a nyomtatott betű. Az „ízt és a levegőt“ írói, szerkesztőségi pletykák alkotják, amelyeknek közlése azért volt fölösleges, mivel nem világítanak meg semilyen döntő kérdést, vagy történeti folyamatot sem. Leginkább azonban azon a sok helyt útszéli hangon kellett megütőköznünk, amellyel a románokról ír. A románság nagyobb és veszélyesebb ellenfele volt a magyarságnak az elmúlt huszonkét év alatt, hogysem a vele szemben való állásfoglalást néhány cinikus hangon megírt jelenet és kép közreadásával meg lehetne oldani.

El kell ismernünk, hogy a könyvnek érdeme az, hogy az elmúlt huszonkét év belső irányító gondolatainak az alakulásával, történetével is meg akar ismertetni s ha célját sok körülmény miatt nem is érheti el, vannak találó megállapításai. Ilyen például az, amit a kisebbségi élet feltételeivel kapcsolatban megállapít, rámutatva arra, hogy minden intézményünk, társadalmi szervezetünk annyiban jelentett értéket és tudta betölteni hivatását, amennyiben tehetséges és áldozatos, kiváló vezető állott az élen.

Mivel nem Ligeti Ernő az egyetlen, aki emlékiratot ír a huszonkét esztendőről, rá kell mutatnunk a mindenkori emlékiratok egyik általános vonására. Az emlékirat nem a jelen, hanem a jövő számára készül s ha irányzatosság, ön- és párt-igazolási szándék nyilvánul is meg benne, éppen azért, mert nem számít az azonnali publicitásra, az őszinteségnek olyan fokát engedi meg, amelyben nemcsak mások, hanem önmagunk felett is őszinte lelkiismeretvizsgálatot és bírálatot gyakorolhatunk. Az emlékiratok történeti ízet és levegőjét és egyúttal mindenkori időszerűségét, frissességét éppen az őszinteségnek ez az erkölcsi foka biztosítja. Ligeti könyve akkor

teljesítene hivatást, ha a — reményünk szerint — készülő emlékiratok ezt a tanulságot merítenék belőle.

Az erdélyi magyarság román uralom alatti életét tárgyaló könyvek sorában a legfrissebben megjelent mű *Tusa Gábor* könyve: „Harcunk Erdélyben magyarságunkért. 20 év jellemrajza.“ A könyv előszava 1942. május 1-én kelt s utána kevéssel szerzője, aki a kisebbségi évek alatt közösségi életünknek nemcsak egyik vezetője, hanem egyik legélesebb megfigyelője is volt, már eltávozott az élők sorából. Tusa könyve nemcsak történeti összefoglalás, hanem politikai jellegénél fogva iránymutatás is kíván lenni. Az előszóban így határozza meg célját: „Tárgyam, a két évtizedes életforma, ma már a múlté, de tapasztalatai a jelennek is szólnak s a magyar állam jövődő politikájának kialakításánál talán felhasználhatók.“ Nem az egyes eseményeket, nem a kis és nagy belső harcokat és nem is magatartásunkat a románsággal szemben akarja megírni, hanem éles elemző erővel a kisebbségi sors történeti jelentését keresi és a jövődő szempontjából is időtálló értékeit kívánja megmenteni.

Fejtegetéseinek alaptétele az, hogy Erdély húszéves különállása nem bontotta kétfelé a nemzeti lelket, nem idézett elő szakadást. Az elzárt határok mögött az erdélyi magyarság külön szellemi életet élt, de ez csodálatos módon az ezeréves örök magyar szellemiségnek volt a folytatása. Fejtegetései nyomán ráeszmélünk arra, hogy milyen megtartó, egységbe tartó erőt jelentett az a tényező, amelyről pedig nyilvánosan, gyűléseken és sajtóban nem lehetett beszélni: Magyarország folytonos erősödése, rendje és konszolidációs eredményei.

A román uralom a nemzet lelki egységének politikai határok feletti valóságát öntudatosította bennünk, nemzeti kereteinken belül azonban új fejlődést váltott ki. Tusa így jellemzi e folyamatot: „Az első hónapok kábulata után egyszer csak észrevettük, hogy a lendítőkerék kezd visszafelé fergni, a főteengely a csapágyakban nem áll szilárdan, a forgás nyugtalan, ingadozó. Az állami gépezetben az összes kerek megzavarodtak s a mieink kikapcsolódtak... A mi szentkorona-államszemléletünk, mely szerint a magyar nemzet maga az állam, egyszerre csak a mélybe zuhant. *A nemzet politikai fogalma helyébe mibennünk a nemzetiség népi fogalma lépett.*“ E tételszerűen leírt tapasztalat tükrében rajzolja meg húszéves magatartásunkat, amelyet ő aktív népi politikának nevez. E felismerés — ami annál meggyőzőbb erejű, mivel jogász és politikus írta meg — világosságot vet a politika és szellemi élet húszéves belső harcára is. Határozottan vallja, hogy az államhatalomtól megfosztott kisebbségi sorsban a politika — akár passzív, akár aktív — viszonylag alárendeltebb jelentőségű. „Sokkal nagyobb életformáló és konzerváló ereje van a belső lelki életnek, a közösségi életnek, a kulturális felemelkedésnek... Ezért a népinemzeti írói munka a legmagasabbrendű megtartó erő“. Történeti vizsgálódásainak homlokterébe így kerül az öntudatosítás munkáját végző irodalom, az iskoláért és népművelésért harcoló egyház és a mostoha viszonyok között is a legmagasabb művelődési eszményeket őrző, szolgáló tudományművelés s annak egyetlen megmaradt kerete, az Erdélyi Múzeum-Egyesület.

Külön fejezetet szentel az 1939. elején létrejött Népközösségnek, nem azért, hogy régi pártpolitikai vitákat elevenítsen fel, hanem azért, mert ez a szervezetünk volt az, amely szintétizálni igyekezett minden nemzetalkotó tényezőt s a legmagasabbrendű népi politikát kívánta megvalósítani. A mindig kikezdzhető pártkeret és a bármikor feloszlatható társadalmi egyesület helyett közjogi jellegű szervezetbe kívánta tömöríteni az egész magyarságot.

A népiség eszményének, útjának a megrajzolása mellett azonban rámutat kisebbségi évtizedeink állampolitikai tanulságaira is, s ebben a részben érezzük tanulmányát a legkiforrottabbnak és építő erejűnek. E tanulmányok a nemzetiségpolitikára vonatkoznak, de azon keresztül az egész államvezetést érintik. A nemzetiségi kérdés megoldásában az erdélyi magyarságot elsőbbség illeti meg. Ez az elsőbbség azon alapszik, hogy az erdélyi magyarság államvezető és kisebbségi tapasztalatai segítségével két irányból is megközelítheti a kérdést. E tapasztalatok azonban nem valamilyen új törvény, jogszabályokba merevíthető megoldás, vagy az államnak nemzetiségi állammá való átalakítására irányulnak. Egy öntudatos nemzetiség igényeit soha sem lehet kielégíteni, az állam pedig csak egy nép szellemét hordozhatja magában. Ez a felismerés azonban nem vezethet a Kárpát-medence feldarabolására. Éppen a közelmúlt, a Trianon utáni történet — mint negatív bizonyosság — igazolta azt, amit Tusa a hagyományos, de ritkán leírt magyar álláspont szerint fogalmaz meg: „Allamok és népek rangsorozatban élnek, és így folynak be az emberiség életének rendezésébe. A mult azt bizonyítja, hogy ebben a térségben ilyen rendező hatalomként egyedül a magyarság tudott megmaradni. A magyar állam védő szárnyai alatt azonban minden itt élő faj oltalmat találhat.“ A feltétel az, hogy ez az állam valóban fölényes hatalommal rendelkező erőtenyező legyen, a húszéves tapasztalat éppen azt bizonyítja, hogy csak ilyen akarat tudhat rendet tartani. „A nemzetiségi kérdésnek az alfája és az omegája a nemzeti rend és tekintély eszméje.“ A másik feltétel pedig ehhez kapcsolódik: az, hogy ez az állam mindenekelőtt és fölött a magyaroké legyen és a magyarságot szolgálja. A nemzetiségi kérdés vizsgálata így vezet vissza az egész könyv alap gondolatához: „a vezérlő szempont a magyarság mindenekfeletti megerősítése.“

Tusa könyvét bátran tekinthetjük Mikó Imre könyve kiegészítésének és értelmezésének. A kettő együtt valóban számot ad huszonkét évi életünk külső és belső történéseiről.

A huszonkét év irodalma e két szintétizáló művel sem zárható le. A kérdések hosszú sora vár még feldolgozásra és megválaszolásra. Az eddig megjelent munkák vizsgálata alapján, az első kísérletek tanulságait összefoglalva, megvonhatjuk az ezutáni munka irányát. A huszonkét év forrásanyagának az összegyűjtése, készenlében tartása és adott esetben a közrebocsátása a legfontosabb feladat. E forrásanyag ma szétszórta él a huszonkét évet átélte erdélyi magyarok emlékezetében, élményvilágában, a kisebbségi élet vezetőinek levelezésében és feljegyzéseiben. Hatalmas anyag lehet kisebbségi intézményeink levéltáraiban és a visszatért részek közhivatalainak megmaradt, el nem vitt irattári anyagában. E két forráshoz hozzá kell vennünk, mint könnyebben hozzáférhető, de hatalmas tömege miatt nehezen áttekinthető anyagot a publikációkban: könyvekben, folyóiratokban, napilapokban lévő sok adatot és az összefüggésekre rávilágító írásokat. Ezek közül a magyar nyelveűek az ismertebbek, de alapos kutatás igazán csak a román anyagra és nem pusztán az elbeszélő, hanem a statisztikai közleményekre is kiterjedő feldolgozás által érhető el. Szemiénknek az volt a célja, hogy e források rendszeres összegyűjtésére ráirányítsa minél több erdélyi ember figyelmét. E gyűjtő-munka adott esetben fontos nemzeti szolgálat lehet, a feldolgozás, egyes kérdések megírása és az egész kor összefoglaló története pedig csak akkor fog tudományos szempontból továbbhaladást jelenteni, ha ilyen széleskörű forráskutatásra épül fel.

Juhász István

A KOLOZSVÁRI MŰCSARNOK MEGNYITÓ KIÁLLÍTÁSÁNAK TANULSÁGAI

A kolozsvári Műcsarnok megteremtésével végre otthont kapott Erdély élő művészete. Egyelőre csak sejteni lehet azt a hatalmas serkentő erőt, amelyet Kós Károly épülete megtestesít. A művészeknek többé nem kell szűk és rosszul világított helyiségekben kiállítaniok, hanem kiléphetnek a fénybe s megmutathatják magukat. A homályban elmosódnak a dolgok körvonalai, egyaránt tompulnak a hibák s erények, a fényben azonban élesen kirajzolódnak s mind a művész, mind pedig a szemlélő egyaránt a nyers valóságot látja maga előtt.

Közelebbről egy alkalommal már sorra vettem a kiállítókat s tölem telhetőleg igyekeztem rámutatni munkáik jó s rossz oldalára.¹ Szempontom az volt, hogy a lehetőség szerint az egyes munkákban bennelévő alkotókészséghez szóljak hozzá. Értékelésem tehát az egyéni belülről mozgó erőkhöz alkalmazkodott. Az a kitűnő alkalom azonban, hogy a kiállításon együtt láthatjuk erdélyi származású művészeink munkáit, magasabbrendű szemléletre is kötelez. Alábbi értékelésem mérőszinórja már többé nem az adottságaival küszködő egyén, hanem a személytelenné vált alkotás helyzete a mai európai művészetben. Ha ezt a szempontot vetjük fel, akkor eleve számolnunk kell azzal, hogy az az aránylag kedvező kép, amely az egyéni értékelés következtében kibontakozott, sokkal komorabb és kedvezőtlenebb lesz. Igazi nagy emberi értékek csak itt-ott csillannak meg a kiállított képek és szobrok tömegében.

Nagy kérdés azonban, hogy az abszolút művészi értéket miképpen tudjuk úgy megközelíteni, hogy mértékül való alkalmazása ne a bíráló ilyen, vagy amolyan szemléletét, tetszését vagy ellenszenvét tükrözze, hanem tárgyilagos mérőeszközzé váljék. Úgy gondolom, hogy a következő művelődéstörténeti és művészettörténeti sorrend lehetőségét ad az emberileg elérhető tárgyilagos-
ságra: *a)* az anyaggal való bánásmód, *b)* az eszközök használata s végül *c)* a mindkettőt alakító művészi tartalom elemzése. Mind az anyagnak, mind pedig az eszköznek van személytelen egyénisége, így tehát önértékében vizsgálható. A művészi tartalom igen nehezen közelíthető meg, de ha az ember nagyobb metszetben, egyetemesebb kitekintéssel nézi a dolgokat, akkor legalább is a középszernél (már pedig a kiállítók kilenc tizede ebbe a csoportba való!) ez is eléggé tárgyiasítható mérőeszköz. Csupán ott jut fokozottan szóhoz a bíráló egyéni beleélőképessége, ahol az emberi szellem formálódereje az anyagon és az eszközön keresztül ősi tisztaságban jelentkezik. A remekművek teremtmények, amelyek épen úgy vizsgálhatók, mint az ember teste vagy egy növény szerkezete, de végső értelmükben, elemezhető tulajdonságaikon felüli erők hozzák létre s éltetik századokon át.

Ismertetésem tehát a következő szálakból szövődik egybe: 1. Az anyagokról szólva a festői és szobrászi anyagok megértéséről lesz szó. 2. Az eszközökről, ebben a fejezetben a vonal, a szín, a forma és a fény megjelenéséről esik szó; végül 3. a művészi tartalom elemzése, ennek megközelíthető elemei a térképzés, a tárgykörválasztás, a kompozíció s bizonyos fokig hozzáférhető a világnézeti élem is, a művekben kristályosodó igazi emberségig azonban csak beleéléssel juthatunk el. Mindenki előtt nyilvánvaló, hogy ezt a felosztást csak a vizsgálódás módszerének szükségessége hozta létre. Mert hiszen a festék egyúttal szín is, az általa alakított képen tér és forma képződik s

¹ *A kolozsvári műcsarnok és az élő erdélyi képzőművészet szemléje.* Hítel VIII (1943), 242—56.

az egész munka születését valami magasabbrendű erő irányítja. E felosztás-kor tehát nem csupán szóképek használtam a szövet, szál és egybeszövődés szavakat, mert minden alkotásban valamennyi elem egységben és egyidejűségben jelentkezik.

Az alábbiak elé még azt kell feljegyezniem, hogy igyekszem az egész kiállítást mint egységet nézni s vele mint egységgel dolgozni, az egyént tehát mint az élő erdélyi művészet szerves részét, az élő művészetet pedig mint a magyar s rajta keresztül az európai művészet egy alkotóelemét vizsgálni. Ebben az értékelésben természetesen nem kaphat helyet a még oly indokolt elfogultság sem. Nem lehetséges tehát az, hogy az utolsó húsz év erdélyi bírálatának hangja, amely a maga idején nagyon is érthető és jogosult volt, továbbra is fenntartások. Ha azt akarjuk, hogy fejlődhessünk s a magunk értékeit kiművelhessük, akkor épen magunkkal szemben kell a legszigorúbbnak lennünk.

I.

1. Az olajfesték a legnagyobb lehetőségek anyaga. Leheletnyi finomságokra épen olyan alkalmas, mint durva ellentétekre. Kezelésében is sokfajta eljárást ismerünk. A régiek úgy építették fel képeiket, hogy a részletesen árnyalt rajzot, meleg barna színnel megfestették s a késznek ható képbe a fényeket sárgás fehérrel rakták fel. Ezt az alapot kezdték színekkel beépíteni s a rajzon a felületet fedő rétegek s az alap színét áttüzelni engedő híg színrétegek követték egymást, így néha 10—12 réteg is került egymásra, míg a kép befejeződött. Ennek a festésmódnak két nagy értéke van: először az, hogy a meleg alap egységbe fogta a képet, másodsor azonban az, hogy az egymásföle kerülő s egymáson áttüzelő tiszta színekből olyan színhatás keletkezett, amelynek sejtelmes árnyalatait hiába keresnök a paletta nyers színei között. Az így készült képek valamennyiének közös tulajdonsága, hogy színei a sötét felé hajlanak. Ez a festésmód abban a pillanatban mondotta fel a szolgálatot, amikor az új ember ráeszmélt a természet tiszta, világos színeiben tükröződő világára. Az impresszionizmus forradalma átforgatta az olajfestés technikáját is. A szín a palettáról keverés nélkül került a tiszta vászonra, az aláfestés elmaradt, a néhány vázlatos vonallal feldobott rajzot egymásmellé tett friss színek népesítették be. Rendszerint őrizkedtek egy-egy felrakott szín átfestésétől s így divatba jött az „alla prima” festés. Ez nagyfokú szín- és festéskulturát követelt meg. E két véglet között számtalan átmenet van, aszerint, hogy milyen az alkotó temperamentuma. Voltak e technikai forradalomnak olyan kísérő jelenségei is, amelyek eltévelyedésükben megtámadták az anyag természetét, pl. a festéktubusból egyenesen a vászonra nyomták a nyers színeket s vastagon elkenték, ecset helyett festékkaparóval festettek, stb. stb.

Milyen mértékben van meg ennek a pompás kifejező anyagnak megértése a kiállítóknál? A kép, amely élénk táru, nagyon lehangoló. Tulajdonképen csak Szolnay Sándor az, akiben az olajfestés lehetőségeinek teljes skálája és az impresszionizmus s az utána következő irányok által felszabadított tiszta színhasználat mesterségbelileg is magasrendűen jelenik meg. A régebbi képépítés kitűnő példája Varga Nándor önarcképe. Alaposan iskolázott Szopos Sándor mesterségbeli készsége. A nyers színek lazuros fokozása villan fel Szentiványi Lajos önarcképén s Kun István képein. Az alapközből lassan fejlesztett festésmód küzd a tiszta színeken látott jelenség megkövetelte alla prima festésmóddal Iván Szilárd két képén, Incze István kitűnő érzékkel húzza az ecsetet s egy-egy ecsetvonása egyúttal rajz is.

használja ugyan a barna alapot, de nem a régi értelemben. Incze János a magabamélyedő művészember helyes ösztönével jutott el az anyag szépségének megsejtéséig. Mohi Sándor csak önarcképén engedi szabadon festőiségét, másik két képén stílusa gátolja a kézmozgás szabadságát. Fülöp A. Andor finoman mélyül el az anyagban s a maga stílusában tökéletességre törekszik. Talán túlságosan finomkodó is már.

Nagy általánosságban azonban festőink a lehető legfelületesebb módon kezelik az olajfestéket. Nem igyekeznek természetét megismerni, tulajdonságait kihasználni, hanem nyersen viszik át a palettáról a képre. Erre még a színekről szóló részben visszatérek. A festékkaparó és a tubusból kinyomott vastag színtömegek is felbukkannak egy-egy kép „megfestésekor”. Nem ismerik a legveszedelmesebb szint, a fehért. Utón-útfélen belekeverik olyan más színekbe, amelyek nem tűrik el, s így a színek nemcsak világosabbak, de egyúttal mocskosabbak és meszesek lesznek és sugárzóerejük megtörik.

Talán valamennyi anyag közt a vízzel hígított tempera a legkényesebb. Bár fedőfesték, de tökéletes átfestést mégsem lehet vele elérni, s így legnagyobb mértékben a gyorsan és végleges értékükben felrakott színeket követeli meg. A régi recept szerint tojásos kötőanyaggal készített festék tulajdonságai mások voltak, az olajfesték természetét közelítették meg. A temperaanyag kiváló kezelője Baresay Jenő s frissen kezeli anyagát Karácsonyi János is. Mint anyag ma már kihálófélben van, elsősorban a plakátfestők használják, pedig gyors széljegyzetek, természeti vázlatok készítésére kiváltképen alkalmas. Pirk János olajjal keveri, s mestere ennek a technikának.

A gyors és egyszerre végleges helyükre feltett színeket követeli meg a vízfestés is. A kitűnő vízfestőpapírok ugyan sok mindent lehetővé tettek, elbírják a többszöri lemosást, átfestést, stb., de mindez nem felel meg az anyag eredeti természetének, hanem más technikák megközelítésére szolgál. A vízfestés természetes alapja a fehér papírlap, amely átüt a ráfestett színeken, jellegzetessége továbbá, hogy nem tagadja meg azt, hogy szétfolyó vízzel fest, s így a körvonalak és a színek egymásbamosódnak. Ebben a szelvényben fogantak Nagy Imre vízfestményei. A nagyképesű Bordy András is kiszabadult már abból a technikai zsákutcából, amelyben egyideig egy helyben topogott. Nem nyúzza és mosogatja már a papírt, hanem egymásbajátszó nedves színekkel formálja meg a jelenséget. Kifogástalan vízfestő technikával dolgozik. A Tollas Julia, Olajos István munkamódjában is megérik az anyag szeretete s egyik képén, **H á z a k t é l e n** igazi bravurral jegyez fel egy természeti képet. A vízfestés követelményei igazi magasrendű átértéssel azonban csak Nagy Imre és Bordy András képein jelenik meg.

A grafikai anyagok közül a legszabadabb lehetőségeket a maratásos eljárások kínálják. Ezt azonban másként mint hosszú gyakorlattal elsajátítani nem lehet. Az egyszer felrajzolt rajzot ugyanis az ember alakítóképeségétől független anyag, a sav, marja mélyre, finomra, árnyaltra vagy foltszerűre. De még ennek tudása sem elegendő, a nyomtatáskor ugyanilyen nagy gyakorlattal kell a festék bedörzsölését és ledörzsölését végezni. Szinte ellentéte ennek a fametszet. Ez nagyon iskolázott kezet s előre kimerült tervet követel. Árnyalatai nincsenek, csak koromfekete és hófehér érhető el általa. Ennek a lehetőségnek kiaknázásával kell tehát a mondanivalót megfogalmazni. E technikák nagy mestere Varga Nándor, Gy. Szabó Béla és Varga Mátyás. Általában a grafikai anyagok terén mutatkozik az anyagszerűség legnagyobb megértése, ez nem utolsó sorban Varga Nándor nevelői munkájának gyümölcse.

A kő- és bronzanyag lehetőségei és törvényei eléggé közismertek ahhoz, hogy itt csak egy-egy mondattal utaljak rájuk. A kő zárt tömege zárt kom-

pozíciókat követel. A különböző kőfajták esiszolt vagy durván hagyott felülete pedig a monumentális formától az árnyalatnyi finomságokig kínálja lehetőségeit. A bazalt vagy a gránit ellenmond a részletezésnek, a márvány pedig szinte megköveteli azt. Kiállító szobrászainknál az anyagszerűség elvének megértésében nincsen baj. Szamosi Soós Vilmos szobraiban meg éppen a márványkezelés magasiskoláját csodálhattuk meg. A kiállításon néhány bronzszobrot láttunk csupán, azok azonban annyira kívül állanak azon, amit művészetnek nevezünk, hogy velük kapcsolatban indokolatlan lenne a bronzanyag követelményeit ismertetni. Borberek Kovács Zoltán nagy gipszszobra, mely nyilván bronz számára készült minta, kitűnően sugározza a jó bronzszobor minden követelményét.

A kő mint anyag minden irányban egyforma ellenállást fejt ki, az agyag pedig általában nem fejt ki ellenállást. E két anyag közt helyezkedik el a fa, amely rostjainak kötegeivel szinte irányítja a szobrász vésőjét. A felnövő ágas-bogas fa pedig szinte sugallja emberré való faragását. Ennek az anyagnak magasrendű, messze társai fölé emelkedő megszólaltatását kaptuk Vida Géza szobrában. Régebben Szervátiusz Jenő jeleskedett az anyag igazi szépségeinek megszólaltatásában, most e képességeinek csak távoli visszhangját kaptuk az Anya és lánya című szobrában. Kós András igen kitűnő technikai eszközökkel rendelkezik, de kiállított faszobrai és domborművei inkább kőbe és bronzba kívánkoznak, s így e nagyképességű művészünknek anyagérzéke mintha egy pillanatra kihagyott volna. Borberek Kovács Zoltán Szobrász-a is más anyagba kívánkozik.

A terrakotta lehetőségei inkább a kőszobor, a gipszé pedig a bronzszobor törvényei felé közelednek. E két anyaggal szemben a ritkábban használt ólom tompa fénye sejtelmes és elmosódó formákat követel. Szervátiusz Jenő, Halmágyi János és Kocsis András egy-egy műve az anyag szépségeinek teljes átértésével készült. Általában tapasztalható, hogy a szobrászok sokkal jobban ismerik anyagaik természetét, mint a festők. A kötött anyag legyőzéséhez szükséges testi munka szinte a természeti törvények következetességével irányítja a szobrászt a legkisebb ellenállás, az anyag belső szerkezetének felismerése felé. Ez általános jelenség s az európai művészeti forradalmak útját követve is megerősödik ez a tapasztalat. Sokkal következetesebb és egyenebb ez az út, mint a felelőtlenségnek engedelmessé váló festői anyagok kusza útvesztője.

A kiállított műveknek az anyaghasználat szempontjából való áttekintését azzal zárhatjuk le, hogy sajnos az anyag természetének felismerése, titkainak és lehetőségeinek kifürkészése általában nem jellemző az erdélyi festők dandárjára. A fiatalabbja, úgy látszik, az anyagot csupán szükséges rossznak tekintik, s nem hogy befogná képességei elé, hanem örökös civódásban él vele. Nem kétséges, hogy e harcból ki kerül ki győztesen, az egyik oldalon egy természeti erő áll, a másik oldalon meg az esendő, gyenge ember.

2. Térjünk át a kiállításnak az eszközök használata szempontjából való áttekintésére. Az anyag és az eszköz közötti alapvető különbség az, hogy az első a külvilágban adott, az alkotó lelkiakatától független valami, a másik csak részben van adva a külvilágban, elsősorban az én szerves része. Természetes, hogy rideg egyedülvalóságában nem tárgyasítható olyan mértékben, mint az anyag, mert állandóan átjárja a teremtő élet lüktetése.

Vegyük elsősorban a vonalat mint művészi kifejező eszközt.² Ez az ember legősibb és szükségzerű kifejező eszköze. Alapjai az emberi mozgásban vannak, közös tőről hajtott a táncal és a dallammal. Mivel embersé-

² A vonal mint művészi kifejező eszköz. Termés 1943: 102—117.

günk legmélyéről fakad, mint kifejező eszköz, hatalmas lehetőségeket rejt magában. Eredetileg tárgya csupán az őt létrehozó s vele egyenértékű érzelem. Általa az egész világot mozgásban érzékeljük és teremtjük újjá, mint egykor Siva, aki táncával teremtette meg az egész eleven valóságot. A vonal ősi, mágikus erejű eszköz. Mindezek után azt várhatnók, hogy elsősorban ez az eszköz uralkodik a felszabadult modern emberben. Az új európai művészet él is ezzel az eszközzel s kiváló művészek kezén visszakapta egykori értelmét, a kiállítók közül azonban egyedül Nagy Imrében van meg ennek az eszköznek hatalma, értékei még Varga Nándor virtuóz karcában is feltűnnek. A kiállítást járva az az érzésünk, mintha a vonal meghalt volna, félelmetes hatalmát nem ismerik. Miért van vajjon ez? Művészettörténetileg mindenképen az erdélyi művészek elmaradottságát példázza. Az impresszionizmus elvetette ugyanis a szobrászilag értelmezett formát s vele együtt a vonalat is, a jelenséget az atmoszférában és a színben oldotta fel. Vonalt a természetben nincsen, jelentették ki s igazuk volt, mert nem a természetben, hanem bennünk van. Az impresszionizmus azonban olyan értékeket termelt ki, amelyek emberi nagyszerűségükben bőven kárpótolták e nemes eszköz elejtését. Ennek az egykori forradalomnak visszhangját megtaláljuk a kiállításon is, de csak fonákjában. A kiállítók közt egyetlen vérbeli impresszionistát sem találtam. Bár valamennyin észrevehető e kor termékenyítő hatása, de az azóta eltelt időben súlyos emberi problémák tolódtak be a természet játszói szín- és fényjátékába s ezek átformálták a látást. Az erdélyi festők legtöbbje a régi és új határmegyéjén ingadozik s ez a bizonytalankodás nagyon zavaró. Az európai modern művészetben épen az emberi tartalom erőteljesebb hangsúlyozása juttatta a vonalat újból eredeti rendeltetéséhez. Szomorú vizsgálja a kiállítóknak, hogy csak szólalokban igyekeznek a fejlődés ütemét követni, de ahol igazán tanulni lehet, ott nincsenek jelen. Mentések ez alól a megítélés alól a szobrászok és fametszők, mert anyaguk a vonal igazi természetét úgy sem engedné kibontakozni.

A szín sem csupán a természetben van adva számunkra. Igen sok ősi kötöttsége van az ember érzelmi világával s annak közvetlen kifejezésével. Ennek bizonyítására csak néhány tallózásszerű példával szolgálok. Mindenki előtt természetes a világos színek derűs, a sötétek komor hatása. Ezenfelül minden embernek fűződik az egyes színekhez olyan képzetei, amelyek nem azonosak a színt hordozó tárggyal (vö. pl. Rhimbaud híres versét a magánhangzók színeiről), ez annyira köztudomású, hogy mindennapi beszédnyelvünk is számos erre való utalást tartalmaz, pl. „vad piros“, „haragos zöld“, „enyhe kék“ stb. A festők meg állandóan használják a „hideg“, „meleg“ megkülönböztetést. Valószínű, hogy a színeknek ezek a tulajdonságai sokrétű lelki hatáshálózatból magyarázhatók csupán. Érzelmi hátterük kialakulásában bizonyára jelentős szerepe van a képzetkapcsolásnak is (pl. a vér, a tűz, a hó, a halott és a gyász színe, stb.). Úgy látszik, hogy e kapcsolatok lelkiéletünk praelogikus rétegében keletkeznek s ebben a rétegben alakul ki a színek szimbolikája is. A színek szimbolikus jelentőségére nem csak a természeti népek néprajzából ismerünk példát, kitűnő példázza jelentőségüket a távolkelet művésze s a román kor előtti Európa művészetében is nagy jelentősége volt a különböző színeknek. Még a népművészetekben is bizonyos, egy népre jellemző színharmóniák állandósultak. Vagy véletlen-e az, hogy a forradalom színe épen a vörös?

E futólagos példák csupán arra szolgálnak, hogy világosan felismerhessük, hogy a színek egyéniségét nem szabad csupán a természetben látott színekből magyarázni, hanem a színek érzelmi súlyát az ében adott előfeltevételek alakítják ki. Nagyon valószínű, hogy a természet egy-egy színharmó-

niája is épen azért szép, mert benne olyan új egységbe kerülnek érzelmi zengésű színeképeink, amely lelkivilágunk új magáraismerését indítja el, s ezért hagy bennünk olyan mély nyomot. Más, materialisan mérhető tulajdonságai is vannak a színeknek, vannak közöttük sugárzó és összezsugorodó színek, ezek nagyjából azonosak a festők által hideg és meleg színeknek nevezett színekkel. Két végletük a piros és a kék. Ha e két színből egy-egy pontosan egybevágó négyzetet festünk, akkor a piros négyzet nagyobbak hat, a kék pedig kisebbnek mint a felrajzolt üres négyzet. E sugárzás és összezsugorodás következménye, hogy az egymás mellé rakott színek átalakítják egymást. Ha például egy fehér vászon egyik sarkába egy piros foltot festek, akkor ez a folt nemcsak a festék által ténylegesen kitöltött terület színét változtatja meg, hanem finom fátylával átszínezi a még üres fehér felületet is. Ha azután lassacskán az egész felületet benépesítjük színekkel, akkor azok át-átjárják egymást, halvány lazurként kerülnek egymás fölé, s így mindegyik átalakul.

Az emberségünk legmélyéről fakadó színlátás ugyanúgy kivétel a külvilágra és ugyanúgy megtelik a látott világ lényeiének alakjaival, mint a vonal. A színt szemünkkel mindig tárgyakon, illetőleg lényeken észleljük s kékje bennevillog az atmoszférában. Azt hiszem azonban, hogy a fenti példák után senkiben sem lehet kétség aziránt, hogy a szín mint művészi eszköz elsősorban az én-é, s a művész megsejtett színharmóniáival nem a külvilágot másolja, hanem saját maga érzelmi állapotát igyekszik megvalósítani. Ezért van az, hogy egy-egy művészembert egész életén végigkísér sajátos színskálája. Kitűnően tapasztalható a színeknek ez az egyéni volta akkor is, ha egy jelenséget egy időben többen festenek le (pl. festőiskolában), ahány kép annyiféle színösszhang, pedig a természetben adott színeket a szemek egyformán közvetítik. Ugyanarra az eredményre jutottunk tehát, mit a vonalnál: a művészi kifejező-eszköz, nem a külső valóság objektív rögzítésére való, hanem az én tartalmának kivetítésére.

Ennek az eszköznek anyaga a keszenkapott festék. Nyilvánvaló, hogy a festék nagyon durva valami, amit ki kell művelni, gazdagítani kell, s főként ki kell fürkészni belső törvényeit, hogy a művész azt valósíthassa meg vele, amit belső kényszere diktál. Ha nem ismeri meg anyagát, akkor esapkodás, idegesség lesz egész élete: küzdelem az anyaggal. Ez a küzdelem azonban nem magasrendű művészi küzdelem, hanem csak azért van, mert az eszköz nem műveli anyagát. Alapos és mély színskultura nélkül nincsen igazi festő. Akiben megvan a belső feszítőerő, az előbb-utóbb úgyis rájön, hogy hiába tervez szép dolgokat, meg kell ismernie eszközét és anyagát, mert enélkül egy lépéssel sem tud előrejutni. Mindezekből világos, hogy a színskultura foka nemcsak a művész tehetségének mérője, hanem magával szembeni lelkiismeretét is elárulja.

Ha a színskultura szempontjából nézzük a kiállítást s ennek mértékével mérünk, bizony nagyon lehangoló eredményt kell feljegyeznünk. A legtöbb képen nem az emberi tartalommal megtöltött szín, hanem a gyári festék, a kémikus rideg készítménye uralkodik. Szinte mint a derűs és komor színek ellentéte emelkedik ki a kiállítók közül két nagykulturájú művész: Szolnay Sándor és Barcsay Jenő. Nagy Imre eredetileg inkább grafikus természetű mondanivalóit is átmelegíti színeinek egyénien fanyar összhangja. A fiatalok közül Pirk János, Incze János, Iván Szilárd, Szentiványi Lajos és Incze István való a vérbeli festők közül. Mohi Sándor pasztelles színeiben is van egyéni összhang. Fülöp A. Andor egy színen, a sárgán belül finom árnyalatokra törekszik. Még egy-két tehetséges villanás és végére is értünk az értékek felsorolásának. A vonal vizsgálata után tehát a szín elemzése is

arra a szomorú eredményre vezetett, hogy a kiállítók nem hajlandók tudomásul venni azt, hogy a művészi tartalom csak az anyag és az eszköz természeti erőinek irányában válhat magasrendűvé. Olyan törvények kötik a művészi alkotást, mint amilyenek pl. a fa növést, vagy az ember születését. Ha e törvényeket nem teljesítik ki magukban, örök tehetségek maradnak, de művész sohasem lesz belőlük. A tehetség nem emberi rang, a művész pedig a legnagyobb az emberek közt.

Jól megfigyelhetni, hogy színlátás szempontjából a kiállítás szinte kettévágható. A baloldali teremben csupa világos színű képet látunk, a jobb-oldaliban meg a sötéthangulatú képek uralkodnak. Ez az észrevétel akkor válik érdekessé, ha megtudjuk, hogy a baloldali terem minden egyes kiállítója itt Erdélyben nőtt fel, a sötétebb csoport kiállítói pedig más magyar területekre származtak ki s főként Pesten tanultak. Szinte önként felvetődik a kérdés, hogy e különbségben vajjon nem a sajátos erdélyi látásmód megnyilatkozását kell-e látnunk. Vajjon ez a jelenség nem áll-e összefüggésben a sokszor hangoztatott, de meg nem határozott erdélyi szellemmel? E beszámoló befejező részében igyekszem erre a kérdésre is feleletet adni.

Vizsgáljuk a kiállított műveket a forma szempontjából. A forma épen úgy alkotó eleme a szobrászatnak, mint a festészetnek. Az előbbiben megfogható tériségében, az utóbbiban csak a tériség látszatával felruházva jelenik meg. A forma — egyensúly. Az élőlények, vagy a hatalmas földi erők által formált élettelen tárgyak belső feszítőereje ezen keresztül érintkezik a külvilággal. A belső és külső hatóerők egyensúlya valósul meg a formában. Csupán köpeny a forma, amely értelmét nem önmagában hordja, hanem abban, ami mögötte s kívülre van. A külső világról a forma együttérző átélése útján alakul ki bennünk a valóság képe. Világos, hogy a művészi forma belső értékét nem az optikailag észlelt felület utánzása adja, hanem az, hogy mennyire képes a felületen keresztül az azt létrehozó életelvet, vagy személytelen teremtetőert sugallani. Ez a forma természetesen hordozója a vonalnak és a színnek is. A forma igazi megragadása tehát egyértelmű az ábrázolt valami művészi újjáteremtésével. Csak akkor válik azonban elevenné, ha alakulásának belső okait, mozgásának lehetőségeit is magában rejti. Ez pedig a művészetben csak úgy érhető el (a művészet ugyanis nem tud élő embert, fát, stb. teremteni), ha az optikailag, vagy tapintással észlelt formát, annak belső valósága és az ábrázolásához felhasznált eszköz természetének irányában átalakítjuk. Ismét kiderül tehát a természet szolgái utánzásának lehetetlensége és céltalansága. A természet e magasrendű átköltésének képessége igazi fokmérője egy művészember képességeinek. A kiállított műveknek a művészi forma mérőléccével való ellenőrzése lesújtó eredményre vezetett. Ismét csak a már többször felsorolt művészek: Nagy Imre, Szolnay Sándor, Gy. Szabó Béla, Szamosi Soós Vilmos, a formával magasrendű küzdelmet vívó Kós András, Borberek Kovács Zoltán, Vida Géza és Szervátiusz Jenőnek terrakotta feje, Bordy András félaktja azok a művészek, illetőleg munkák, akiknél s amelyekben a forma művészi életre kel. A kiállítók nagy többsége tehát nem jutott el a forma lényegének megérzéséig.

Érdekes megfigyelni, hogy az anyag által kötött szobrázások mennyivel közelebb állanak a forma átérzéséhez, mint a festők. Úgy látszik, a nehéz fizikai munka szinte követelőleg teremti meg a forma megérzését. A forma kérdésének kitisztulásához nagyon hozzájárult Hildebrand Adolf kitűnő tanulmánya (A forma problémája a képzőművészetben), amely hosszú időn keresztül valóságos bibliája lett a felnövő szobrásznemzedéknek. Az európai művészetben ez a könyv tudatosította a formatisztaság kérdéseit. Mint minden kívülről jövő beavatkozásnak, úgy ennek is megvolt a káros kísérőjelen-

sége. A tiszta szobrászi kifejezőmódra való törekvésükben, sallangmentes előadásmódjuk csiszolásakor igen sok derék szobrásztehetség megfélekedezett arról, hogy a szobor végeredményben nem önmagáért van, hanem a benne testetöltött tartalomért. Ennek a felszabadulással járó eltévelyedésnek távoli utórezgéseit a kiállításon is megfigyelhetjük. Milyen szép, tiszta formák vannak pl. Andrásy Kurta János művein, e kiváló képességű szobrászunknak nagy hibája azonban, hogy annyira a formatisztaságra fordítja minden figyelmét, hogy közben az érzelmi elem teljesen kiesik műveiből. Borberekí Kovács Zoltán monumentális formálását is fenyegeti néha ez a veszély. Kósa Huba András is túlzott igyekezettel őrködik a formán, szerencsés ötvö-zete a formatisztaságnak és a tartalomnak Kocsis András Apá -ja. Szervá-tiusz összetöredezett formáival közeledik valami erőteljes tartalom megszólaltatása felé, egyelőre azonban a formával kínlódik új korszakában, erőteljes képessége biztosan átsegíti őt e válságon.

3. Az eszközök területét elhagyva már a művészi alkotás legmélyebb gyökereit nyomozzuk a téralkotás vizsgálatakor. Az élet, ugyanúgy mint az alkotás, térben és időben bontakozik ki. A képzőművészet nem képes az idő ábrázolására. A futuristák ezirányú kísérletei csődöt mondtak. Még leginkább azoknak a középkori festőknek művein van meg az időbeliség, akik egy képre több jelenetet sűrítve mondták el egy-egy bibliai történet vagy valamelyik szent életének cselekménysorát. Nem tekintve ezeket a kísérleteket, az idő mint a tudomásulvétel kategóriája nem lehet tárgya a képzőművészeteknek, a kiállításon nem is látunk ilyen irányú kísérletet. Képnek, szobornak szerves és állandó építője a tér. Erdemes lesz tehát a kiállított műveket ebből a szempontból is mérlegelni. Vegyük először a festményeket sorra.

A tér magában véve ábrázolhatatlan, sőt mint kitűnő böleseleti kutatók bizonyítják, elképzelhetetlen is. A teret a benne levő teremtményeken keresztül érzékeljük s térképzetünk kialakulásában igen nagy szerepe van saját mozgásunknak. Tulajdonképpen mozgásunk tágul a tér kategóriájává, s ebben a térré tágult émben érzékeljük a környezetet is. Láttuk azt, hogy a külső valóság sem száraz optikai képként jelenik meg az alkotásokban, hanem megismerhetetlen eredeti összefüggése helyett saját én-ünk összefüggései adják szerkezetét. Ilyenképpen az is bizonyos, hogy az összefüggések által keltett térképzet sem lesz azonos az objektív térrel. Ez az emberivé vált tér veti meg ágyát az alkotásnak, benne nőnek az emberek, állatok szoborrá vagy festménnyé s állanak ki a földből házak, fák s benne szeli a levegőt a röppenő madár. Ez a tér nem azonos az őt megtöltő atmoszférával, mint ahogy nem azonos a benne levő egyéb dolgokkal sem.

E tér művészi alakítása az európai művészetben az utolsó 600 évben a perspektíva rendje szerint történik. A perspektíva rendet teremtett a külvilág tárgyainak látszólagos összevisszaságában s így az általuk érzékelt térben is. Ez a rend azonban nem azonos a valóság és a benne élő ember belső rendjével, nem más, mint a látási szerv törvényeinek a valóságra való kivetítése. A kínai és japán művészet téralkotása másként történik s más a természeti népek ábrázolásainak tere is. A mult század művészi forradalmi különösen a húszadik század elejének forrongó alkotásvágya a maga új szemléletének formálása közben ösztönösen e távoli világok térkép-zéséhez nyúlt. Mivel azonban e művészetek más talajban s más emberanyagban, más szellemi és materialis feltételek közt kristályosodtak ki, az európai művészet nem gazdagodhatik belőlük s így az erre való törekvések több-kevesebb exotikus jellegük mellett sem teremthettek fejlődési alapot. Ha figyelemmel kísérjük a mai európai művészet alakulását, mindenütt azt

láthatjuk, hogy lassan a perspektíva szemlélete ismét elfoglalja a képépítésben eddig vitt szerepét.

Mire képesek erdélyi művészeink a téralkotásban? Az első, amit a kiállítás szemlélésekor meg kell állapítani, az, hogy a színhasználatkor tapasztalt kettősség a téralkotásban is tapasztalható. A világosabb színekkel dolgozó, itthon felnőtt kiállítók, kevés kivétellel nem éreztetik az organikus teret. Képeiken e tér összezsufolódik, az összetöredezett formák szinte foghatóvá teszik a teret. A másik csoport általában a látott tér nyugodt tudomásulvételével építi képeit. Nem kézenfekvő gondolat lenne-e e kettősségben a hegyek által szétdarabolt térben felnövő ember és az Alföld végtelen síkja fölé feszülő égboltozat ígészetében nevelkedett látásmód kettősségét keresni? Erre a kérdésre befejező összegezésemkor visszatérek. Három nagy művészünkben szemlélhetjük legtisztábban a térrel való bánásmód mikéntjét. Szolnay Sándor a valóságot a látszati képen keresztül ragadja meg s tölti meg emberi tartalommal. Nagy Imre darabos embereiben s terében a tér könnyedsége acélkeménységűvé válik, s az ismétlődő motívumok által szinte a Bach-i fugák végzetszerűséget kalapáló ellenpontozásával lép elénk. Barcsay Jenőnél a tér szinte a vajadás fájdalomában fetreng. Egymásra nehezedő hegyei, megkínzott fái s megnyomorodott házaiból határtalan szomorúság szól felénk, mindezt még fokozzák mély bánattal teli, sötét színei. Szinte azt mondhatnám, hogy a tér teljes átélése rajtuk kívül egyetlen kiállító festőnkben sincsen meg. Gy. Szabó Béla, Incze János, Mohi Sándor, Bartha László és Incze István képességeiben vannak a tér alkotóerejét megérező sejtések, de még nem teljesedtek olyan mértékben ki, mint ahogyan azt Szolnaynál, Nagy Imrénél és Barcsaynál láthatjuk. Még a Rudnaytól megteremtett hatalmas térélmény visszhangja csendül meg másodélményként Kun István képein. A többi kiállító festőkről szinte azt mondhatjuk, hogy csak azért érzékelünk teret, mert képeiken tárgyak és emberek vannak s ezekhez bennünk önkénytelenül a tér képzete fűződik.

A szobrászi téralkotás másfajta mint a festői. Itt a tér a felület hullám völgyeiben húzódik meg, de mozgásértéke túlmutat a felület egy-egy kis darabkáján és folytatódik a szobrot körülvevő térben is. A szobor tehát megformálja a körülötte levő teret. A szobornak ez a térformálása nem tapintható, nem mérhető, de sajnos még kevésbé magyarázható. Idézzük emlékezetünkbe azt, amit a fehér vászonra tett piros színről mondtam, ennek jelenléte alig észrevehetően, de az egész vászon felületének színét megváltoztatja. Ugyanígy a meg nem fogható térbe épülő szobor is egyszerre megformálja környezetét. Talán két példa közelebb visz a megértéshez: Borberekí Kovács Zoltán Szobrásza és Kós András Fehér embere rendelkeznek ezzel az erővel. A szobor felületét érintő tér határozott irányt kap s a szobor formái mint mágneses erővonalak formálják a teret. Ennek az alakítóerőnek elemzése, mint mondtam, túlesik az elmondhatóság határán, s így nem is próbálkozom további megközelítésével. Egy azonban bizonyos, ennek az erőnek megérzése majdnem valamennyi szobrászunkból hiányzik. Legtöbbjük csak a szoborból kifele ható erők felületformáló hatását érzi meg s nem látom, hogy a kívülről ható erők alakítása bármilyen szerepet is kapna munkájuk közben.

A fény megérzéséről csak röviden írok, tulajdonképpen csak Szolnay Sándor, Nagy Imre és Pirk János képein és Gy. Szabó Béla fametszetein találjuk meg igazi művészi síkon való kifejezését. Arról a magasrendű küzdelemről, amely a fény és árnyék egymással való harcából fakad, a többi kiállítónál nem nagyon beszélhetünk. Pedig szinte két őselem küzd itt egymással, hasonlatosképen a perzsa ősrége Ormuzd és Ahrimánjához. A kép

minden porcikájába behatol a fény, s a legvilágosabb fénykévében ott csillog az árnyék fátyola. Az újabb európai festészetből szinte teljesen hiányzik e két elem dinamikus küzdelmének megérzése. A magyar művészet két nagymesterében, Rudnay Gyulában és Egry Józsefben testesül meg e két szimbolumerejű elem küzdelme. Ez a fény nem azonos az atmoszféra játékaival, de akkor rekedt ki az újkori festészetből, amikor az atmoszférát kizárták. Braque, Picasso és társaik ismét visszatértek a tárgyak lokális színének kiaknázásához, miután az új festők 50 éven keresztül egyebet sem tettek, mint szidták az akadémia lokálszínkultuszát.

II.

A művészember természetrajzának egyik külső árulójele a tárgykör választása. Legmagasabb értelemben az alkotás tárgya nem más, mint épen maga az alkotás, a teremtés. Ilyen szempontból e folyamat az optikai világra vonatkoztatva tárgyitalan. Azonban ez a tárgyitalan lendület csak tárgyi formában valósulhat meg, s így elkerülhetetlen, hogy a kép valamit ne ábrázoljon. Azok a törekvések, amelyek az utolsó negyven évben a tisztán elvont képkalkotás irányában történtek, a lehetetlenséget kísérelték meg s a további fejlődésre hatástalanok maradtak. A témaválasztáskor nem olyan irodalmi, anekdótikus ízű dolgokra gondolunk, mint pl. a duzzogó húszár, stb. A csattanó tréfák, vagy ízes történetek az irodalomra s nem a festészetre tartoznak. Világos azonban, hogy a választott téma nem véletlenül ez vagy amaz a dolog, hanem belső összefüggésben van az alkotás érzelmi tartalmával. A téma az alkotó ösztönnek a külvilágban megtalált egyenértékű megjelenése. Vaszary János mondotta egyik korrekturája alkalmából, hogy minden kép őszinte vallomás, még akkor is, ha csaláson épül. Nagyon tanulságos dolog a képzőművészet történetét az ábrázolt tárgykör alapján követni. Azok, akik ezt az utat bejárták, egyértelműleg arról tudósítanak, hogy a témában a művész mint a társadalom tagja jelentkezik. Ne vesszünk óriási időbeli távlatokba, maradjunk csak az utolsó évtizedeknél. Ha valaha élt az emberiség zsúfolt történelmi pillanatokat, akkor most a világháborúk korában azokat élte. Önként következnek, hogy a világháborúk korának alkotásaiban e kataklizmák borzalmait vagy hősi époszait örökítenék meg a művészek. A valóságban azonban nem így van, szinte csak a haditudósítók alkotásaiban láthatjuk e világégés visszhangját. Talán a történelmi mult felidézésére nyújt alkalmat a háborúk sora? Nem, egyáltalán nem. A most születő néhány történelmi kép nem e hatalmas hullámverés visszhangja, hanem a mult század festészetének halovány tükrözése. Madarász, Székely Bertalan, Benczur és Gyárfás munkásságának száraz morzsája. Ha a háborúk nem, akkor talán a forradalmak teremtik meg az új témakört? Mit látunk ezen a téren? A futurizmus, amely a fasizmussal együtt harcolt az új olasz ember megteremtéséért, egyre jobban behiggadt az olasz művészet nagy tradíciójában, s egyre jobban kikapcsolta eredeti problematikáját. Carra, vagy Severini ma inkább Ubaldo Oppihoz vagy Felice Casoratihoz hasonlít, mint 30 évvel ezelőtti önmagára. A nemzeti szocializmus forradalmi erői a művészet terén a mesterség becsületes elsajátítását tűzik ki feladatul, a lassan és meggondoltan fejlesztett munkamenetet. Mindkét európai forradalom művészeinél a témaválasztásban, különösen a nagyméretű megbízásokkor érezhető csupán az ideológia, de az eszközök maradtak a régiek. Már pedig az eszköz erősen függvénye a belső tartalomnak. De talán a kommunizmus teremtett új formanyelvet? Talán itt fejlődött az expresszionizmusból s a belőle fakadt művészeti forradalmakból az új képzőművészeti kife-

jezés? A kommunista Oroszország művészetét csak művészeti folyóiratokból s a Kiebben látott műalkotásokból ismerem. Itt is pontosan az a folyamat játszódott le, mint Európában. A mai orosz festészet formanyelve a késő impresszionizmus előadásmódjával azonos. A kezdeti lendület itt is a tradícióhoz való visszatérésbe torkollott. Oroszországban megvan az a különbség, hogy nem az egyházi ikonfestés századok óta begyökerezett iskolája folytatódik, hanem inkább a párizsi iskola eredményeit építik tovább. Ez egyelőre a művészek tradíciótlan ingadozásához vezet. Itt is csupán a tárgykör az, ami a környezet erőfeszítéseire emlékeztet. Mindhárom forradalom elsősorban nem a képzőművészetben, hanem a monumentális építészetben találta meg tartalmához méltó kifejezési eszközét. Európában szinte természetesen az antik építészet formálórejét érezzük az új épülettömbökön. De vajjon mi a helyzet Oroszországban? Még emlékezünk a forradalomnak Tatlin által megtervezett, de soha meg nem valósított épületesodájára. Ennek lényege az volt, hogy egy óriási acélspirálisba három, fokozatosan kisebbedő tüveg-tömböt helyezett. E tömbök mindegyikében állami hivatalok lettek volna s a forradalmi erők örök mozgásának jelképeként a tömbök állandó forgásban lettek volna, az alsó egy év, a közbeeső egy hónap, a legfelső egy nap alatt fordult volna meg tengelye körül. Az új dolgok mindig bizarrak, tehát nem kell e különösen hangzó tervet megmosolyogni. De mi lett belőle? Amit magam láthattam, az óriási épülettömbök mindegyike neoklasszikus stílusban épült. A 8–12 emeletet átfogó hatalmas korinthusi oszlopok mintha az orosz barokk építészetből nőttek volna nagygyá!

Sehol sem azt kapjuk tehát, amit eleve várhatnánk. De tényleg fennáll-e ez az ellentét? Meggyőződésem, hogy nem áll fenn, csupán ritmuskülönbség van a külső valóság és a művészi valóság között, a művész messze megelőzi azt a kort, amelyben él. Míg a népek harcában százezrek véreznek el az új világért, az a művész, ki még a háborúk és forradalmak előtt a legharciasabb és a legforradalmibb volt, most már túljutott ezen és alkotásaiban már az új világ emberének, tájának és munkájának képét formálja. Az emberi építőmunka hőseit ünnepli, még a mult emlékképeiként megjelenik a nyomor is nála, de már mindent a fény önt el. Elgyönyörködik egy-egy gyümölcsös tálban, a virágzó fákban, az emberi munka szépségében. Olyan világosságra törekszik, amelyet csak nagy gondolkozók láttak meg a világban. Ösztönösen vonzódik a néphez és a munkáshoz, mert érzi, hogy belőle újul meg az emberiség. Kerüli a cifra sallangot és az ügyeskedést, inkább dadog, de mindenáron őszinte akar lenni, érzi, hogy ez az új világ alapja. Egyes művészekben újra felbukkan eredeti tisztaságában a vallásos élmény. Sallangmentesen ébred rá, hogy egy-egy népnek milyen belső értékei vannak s igyekszik azt magából kibányászni, hogy annál színesebb legyen az emberiség szövete. Egyszerűen egy új idealizmus járja át a vajudó emberiséget, amely túltekint az érette folyó küzdelmen, s már a megvalósulás útját járja. A témaválasztás és a világnézet tehát erősen egybeöttségződik, s ehhez az anyaghoz mint harmadik társul a művészi alkotás szerkezete, a kompozíció.

Ha erről a kivilágosodó látóhatárról hirtelen és átmenet nélkül egyszerre a kiállításra fordítjuk tekintetünket, akkor nagyon kellemetlen érzéseink lesznek. Mint legyőzhetetlen élmény tolul bennünk a felismerés, hogy hiszen a legtöbb kiállító szinte csak azért fest és mintáz, mert kézügyessége van. A festési kedv, vagy a mintázáshoz való hajlam azonban nemcsak a hivatott művészekben van meg, mint ahogyan sok embernek van hajlama a hangszerek ügyes kezeléséhez, anélkül, hogy zeneköltő lenne. Az biztos, hogy a festési és mintázási kedv kiélésekor is támadnak nehézségek, amelyeket le kell győzni, s így bizonyos küzdelem keletkezik. Ez a küzdelem

azonban nem azonos a művész küzdelmével, amelyeket a természet erőivel vív saját emberségéért, mint ahogyan a skálázás küzdelmes gyötrelmei sem az alkotás szülőfájdalmai. Nagy tere nyílik itt az önámításnak. Érdekes, hogy míg a zenénél pl. mindenki aránylag könnyen választja el az ügyes muzsikust a nagy alkotó szelelemektől, a képzőművészetben nem így van. Itt mindenki, akiben valami adottság mozog, egyszerűben művésznek hiszi magát s képeiben és szobraiban ezzel az igénnyel is lép fel. A kiállítás képe ebből a szempontból olyan lehangoló, hogy nem is merek ezzel a mérőeszközzel végigmenni a kiállított tárgyakon. Művészek neveit nem is említem, csupán nagyjából utalok az anyag és eszköz tárgyalásakor kiemelt kiállítókra. Nem a felzúdulástól tartó ember óvatossága diktálja számomra ezt a tartózkodást. Utóvégre amikor az új, az eddiginél tisztább ember alakításán dolgozunk, ilyen szempontok nem vezethetnek. Tartózkodásom oka egyedül az, hogy ez a kiállítás épen a fordított eredményre vezetne, mint amit el akarna érni. A mult bűncit nem lehet egyetlen bírálattal helyrehozni, itt csak fokozatos neveléssel lehet eredményt elérni. Ez az egészségtelen állapot ugyanis nemcsak emberi gyengeségből fakad, hanem nagymértékben a kritika felelőtlensége fejlesztette ki. Nem mért rideg mértékkel, hanem több-kevesebb hozzáértéssel csak dicsért, úgy hogy mindenki vagy öngazolást talált benne, vagy rosszindulatot, ez természetes ellenhatásként ugyanarra az eredményre vezetett, mintha dicsért volna. Magukkal és a közösséggel szembeni felelőtlenségre nevelte a művészeket, illetőleg helyesebben a több-kevesebb közügyességgel megáldottakat, ahelyett, hogy komoly szóval megmutatta volna helyüket a közösségben. Így az egyéniségnek olyan bizarr zűrzavarát hozta létre, amelyben az egészséges ember csak elszörnyedve járhat. Ez a jelenség általános európai tünet volt, s a fent mondottak nem egészségben vonatkoznak szűkebb pátriánk állapotaira. A bírálók általában mindent remekül megmagyaráztak, főként ott érezték magukat biztonságban, ahol nem zavarta őket az, hogy értik is, amiről írnak. Kialakult egy tolvajnyelvhez hasonlóan kezelhető szóképsorozat. Ezt a bírálók javarésze — mindig akad tiszteletreméltó kivétel — szinte úgy kezelte, mint a gulliveri tudós szóköckáit, amelyek egy-egy madzagrángatásra más és más sorrendbe sorakoztak s e szavak értelemnélküli egymásmellettsége adta a legnagyobb tudományos teljesítményt.

Ha az ember nagyobb távlatokból nézi a művészetet, akkor a jóakarató diletánsok munkája amúgy is kiesik az idő rostáján, s a nagy egyéniségek mindinkább kiemelkedve vezetnek az új szépségek felé. Ilyen szempontból szinte közömbös lenne, hogy ki mit művel, egyrésze úgyszólván veszendő dolgokkal foglalkozik, s ennek nyomavész. Amikor azonban az új emberen munkálunk, akkor ennek a felelőtlen álláspontnak nem lehet szava. Minden ember érték. Hány értékes ember tragédiája születik meg abból, hogy képességeit — sokszor a kritika támogatásával — túlméretezi s csak később eszmél rá tehetetlenségére, amikor már az egész életét erre az egy lapra tette fel. Ezekből a társadalom szempontjából használhatatlan, cinikus, mindenben esalódott emberekből új embert faragni már nem lehet. Remélem, hogy az egészséges bírálat lassu mélyítése során eljuthatunk majd odáig, hogy a gondolatokat majd névszerint is konkrétizálhatom.

Egyelőre nézzük, hogy mi lenne az a segítség, amellyel e lehangoló helyzeten máról holnapra segíthetnénk. Az alább mondottakat négy gondolatkörre osztom s csak egyrésztük vonatkozik szűkebb erdélyi művésztünkre, másrésztük általános jellegű, de az erdélyi művészetre is érvényes időszerű gondolat.

1. Sokkal erőteljesebben meg kell rostálni a kiállítások anyagát. A

bírálóbizottság munkájáról jegyzőkönyvet kell vezetni s e jegyzőkönyv megfelelő részének kivonatát minden beküldő megkapja, akár elfogadják a képét, akár nem. Meg kell szüntetni az indokolás nélküli elutasítást. Természetes, hogy e kivonatok a bizottság részéről bizalmas jellegűek. Ez meglátsítja ugyan a bírálóbizottság munkáját, de egyúttal növeli felelősségét és olyan nevelőeszközt ad a kezébe, amelynek értéke alig becsülhető meg. Ugyanígy kell eljárni a pályázatoknál is. A szocialis szempontból történő vásárlások, amennyire lehet, a legkevesebbre csökkentendők. Állandóságuk egészségtelen állapotra vezet. A műkereskedelem visszaszorítandó, mert a színvonal és a közönség- s művésznevelés szempontjából egyaránt káros. Szükséges, hogy a kiállításokról részletes és teljes jószándékkal megírt bírálatok jelenjenek meg. Erdélyi folyóiratainkban a szerkesztők megértése megadta a módját a bírálat e fajtájának.

2. Óriási jelentősége van az állandó, jó kiállítóhelyiségnek. Ebből a szempontból felbecsülhetetlen értékű Kolozsvár nemes tette, amellyel nagyrészt önerejéből megteremtette a Műcsarnokot. A következő lépés egy művésziskola megteremtése kell, hogy legyen. A komoly és céltudatos nevelés ugyanis ráébreszti az embert képességei természetére és határára. Ezzel párhuzamosan művészettörténeti ismeretek is tanítandók s különösen erőteljesen kell művelni az anyagok és eszközök megismertetését. Ezzel párhuzamosan a közönségnevelésnek is új utakra kell térnie s ezt a munkát az iskolai rajzoktatás teljes újjáalkotásával kell elkezdniök azoknak, akik erre hivatottak. A közönség nagyrésze még ma is csak egyszerű lakásdíszít lát a képen és szoborban s nem részese annak a magasrendű küzdelemnek, amely az új ember megteremtéséért folyik. Tanulságos lenne egy-egy ilyen kiállításról egy-egy parasztember, munkásember, hivatalnok, katona, stb. őszinte véleményét meghallgatni. Tudnunk kell, hogy mi az, ami őket megragadja s mi az, amit ők várnak, mennyiben tudnak lehetőlni az alkotásokat létrehozó erőikig. Közönségnevelést ilyen kísérletek nélkül nem lehet elkezdni. Az a nevelés, amely nem az emberben már meglévő alapokból indul ki, eleve csatát vesztt.

Sok olyan szólam lebeg a köztudatban, amely megmérgezi a művészember magatartását és hamis alapokon fokozza öntudatát. Egy elv képviselése tehet valakit kitűnő pártmurré, de nem tehet művésszé. Egy filozófiai gondolat érlelése elmélyítheti a világról való tudásomat, de nem tehet művésszé. Egy közösség őszinte átérzése tiszteletreméltó emberi érték, de nem tehet művésszé. Így folytathatnám még e dolgok rendjét, az alábbiakban azonban csak egy kérdést szeretnék feszegetni s ez, az erdélyi szellem szerepe a kiállításon.

Az erdélyi magyar emberre jellemző magatartás a föld évenként konokul ismétlődő parancsából és a szellemi javak apáról fiúra szálló tradíciójából fakad. Az egész magyar magatartáson belül sajátos zamata és íze van, de esupán a magyarság egyik színe, önmagában nem önálló. Ez a magatartás Tamási Áronnak erősen az animizmusban és a népi katholicizmusban gyökerező emberségén keresztül egyetemes magyar értékévé lett. Tamási az egész teremtett valóság liturgiáját szolgáltatta meg és fantáziája a mitoszteremtés irányában működik. Tehetsége valamilyen természeti erő hatásával jelentkezik. Művészi eszközét környezetéből — a székelységből — formálta. Ez eddig rendben van, egy nagy művész alakulását figyelhetjük őszinte csodálattal, szemünk láttára kristályosodik ki a teremtés folyamata. A baj azonban ott kezdődik, hogy az erdélyi művészemberekben erdélyiségük és székelységük tudata egy sajátos pózt fejlesztett ki, amely létjogosultságát Tamási tündöklésével igazolja maga előtt. Minderről természetesen Tamási

nem tehet. Ennek a magatartásnak egészséges társadalomfenntartó erőit, amelyek a megszállás idejében hatottak, most ne kutassuk. Nézzünk szembe keményen a valósággal. Sajnos, e póz kifejlődéséhez hozzájárult a pesti kritika is, amely a még oly gyenge idevaló művészen is „székely őserőt“, „erdélyi szellemet“, stb. ünnepelt.

Soha jobb alkalom nem kínálkozik a szolamok tényleges értékének le mérésére, mint most, amikor egy-két kiváló művészünket (pl. Koszta József, Borsos Miklós) nem tekintve, együtt vannak az élő erdélyi művészek.

Emlékezzünk arra, hogy a színlátás és a téralkotás eszközeinek vizsgálatakor rámutattam arra a kettősségre, amely az itt felnőtt s a kiszakadt művészek munkáiban tapasztalható. Ez a kettősség mindjárt kézzelfogható tanulsággal szolgál amellet, hogy a kiállítás nem egység. A származásbeli közösség tehát nem teremtett meg közös formanyelvet és mondanivalót.³ Az Alföld tágas térségének minden zugát átjárja a fény s nyílt terein szinte megtestesül a térlátás szervezősége. Ha tehát e környezet alakítaná csupán a művész stílusát, akkor a kint felnőtt művészekről világos színskálát és szerves térszemléletet kellene kapnunk. Láttuk, hogy nem így van, mert színlátásuk sötét. Az erdélyi teret a hegyek összetöredezik s a növényzet sötétebb, az erdők mélyén félhomály borong. Azt kellene várnunk tehát, hogy a zsugorodott teret csupa sötét szín népesíti be. Láttuk, hogy nem így van. Nem a környezet formáló erejéről van itt szó, hanem egyszerűen az iskolázottság különbségeiről s nem utolsó sorban az egyes temperamentumok látásmódjának különbségeiről. A kint élők a pesti Főiskolán nevelkedtek, olyan környezetben s olyan tanárok vezetése alatt, akikben elevenen él a Munkácsy, Paál, Székely Bertalan öröksége, még legforradalmibb tagjaiban is. Az itteniek meg a román művészet kevés tradíciójú szűrőjén keresztül elkésve kapták a világos színekkel dolgozó párizsi iskola eredményeit. Nem a szellem különálló, csak az iskola más.

Mindezek ellenére tagadhatatlan, hogy különösen Nagy Imréné, de Szolnay Sándornál és Gy. Szabó Bélánál is találunk olyan metafizikai vonásokat, amelyek rokonok Tamási mítikus és liturgikus látásával. Vajjon nem onnan van-e ez, hogy valamennyien nagy művészek? Nem akarom eleve tagadni, hogy a mondanivaló zamatában nem található valami alig érezhető közösség. Az azonban kétségtelen, hogy ez csak emberségükben megtisztult nagy alkotóknál jelentkezik, tehát a kiállítók zömére nem vonatkozik. Egy kézzelfogható eredményt mindenképpen leszűrhetünk e felismerésből s ez az, hogy az erdélyiség és a székelykedés nem lehet művésznevelési alap. Még a tágabb értelemben vett magyarság valamilyen merev megfogalmazása sem szerepelhet mint művészi nevelésünk alapelve. Ezt a pontot meg kell világítani, mert látszólag megtagadja azt, aminek vajadását szerető aggodalommal nézzük: az igazi magyar művészetet.

Kezdjük azon, hogy igazi magyar művészet volt és van. Nem ezután kell megteremtteni, hanem csak fel kell ismerni. Nem szándékom itt művészet-történeti szemlével igazolni állításomat, csak egy személyes élményt hozok fel, amelyen szinte törvényszerűleg keresztül megy minden magyar ember, amikor hosszas külföldi tartózkodás után hazaérkezik. A külföldi képtárak és kiállítások után hazatérve, egyszeriben meglátja, hogy a múlt és jelen magyar művészei tényleg ebben a földben s ebben a fajtában fogantak. Az embernek és a tájnak a zamata más, otthoni, ismerős. Ez a zamat még akkor

³ Az erdélyi művészet és a kolozsvári Műcsarnok. Esztétikai Szemle. 1943. 2. sz. sajtó alatt.

is átüt, ha a művész stílusa egyébként szinte maradék nélkül a külföldi iskolák hatása alatt fejlődött. Épenúgy megvan ez a zamat a sötétszínű Munkácsynál, Paálnál, Székelynél vagy Rudnaynál, mint Szinyeinél, Ferenczynél, Csóknál vagy Vaszarynál. Ez az érzés nem problematikus, nem ingadozón, hanem ősi egyszerűségében, parancsolólag lép fel bennünk. De ezt a minden irányban ható s a legkülönbözőbb temperamentumokat átható magatartást nevelési alappá nem lehet tenni, egyszerűen azért, mert nem tanulásból fakad, hanem a hagyomány, a körülmények, az ember és tájak s talán alkati tulajdonságaink együtteséből, egyszóval magyarságunkból fakad. Érdekes azonban, hogy ezt az érzést csak igazán nagy mestereinknél érezzük. A középszernél, a festegető vagy mintázgató kiállítóknál ez a ráébredés teljesen hiányzik. Egy-egy ilyen munkát nyugodtan elvihetnének Madridba, Stockholmba, Berlinbe vagy Isztambulba, jellegzetesség nélkül tűnnék el az ottani középszern munkái közt. A tanulság ebből az, hogy a magyarság csakis azoknak a művészeknek műveiben nyilatkozik meg, akik nagy alkotásokra képesek, tehát teljes emberségükkel épülnek bele műveikbe. Azoknál, akik eddig nem jutottak el, csak felületesebb adottságaik jelentkeznek a képeken s így e legmélyebb formáló erő nem juthat szóhoz.

A magyar művészet tehát nem más, mint a magyar emberek által alkotott jó művészet. Ez más népekre is áll. Természetes azonban, hogy a belső élmény gazdagodására vezet azoknak az egyedeknek megismerése, akiknek magatartásán ugyanez a közös élmény tüzel át, nem kevésbé azoknak a tájaknak bejárása, amelyek már nem csupán tájak, hanem legalább anyyi bennük az emberi, mint amennyi a természeti. Évszázadok munkája, nemzedékek végtelen sorának küzdelme annyira emberré formálja a tájat, mint a táj maga az őt művelő embert. E magyar táj egyénisége pl. gyönyörűen bontakozik ki Rudnay Gyula művészetében. *Szinyei-Merse Jenő* a Képzőművészeti Főiskolán tartott beszédében éles ítélőképességgel mutatott rá a magyar föld és nép megismerésének nagy művészetformáló jelentőségére. Nem a népművészet jelenti a magyar népet, hanem az élet teljessége. Ebbe a teljességbe épen úgy beletartozik a magyar föld, mint a falusi ember, de nem kevésbé a gyári munkás, a hivatalnok, a tudós, sőt elsősorban maga a művész. Történetek s történetek kísérletek arra, hogy a magyar népművészetből építsék fel a magyar „grand art“-ot, ezeket a kísérleteket alapszabályként véve elhibázottaknak tartom. Különös eltévelyedés ezzel kapcsolatban Bartók lángszére hivatkozni.

Művésznevelésünk egyik rugalmas alapját tehát láttuk fentebb. A másik alap legalább itt Európában (már pedig mi itt élünk!) a természet feltétlen biztosságú tudomásulvétele. A természet szigorú tanulmányozásának nem az az ér. elme, hogy a művész a természet másolójává legyen, hanem az, hogy a természetet mint eszközt teljesen hatalmába kerítse s tanulmányozása közben gazdagodjék szín-, vonal- és formálátása. Ez a hatalomba-kerítés azonban itt is csak az eszköz természetének irányában válhatik érdemessé ugyanúgy, amint azt a többi anyagoknál és eszközöknél láttuk. A természet tehát az eszközök sorában további gazdagodást jelent.

Vessük tehát itt is fel a kérdést: mit tapasztalhatunk e téren a kiállítóknál? Sajnos ismét csak a már többször említett néhány kiemelkedő művészünket kellene kiemelnem. Az átlag azonban, amelyben épen megnyilatkoznék a nevelés fegyelmező ereje, nagyon gyenge. Úgy látszik, félrevezette őket az az elv, hogy a művész teremti újjá a természetet (ez igaz!), felületesen, a dolgok mélyére nem hatolva bánnak ezzel a nemes eszközzel. Ahelyett, hogy a művészi alkotás egyik jellemvonása, a természet átleltelése (animizmus) bontakoznék ki a kiállított művekből, csak tettetett „nagyvonalú-

ságot“ és értéktelen zürzavart kapunk. Szívesebben nézek száz, becsületes, de unalmas studiomot, mint egy-egy ilyen „alkotást“.

4. Ahhoz, hogy a művészember megtalálja a helyét a társadalomban, nem elegendő az, hogy felismerje közösségi hivatását. Meg kell értenie, hogy az alkotás sem szabad és kötetlen, hanem erős törvények alatt áll. Ez a felismerés lehet önképzésének kiindulópontja is. Fel kell ismernie az alkotás belső törvényeit, hogy azok kiteljesítésével csiszolhassa képességeit. Ennek a felismerésnek nem kell okvetlenül eljutnia a tudat síkjáig, inkább a megérzés biztosságát kell adnia a művésznek. A tudatosság meg is árthat sok esetben, amint arra a forma tisztaságának tárgyalásakor már rámutattam.

Az alkotás kötöttségeinek és törvényeinek egyrészt már megmutathattam. Alább egy nagyobbblélegzetű gondolat kifejtésével arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az egyes művészeti korszakok egymagukban mint egyszeri eleven alkotások viselkednek és természetrajzuk teljességgel egyezik az egyes mű létrejöttét irányító erők megnyilatkozásával. Hogyan születik egy alkotás? Kezdetben két külön principium áll egymással szemben: az anyag, amely még halott s a szellem, amely még nem öltött formát. Megkezdődik a munka s e két különálló principium kezd egymás felé közeledni, az anyag mindinkább felveszi az alkotó élmény formáját, a szellem pedig mindinkább az anyag és az eszközök természetének megfelelően alakítja önmagát. E küzdelemben létrejön az egyensúlyi állapot, a remekmű. De minden művészen megvan az a törekvés, hogy túldolgozza művét, tehát továbbmenjen az egyensúlyi állapotnál. A művészek tudják azt legjobban, hogy milyen nehéz munka közben azt a pillanatot megtalálni, amikor meg kell állani. Ha túllépi ezt az állapotot a mű, akkor technikailag egyre tökéletesebbt lehet, de épen ilyen mértékben veszít művészi kifejező erejéből. Úgy látszik, mintha e küzdelemben a szellem az anyag teljes megsemmisítésére törekednék, de közben önmaga alól veszi el a talajt.

Az, hogy egy alkotás tíz perc alatt, vagy évek hosszú során jut-e el a befejezéshez, teljesen közömbös, mert nem az alkotás természete, hanem a művész temperamentuma és alkotókészsége szabja meg az elkészülés idejét (természetes, hogy a méretek is közbejátszanak, ez azonban a lényeg szempontjából kikapcsolható tényező). Kétségtelennek látom, hogy azok a tulajdonságok, amelyeket egy alkotás megszületésekor megfigyeltünk, nemcsak egy alkotás születésére jellemzők, hanem egy művész egész életpályája is így teljedik ki, de így bontakozik ki egy egész korszak művészete is. Elégdjünk meg egy példával. A görög szobrászat kezdetekor az anyag uralmán még alig tüzel át az ember alakítóereje. Körülbelül a Kr. e. 460-as évek táján, az Artemision fok mellett kihálászott bronz Poseidon szobor korában jut el a görög szobrászat az anyag és szellem egyensúlyáig. Innen kezdve az a szellem lassan fölény az anyagnak s a görög alkotókészség a hellénizmus szobrászati törekvéseiben csendül ki. Ezután már teljes újrakezdésnek kell jönnie. Egy rövid tétovázás után újra kezdődik az egész folyamat, a későrómai és ókeresztény művészetben meginduló új alkotás a karoling renaissanceal végződik. A román kor újrakezdése a barokkban lépi túl az anyag engedte lehetőségek határait. Ezután ismét a tétovázás kora következik s az egymásutáni művészi forradalmak keresik a kiutat. Úgy látszik, most egy újraszülető alkotás munkálói vagyunk. Hogy mi lesz ennek az alkotásnak a tartalma s a formanyelve, az embernek melyik énje tisztul benne örökkévalóvá, azt csak sejtjük, de biztosan nem tudjuk.

Ugyanazok a törvények formálják az egyes alkotást, mint a művész kibontakozását és az egyének sokaságának munkájából születő nagy művészi korszakokat. Félelmetesen nagyszerű ez az törvény. Sok mindenre világos-

ságot derít. Nem hivatásom ezen a helyen ennek a felismerésnek részletes kifejtése, csak utalok egy kézenfekvő következményre. Megértjük belőle azt, hogy miért vonzódnak a mult művészetében bizonyos korokhoz, s más korszakok miért némák a számunkra. Bizonyára megérezték s talán ki is fejezték ezt a gondolatot a művészetbőlelelet hivatott művelői, s talán csak hiányos olvasottságom az oka, hogy magaménak hiszem. Amennyire Spengler, Bodnár és Ligeti gondolatmenetét ismerem, e felismerés nem azonos az ő hullámszerű kultúráképletükkel, amelyből hiányzik az időtlenné nőő ember s az emberbe szoruló időtlenség. E felismerés igazságának és érvényességének értéke azonban semmiesetre sem a felismerés elsőségének kérdésén nyugszik, hanem azon, hogy tényleg eszerint viselkednek-e az alkotások, az alkotópályák és az egyes emberen felülálló nagy művészi korszakok. Amennyire látom, a művészettörténelemben mindenütt követhető ez a törvényszerűség.

A művész tehát nem a korlátlan szabadság embere, nem a féktelen egyéniség megtestesítője, hanem alkotásaiban kozmikus erők uralma alatt áll, sőt azok egyszerű eszköze. Nagy a felelőssége önmagával és képességeivel szemben, mert élete nem csupán sajátja, hanem egy időn felül álló erőé.

Ezekkel a gondolatokkal köszöntöm a kolozsvári Műcsarnok első kiállításait s különösen a fiatalokat. Szeretném hinni, hogy ezek a megjegyzések hozzájárulnak ahhoz, hogy megtalálják helyüket a közösségben s fokozott erővel műveljék eszközeiket és így alkotásaikkal őszintén kiérdemeljék a megtisztelő művész nevet.

László Gyula

A KOLOZSVÁRI FINN NAPOK

A politikust népe életérdekei vezetik s a külpolitika sokszor szembe száll a nép ösztönös rokonszenvével vagy ellenszenvével. Szerencsés helyzet az, amikor a nagy leszámolások ideje olyan népeket állít egymás mellé, melyeket nemcsak az érdek köt össze, hanem a lélek ereje is közösségbe vonz. Ilyen szerencsés helyzetet hasznosított Kolozsvár magyar egyetemi ifjúsága akkor, amikor a második világháború legsúlyosabb időszakában finn-napokat rendezett Erdély fővárosában.

A finn-magyar barátságot tudósoknak köszönhetjük, hiszen a tudomány irányította népünk figyelmét északi rokonainkra. A rokonvonások felismerésével egyidejűleg ment végbe a finnek népi ébredése is. Svéd és orosz uralom szorította addig paraszti sorba ezt a kicsi népet. A XIX. század ébredő nacionalizmusa középosztály nélkül találta őket. Az európai műveltséget addig a svédek közvetítésével kapták — svédül. A nemzeti ébredésből náluk népi ébredés lett. Nem is lehetett más. Löhnrot és társai feltárták a szellemi néphagyomány kincseit s a Kalevala csodái megteremtették a finn nemzeti öntudatot. Az első világháború meghozta politikai felszabadulásukat is. A lelki ébredést hatalmas társadalmi újjászületés követte. Független államukban példás igazsággal rendezkedtek be, úgy értékesítették a nyugati civilizációt, hogy nem veszítették el saját kultúrájukat, úgy teremtettek vezetőréteget, hogy az osztálykülönbség nem választja el az embert az embertől.

A magyar közvélemény a harmincas évek elején kezdett újra foglalkozni velük. Nagy társadalmi kérdéseink megoldása vált akkor esedékessé és sokan ajánlgatták az orvosságot: tanuljunk a finn csodából. Külső és belső okok késleltették a társadalmi rendezést, a háború pedig egy időre lehetetlenné tette; ifjúságunk azonban készül arra az időre, amikor a magyar életet végre magyar akarat rendezheti. Két oka is lehet tehát annak, hogy a Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége az európai népek közül először a finnekre gondolt

s első feladatának a finn-magyar barátság szolgálatát tekintette. Tüntetni akart a testvérnép mellett s tanulni próbált példájukból. Voltak, akik helytelenítették ezt az utat. Tanuljon finnül az ifjúság, ismerje meg a szakember alaposágával a finn életet, csak azután rendezzen kiállítást, — így hangzott a jóindulatú feddés. Pedig vannak már fiatalok, akik tudogatnak finnül s a kiállítás hatására bizonyára még többen lesznek. A szakemberek talán szebb s alaposabb bemutatót rendezhettek volna, de így is örvendhetünk a főiskolásság szeretetből fakadó buzgalmának. Mégis hasznosabb a diákságnak talán tökéletlen alkotása, mint a szakemberek hallgatása. A részletkérdések szakértői hiányoztak egyelőre, de a jövőendő szakértőit ott kereshetjük a lelkes diákrendezők között. A kolozsvári főiskolásság kiállítása pedig eddigelé a finn élet legteljesebb magyarországi bemutatója volt. Kezdetnek ez is elég.

Ami a kiállítás történetét illeti, ennek terve a múlt év végefelé született meg. Egy vásárhelyi kollégista, *Szabó István*, egyszerű, kezdetleges finn kiállítást rendezett a kolozsvári református kollégiumban. A főiskolások ugyanekkor összeköttetésbe kerültek a budapesti finn ösztöndíjasokkal. Decemberben határozta el azután a KMDSz, hogy áprilisban finn-napokat rendez. Az anyag összegyűjtésével Major László orvostudományi elnököt és Szabó Istvánt bízták meg.

Hamar kiderült, hogy Finnországból alig kaphat valamit a rendezőség. A szállítási nehézségek minden tervet lehetetlenné tettek. Diákjaink erre azokat keresték fel, akik megjárták már az »ezer tó országát«, vagy akik levelezés útján ismerkedtek rokonainkkal. Kezdetben senki sem sejtette, hogy mekkora anyagot lehet így összeszedni s a rendezők erősen meglepődtek, amikor egymásután érkeztek a küldemények. Összeállították a megnyitó dísz-est műsorát s a bevezetőre Finnország budapesti rendkívüli követét kérték fel. A magyar kormány időközben meghívta Budapestre a vezető finn napilapok főszerkesztőit. A követ tehát csak úgy jöhetett Kolozsvárra, ha az újságírók is vele tartanak. Kolozsvár polgármesterének és az egyetem rektorának meghívásával azután ez a nehézség is eloszlott, s a finn napok mostmár nemcsak diákjaink, hanem az egész kincses város ügyévé váltak.

A kolozsvári sajtó hamar felismerte e megmozdulás jelentőségét, s élénk figyelemmel kísérte az eseményeket. Az *Ellenzék* érdekes beszélgetést közölt a rendezők meghívására érkező *Vieno Silvennoinen* tanárnővel és *Viljo Tervonen* tanárral. A finn élet valóságára hívták fel a rajongók figyelmét, s műveltségük népi alapjaira utaltak. A *Keleti Újság* a kiállítás rendezőit szólaltatta meg. A Diákszövetség vezetői őszintén bevallották, hogy tanítani és tanulni akarnak a finn példából.

Április 11-én finn és magyar zászlókkal díszítették fel Kolozsvár középületeit. A vasárnapi újságok vezető helyen köszöntötték a vendégeket, finn és magyar szöveggel. Az *Ellenzék* így írt:

„A magyar Karjala, Erdély fővárosa köszönti finn vendégeit... Szeretettel fogadjuk őket s elmondjuk nekik minden finn testvérünknek szóló üzenetünket. Sokat gondolunk reátok. Példaadó népi ébredések, bölcs és egészséges társadalmi berendezések, hősi harcok: a finn csoda ma magyar álom. Irodalmunkban, közéletünkben, sajtóunkban, iskoláinkban reátok hivatkozunk. Ti vagytok a mesebeli kisebb testvér. Büszkék vagyunk reátok. Messziről figyelünk titeket. Tudjuk, hogy amit innen álomnak látunk, az nálatok a szükség parancsából valóság. Most ezt a valóságot is keressük. Főiskolásaink kiállítása az életeteket akarja megismertetni. Lássuk, milyenek vagytok. Hadd épüljön a finn valóságból a magyar valóság. Vigyetek ti is hírt mirőlunk. Úgy él hegyes hazájában a keleti magyar, mint ti, ott észa-

kon. Védjük, ami a miénk és Isten segítségét remélve, semmit sem engedünk. Egy a sorsunk, a helytállásban pedig nem maradunk mögöttetek. Vigyétek el tőlünk a szeretet üzenetét. Teljesüljenek álmaitok s teljesüljenek a mieink is. Legyen boldog a mese vége. Kisebb finn testvérünk örüljön magyar bátyjával. Adja az Isten!“

Finnország budapesti rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere, *Aarne Wuorimaa*, a sajtókiisérettel együtt vasárnap a kora reggeli órákban érkezett Kolozsvárra. Az újságírók csoportját *Ragnar Numelin*, finn külügyi sajtófőnök vezette s közöttük volt *Hakon Hannula* főszerkesztő, Finnország volt külügyminisztere is. A vendégek először a várost tekintették meg, délelőtt 11 órakor pedig az Egyetemi Könyvtárhoz hajtottak. A Könyvtár nagytermében *dr. Csekey István* egyetemi tanár nyitotta meg a Diák-szövetség finn-kiállítását. A legvitézebb népnek nevezte a finneket s példaadásukat a közösségi érzéssel magyarázta. Beszédét *Lauri Kettunen* professzor finnül is tolmácsolta.

A kiállítási terem egyik sarka, a finn vidéki múzeumok mintájára a háziipari anyagot mutatta be. A régi *ryijük* (faliszőnyegek) újabb utánezatai mellett sok háziszőttés és nyírfából készült használati tárgy gyűlt össze. Rengeteg *puukko* (finn kés) került elő a magyarországi finn-barátoktól. Az ellenkező oldalon a művészeti anyagot, a vallásos irodalmat és a Kalevala anyagát helyezték el. Thúróczy püspök gyűjteményéből sok finn vallásos iratot kapott a rendezőség. A Kalevala finn kiadásai közül kiemelkedett a *Gallen Kallela* képeivel díszített nagy kötet. Mellette ott láttuk *Vikár Béla* Kalevala fordításának három kiadását és Kalevala magyarázatát. A finn képzőművészetet csak reprodukciók és albumok ismertették, alig egy-két kép és dombormű került bemutatásra.

A nagyterem közepén volt látható még *dr. Győrffy István* egyetemi tanár gazdag finn botanika-irodalmi gyűjteménye. A közbülső szekrényekben a magyar sajtó finn tárgyú közleményeit és a finn sajtó magyar vonatkozású cikkeit helyezték el. Mellettük a magyarra fordított finn irodalmi műveket és a finnre fordított magyar alkotásokat láthattuk. A kiállítás természetesen nem adhatott teljes finn-magyar bibliográfiát, de így is meglepően sok kötet gyűlt össze. Sajnovics híres *Demonstratio*-jától kezdve napjainkig sokan és sok úton keresték rokonságunk lényegét. Természetesen Sajnovics műve is ott volt a kiállított könyvek között. A bemutatott nyelvtani munkákkal kapcsolatban megjegyezte a kiállítás főrendezője, hogy a nagyközönség számára készült nyelvkönyvek kifogytak (az utolsó a Zongor Endréé volt), pedig a középiskolások most szívesen tanulnának finnül.

Gazdag képanyag foglalkozott a finn hadsereggel. Mannerheim tábornagnak két életrajzát láttuk. A Lotta Svärd munkájának is sok érdekes részletét ismerhettük meg.

A kiállítás legügyesebb és legnagyobb része a dolgozó Finnországot népszerűsítette. Főiskolásaink hatalmas térképeket és grafikonokat készítettek a hivatalos finn statisztikák alapján, hogy tanulságosan szemléltessék a finn élet rohamos növekedését. A falitáblák mellett fényképek, könyvek bizonyították az egyes tárgykörökben elért eredményeket. A fényképek nagyrészt a finn állami propagandahivatal (Valtion Tiedotuslaitos) és a finn utazási iroda (Suomen Matkat) juttatta el Kolozsvárra.

A népmozgalmi adatok szomorú bizonyossága mutatja, hogy az első finn-orosz téli háború nagy veresztességet jelentett rokonainknak. Az 1920–30 közötti 8,6%-os szaporulat 5,6%-re esik. Pedig egészségügyi intézményeiket ezalatt jelentősen megnövelték, s a tuberkulózis 1930-as 2,4% arányát 1935-re 1,9%-re csökkentették.

Ipari termelésükben ismeretlen az egészségtelen centralizáció. Helsinki teljesítményeivel vetekszik Kotka, Tampere, vagy Vuoksenlaakso eredménye. A nagyipari centralizáció itt is elkerülhetetlen, 1885-ben 4333 telep 38075 munkást foglalkoztatott, 1940-ben pedig 3806 telepen 175622 munkás dolgozott, ez a kevesebb, de nagyobbüzemű telep azonban egészségesen helyezkedik el az ország déli és középső részén s nem törekszik mind egy helyre, mondjuk a fővárosba. Igen nagyarányú a vízierő kihasználása, az Imatra vízesései egyedül 172000 Kw. áramot fejlesztenek. Iparunkban különben a faipar, az élelmiszeripar és a nehézipar vezet. Igen érdekes a finn erdőterületek tulajdonjogának a megoszlása. Az államnak rendkívül nagy erdőbirtokai vannak, de mellette sok a kisbirtokos. Gabonatermelésük növekedik. 1917-ben 1940 millió finn márka volt belőle a bevételük, 1937-ben pedig már 7589 millió finn márka.

Finnország népsűrűsége igen alacsony: 11,2 lélek él négyzetkilométerenként (Magyarországon 1941-ben 85,2 lakos van km²-ként). Az orosz fennhatóság alatt álló Kelet-Karjalában (ez az ő Erdélyük!) valósággal kiirtották a Kalevala világából ismerős finn őslakókat. 1907-ben Karjalában 60,85% finn és 39,15% orosz él. 1939-re ez az arány még a fordítottjánál is rosszabb: 20,15% finn maradt 79,85% oroszsal szemben. Kitelepítések és erdőirtó oroszok betelepítése okozta ezt a gyors és elrettentő változást.

Érdekes táblák ismertették Finnország pénzügyi politikáját és az úthálózatokat. Minket azonban mindezeknél jobban érdekelt a népfőiskolásokról szóló kimutatás. 45 finn és 16 svéd népfőiskola működik Finnországban. Az első finn népfőiskolát 1892-ben alapították. 485 népfőiskolai tanítójuk van, akiknek 8.627.952 finn márkát fizetnek évente. A népfőiskolai ingatlanok értéke 105.532.500 finn márka. Van ezenkívül 42 munkásfőiskolájuk is. 1938-ban 6873 elemi iskola működött. 12.364 tanító 425.844 tanulót tanított. Hét éves kortól tizenöt éves korig mindenki iskolaköteles. 83 állami, 136 községi és magán-középiskolájuk van, ahol 56.256 ifjú tanul. A helsinki egyetemen 1941-ben 6256 hallgató volt, 3777 férfi és 2479 nő. Több bölcsészettan-hallgató volt, mint jogász, de a bölcsészek száma újabban ott is csökken. A bemutatott finn tankönyvek közül különösen az elemistáknak szánt ábcék érdekesek. A hivatalos ábcé modern, színes munka. Irigykedve forgattuk. Elemisták földrajzi atlaszában mindenütt feltüntették Nagy-Magyarország határait is. A népfőiskolák hatalmas évkönyveket adnak ki, mindenestre nagyobbakat, mint a mi gimnáziumaink.

A finn élet jellegzetessége az egészséges szövetkezeti rendszer. Ma minden negyedik finn polgár szövetkezeti tag. 7650 szövetkezetüknek 878.074 tagja volt 1939-ben. A legnagyobb szövetkezeti központ a SOK; hatalmas felhőkarcolói vannak, három lapot is ad ki, az egyiket 200.000 példányban.

A bemutatott néhány ezer adatból s az érdekes anyagból csak néhányat említettünk meg. Azokat, amelyek tanulságosan mutatják, hogy mire képes négy millió ember, ha hisz az Istenben s a világban csak a maga erejére támaszkodik.

*

Május 11-én este 6 órakor finn ünnepi estét rendezett a Diákszövetség a Mátyás Király Diákház nagytermében. Az Egyetemi Zenekar Sibelius *Finnlandiá*-ját játszotta dr. Kolonits Barna vezényletével, utána pedig Kovrig Béla rector magnificus üdvözölte a vendégeket. Az estet Aarne Wuorimaa, meghatalmazott miniszter nyitotta meg. Meleg köszönetet mondott a Kolozsvári Magyar Diákok Szövetségének a finn-napok megrendezéséért, s hangsúlyozta, hogy csak a kölcsönös megismerés segítheti elő a

kölcsönös megbecsülést és megértést. Az Egyetemi Énekkar Benedek Kálmán vezetésével két finn dalt énekelt. Zsirai Miklós budapesti egyetemi tanár a finn sorsról adott elő. A svéd és orosz nép közé ékelt kicsi nép óriási erőfeszítésekkel rázta le magáról a négyszázéves idegen uralmat, 1917. december 6-a óta szabadon él. A minőség harcol benne a mennyiség ellen, a Kalevala lelke tartotta meg őket s ez jövődjük záloga is. Hidy Franciska, a Kolozsvári Nemzeti Színház tagja finn műdalokat énekelt, Török Erzsébet pedig finn népdalokat mutatott be. Mindkettőjüket Jodál Gábor dr. kísérte zongorán. Versényi Ida, a Kolozsvári Nemzeti Színház tagja három finn vers magyar fordítását adta elő. Végül Major László ismertette a kolozsvári finnnapokat. Az estét a finn és a magyar himnusz zárta be.

A finn vendégek tiszteletére az egyetem díszebédet adott, vacsorára Kolozsvár város vendégei voltak. A délután folyamán a kaletaszegi Körösfőt látogatták meg. Késő este visszautaztak Budapestre.

Másnap dr. vitéz Nagy Iván miniszteri tanácsos tartott előadást az Új-klinika előadótermében összegyűlt hatalmas közönségnek „Suomi a hősök földje“ címen. Április 14-én dr. Kovács László intézeti tanár előadása zárta be a sort: „A néphagyományok ápolása: a finn öntudat forrása“. A finn kiállítás május 3-ig állott a közönség rendelkezésére. Hozzávetőlegesen 7000 ember látogatta meg.

Jó és hasznos munkát végeztek a főiskolások. Az ifjúság közösségének lelkes vállalkozását kövesse most már az egyének áldozatos tanulmánya, hogy így újabb szálakkal erősödjék a lelki kapcsolat a két egymástól térben távol lévő rokonnép között.

Marosi Péter

ADATTÁR

Orbán Balázs levele a „Székelyföld leírása“ ügyében

Udvarhely vármegyében mozgalom indult meg Orbán Balázs Székelyföld leírásának új kiadása érdekében. Mivel jelenleg egyik székely vármegyének sincs részletes monográfiája, ezért még mindig Orbán Balázs nagy műve az egyetlen olyan munka, melyben az érdeklődő minden székely falura és városra talál adatokat. A becses mű azonban — melynek első kötete épen ezelőtt háromnegyed százévvvel jelent meg —, nagyon megritkult, megdrágult s könyvtári példányai úgy megviselődtek, hogy az új kiadást már pusztán ez is szükségessé és kívánatossá teszi. Udvarhely vármegye a kiadás érdekében megkereste a székely tártörvényhatóságokat s a további tárgyalások során kiderült, hogy Orbán Balázs már maga előkészítette műve második kiadását. Munkájának egy teljes példánya levelei közé üres lapokat kötöttet s azokra írta be változtatásait.

Önként kínálkozik tehát, hogy az új kiadásnál ezt a példányt kell tekintetbe venni.

Így Orbán Balázs művének és emlékének megbecsülésén kívül az ő szándékát, a második, javított kiadást is meg lehetne valósítani s addig, míg a következő egy-két évtizedben a székely városok és vármegyék korszerű monográfiái elkészülhetnek, az átmeneti idők szükségét a nagyközönség számára egy függelék-jegyzetes kiadással át lehetne hidalni.

A kérdés napirenden léte alkalmat ad Orbán Balázs egy olyan levelének közzétételére, mely műve kiadásának történetére, ennek nehézségeire és az íróra egyaránt értékes adatokat nyújt.

A levelet Orbán Balázs egyik régi lelkes jóbarátjához, Halmágyi Sándorhoz írta, 1868. április 18-án, épen a kiadás nyélbeütése előtt s érdekében. Tordátfalvi Halmágyi Sándor ekkor Kolozs vármegye főjegyzője s Mikó Imre gróf lapjának, a Kolozsvári Közlönynek főmunkatársa volt. Akkor már szép írói mult állott a háta mögött. Saphira című történelmi regényét (1859), — melyet ezelőtt egy évtizeddel románra is lefordítottak —, valamint Parlagerózsák című elbeszélés-kötetét (1860) Erdélyszerte ismerték, s 1864 óta készen állott Elv és előítélet című — azóta, sajnos, elveszett — háromkötetes társadalmi regénye is.

Halmágyi Orbán Balázssal azelőtt rég jóbarátságban állott. Már 1862 nyaratól őszéig együtt barangolták be a Székelyföld egy részét, s a Székelyföld leírásának gondolata is ebből az útból csirázott ki. Halmágyi Sándor ismerte Orbán Balázs hat évi kutató és előkészítő munkásságát, melyet a Székelyföld leírására szentelt. Láta, hogy barátja miként jár-ke, kutat,

Halmágyi S. életrajzára l. Szinnyei József: *Magyar írók élete és művei* IV, 365—6. —
vö. továbbá Pálfi Márton: *Elv és előítélet*. Emlékezés Halmágyi Sándorra. Keresztény
Magvető 1934:6—11.

tanul nagy célja érdekében és száll ki újból és újból a kutatott tájakra „bámulatatos kitarással kiegészíteni nagy munkájához évről-évre felszaporított sokoldalú adatainak gazdag gyűjteményét. Ő hat éven át minden idejét s minden szellemi és anyagi segélyforrását a Székelyföld leírására szentelte“. Halmágyi legalább részben ismerte a Székelyföld leírásának kéziratát és a munka kiadási előkészületeit. Ily körülmények közt juthatott Orbán Balázs — a kiadásnak úgyszólván hajnalán — arra a gondolatra, hogy az előfizetési fölhívás ügyében régi barátjához forduljon.

A levélből az tűnik ki, hogy annak keltekor a műhöz már képdúcok is készen voltak s Orbán Balázs tán az érdeklődés szélesbítésére műve iránt, vagy a képek költségeinek némi fedezése érdekében ezek külön kiadására gondolt. De ez aztán mégis elmaradt. Nem tudott a maga megnyugvásáig megbirkózni az előfizetési fölhívás megírásával sem s ennek megfogalmazására Halmágyit kérte meg. Azt aztán nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy Halmágyi a fölkérésnek hogyan tett eleget. Tény azonban, hogy az előfizetési fölhívást Pestről 1868. április 23-ról keltezve Mikó Imre gróf, Klapka György tábornok, Teleki Domokos gr. az író és politikus, gr. Mikes János a politikus és Deák Ferenc barátja s Thury Gergely és Pap Lajos aláírásával kiadták s az a hetenként háromszor megjelent Kolozsvári Közlöny 1868. máj. 12-i 56. száma T á r c a rovatában (227—28. l.) Kolozsvárt is napvilágot látott. Bizonyára Halmágyi, vagy Dózsa Dániel, a szerkesztő figyelméből már előbb a lap május 2-i 52. számában a különfélék hírvonatában (213. l.) azonban jelezte már a K. Közlöny a mű sajtó alá kerülését, a háromhasábos előfizetési fölhíváshoz pedig Halmágyi öthatásos meleg ajánlást írt (227—28. l.). De a Kolozsvári Közlöny azután is állandóan ébren tartotta az érdeklődést az értékes mű iránt. Midőn az I. kötet tényleg megjelent, a lap október 3-i 117. számában (492. l.) a tárcarovatban K. A. jegy alatt két hasábon, utóbb december 5-én a 145. számban két és félhasábon (612. l.) *Curatius* álnéven nagy elismeréssel tárgyalták, s december 20-án a 153. számban újra a tárcarovatban Buzogány Áron egy tudományos folyóiratba is beillő négyhasábos komoly és értékes bírálatot írt róla (650. l.).

Orbán Balázs tehát nem hiába fordult Halmágyi Sándorhoz. Levelének egyik érdekessége az a rész, mely a különben anyagiakban elég szegény Orbán Balázs szinte szerzetesi életmódjáról ír barátjának, fővárosi tartózkodása idejéről. Szállása ingyen volt Pap Lajos barátjánál, a Váci utcában. A reggelit „mint felesleges fényűzést“ mellőzte, ebédjére egy hónapra 10 forintot adott ki s a vacsora otthon a lakásán kikerült a tarisznyából, — tehát a hazulról hozott szalonna s más hideg ételneműekből. Tudjuk, hogy utóbb, képviselő korában is ily egyszerűen élt. Évekig padlás-szobában lakott, de élelmét, útiköltségét megosztotta szegény deákokkal.

A levél teljes szövege a következő:

Pest 1868 apr 10 én.

Szeretett kedves Sándorom!

Kívánok kalácsos és piros tojásos boldog husvéthi ünnepeket; én ugyan nem mehetek oda, hogy öntöző üveggel piros tojást kapjak, hanem azért jó kívánataimnak özönét rátok árasztom a' távolból, légy boldog

családod kedves körében; ezt kívánja néked távoli, 's az ily boldogságtól elzárt barátod.

A' mi az én ügyemet illeti még abban semmi bizonyos, semmi határozó nem történt, kilátásaim, reményeim egy része meghiusult. Kormányi támogatás, consortiumra kevés kilátás, és így nem marad más mint a képeknek előleges kiadásával egybekötött hosszadalmas mód. Már készítem is a' képek szövegét 's nem sokára még kezdem azoknak kiadását. Az előfizetési felhívással is készen kellennem, hogy azt nem sokára szét küldjem.

Néki is ültem én annak megírásához, de az sehogy sem menyen, a' conceptust, melyet csináltam ide mellékelve küldöm néked 's szives ígéreted alapján felkérlek hogy légy oly jó és csinálj nekem egy szabatos, a' lehetőleg rövid és lelkesítő előfizetési felhívást. A mellékelt conceptusba benne vannak az irány-eszmék 's azoknak alapján te könnyen kitudod azt kerekíteni, főleg azt kellene nyomatékosan kifejezni, hogy az előfizetők mily hazafias szolgálatot tesznek midőn e' munka megjelenését támogatásuk által lehetővé teszik és aztán valami csattanós czimről is gondoskodj.

De kérlek, hogy fel küldésével ne késsél soká, mert én azt a Buda Pesti Szemlébe nem sokára meg jelenendő ismertetésnek hatása alatt szeretném szétküldeni.

Arra is kérlek, hogy légy figyelemmel a' Buda Pesti Szemle közelebből megjelenendő számára, melyben Jakab Elek ismertetése meg fog jelenni 's miként ígéréd, annak alapján a' Közlönyben is közölj egy tárczába illesztett tüzetesebb ismertetést munkámról, hogy az erdélyi 's főleg a székely közönség figyelme előre is fel legyen hiva.

Im a' kérések egész legioja, hanem már most többet nem kérek, sőt még a' revolver árát sem kérem, mert még jó darabig kijut az én pénzem, akként rendezvén bé magamat, hogy nagyon keveset költök; szállásom Pap Lajos kegyes jóságából ingyen van, ebédem egy holnapba 10 ftba kerül, regellit, mint szükségtelen fényüzést mellőzöm, a' vacsora pedig otthon a' tarisnyából kikerül; 's így a 200 ftból, mennyire pénzem a' kapandó urbéri kárpottalással felmenyen, jó darabig ki fogok jönni.

Bizony még sincsen vége kérésemnek, ugyanis kérlek hogy a' törvényszéknél nézd meg, ha Várady be adta é a' Bocz utódok elleni pert? 's ha be adta akkor hass oda, hogy az gyors ellátást nyerjen, ha még be nem adta volna szorgalmazd meg Váradit, 's örködj a felett hogy a per jól legyen indokolva, mikor pedig ellátva lesz, és miként valószínű a' királyi táblához fellebezve, akkor tudosíts engem, hogy ottan szorgalmazhasam meg.

Ezen kívül te Kertésszel ugy tudom hogy jó viszonyban vagy, nem ártana ha néhány sorba ajánlanál néki, hogy az előfizetési felhívások ki nyomtatását nálla hitelbe eszközölhessem.

Már mostan kellene a' nagy világból valami hirt is irnom; de én nem tudok semmi olyat, mi érdekelhetne téged, s külömben a' posta is indulandóba lévén, ez alkalommal adós maradok, majd máskor kipótolom.

Kérlek tehát édes Sándor hogy az előfizetési felhívás szerkezetét a' lehetőleg gyorsan küld fel, 's légy figyelemmel a' Buda Pesti Szemle legközelebbi számára.

Károlyéknak irtam; de mind eddig semmi választ nem kaptam tőle, ha látod tiszteld nevemben, s mond meg hogy irjon; te pedig ne kövesd az ő rossz példáját, hanem irj minél hamarabb. s intézd leveledet Váci utca 9^k szám 1-ső emeletén lévő szállásomra.

Nődnek kezeit csókolva, minden ismerőst tisztelve, maradok

szerető barátod

Orbán Balázs

Az érdekes levél, mely Halmágyi Sándor hagyatékában maradt meg s jelenleg mint letét a Magyar Unitárius Egyház levéltárában van, minden tekintetben érdekes vonásait őrzi Orbán Balázs jellemének és emlékének.

Közli: *Kelemen Lajos*

Pálffy János levelei Kazinczy Gáborhoz*

Néhány éve, hogy Pálffy Jánosnak, az 1848-i országgyűlés alelnökének emlékezései megjelentek.¹ Ez az emlékezés valóban hézagpótló, mert belőle jobban megismerhetjük a szabadságharc korának szereplőit, kicsiny és nagy alakjait egyaránt. Pálffy János nem volt Kossuth híve, az 1849-es debreceni napokban a Habsburgokkal békülni akaró párt tagja volt, de azért mégsem volt elfogult. Erős magyar lelke, szabadelvű gondolatokkal telített agya a magyar jövőért aggódott mindig, a magyart féltette a harcok idején, a magyar alkotmány megsemmisülésének rémképe kísértett előtte lázálmában. Ez a folytonos aggodalom tette őt az 1849-es időkben ingadozóvá, köztársasági felfogása dacára a Habsburgokkal békülni akarók osztályostársává. Amikor pedig nemzeti tragédiánk beteljesedett, a Pálffy sötétten látó lelke fokról-fokra kérlelhetlenebbé vált azokkal szemben, akik a nemzet vezérei voltak, akik szerinte nem vetettek idejében számot a magyarság teherbíróképességével. Az 50-es években írott emlékezése azonban még e lelki disszonancia ellenére is kútfő marad, mert a kortárs ad benne alapos jellemzést kortársairól.

Pálffy János emlékezéseinek mintegy kiegészítője az a néhány Pálffy levél, amelyeket újabban a budapesti egyetemi könyvtár kéziratai között találtam. Kazinczy Gáborhoz írta e leveleket, ahhoz a Kazinczyhoz, akivel 1849-ben Debrecenben minden napját együtt töltötte, aki ugyanolyan aggodalmas lélekkel figyelte akkor és a szabadságharc elbukása után is a magyar jövőt, mint Pálffy és aki irodalmi életünkben is emlékezetessé tette a nevét. A levelek érdekesek kortörténeti szempontból s Pálffy János életének alaposabb megismerése okából egyaránt. Kiegészítik azt a képet, amelyet az emlékezések után örzünk lelkünkben Pálffyról.

1.

Édes Gáborom!

Eljövetelem óta többször hozza fogtam már, hogy neked írjak, de komolyan mondom, nem tudtam. Engemet annyira megzavart a Nagy Károly² véletlen halála, miszerint nem bírok még annyira uralkodni gon-

* E levelek már azért is értékesek, mert Pálffynak eddig mindössze három levelét ismertük egész terjedelmében. Vö. Szabó T. A.: *Három ismeretlen Pálffy levél*. Nyugat XXXII (1939), 94—98. — E levelek közül egy br. Wesselényi Miklóshoz, kettő pedig gr. Mikó Imréhez szól. Mindhárom az Erdélyi Nemzeti Múzeumban a br. Wesselényi, illetőleg a gr. Mikó levéltárban van.

¹ *Magyarországi és erdélyi urak. Pálffy János emlékezései*. Sajtó alá rendezte: Szabó T. Attila. Az Erdélyi Szépművéses Céh kiadása. — Kolozsvár, 1939. I—II. köt. — Ugyanez változatlan lenyomatban megjelent Bpsten a Révainál egy kötetben.

² Zempléni birtokos.

dolataimon, hogy nyugodt kedéllyel tehessek bármit. Sok ember van, a kit becsülöm és tisztelnem *kell*; de nagyon kevés, a kit becsülni és szeretni is tudjak. Károly e kevesek közé tartozott. Ő azok előtt, kik őtet annyira ismerték, mint én, gáncstalanul állott, mint honpolgár, mint férj, apa és gazda. Sok szép tulajdon egy emberben, kivált Magyarországon s egy egyénben együtt ritkán feltalálhatók. Én becsültem benne e nemes tulajdonokat, melyeket három év alatt ismerni tanultam, s szerettem higgadt eszét, s mindig egyenlő kedélyét. Szóval: ő a szó jobb értelmében barátom volt.

Ő is elment a többi után! Mind azok, a kiket szeretek, egyenkint halnak el körülöm, s én itt állok még élve, örömtelenül, reménytelenül, életűntan, mint sírkert szomorú füze, mely egy maga él halottak között. Ablakomból látom a helyet, mely most puszta, élettelen, s a hol ő még néhány héttel ez előtt élt, — fíjának; mert önmagának nem. Szegény fiú! mi lesz belőle? Károly eszélyesen és gyöngéd szeretettel kezdte volt őtet bevezetni a világba; s oly rendkívüli organizációnak, mint Tihamér, sok eszélyesség és sok gyöngéd szeretetre van szüksége, hogy szerencsésen fejlődve, hazája dísze legyen, mert ezek hijányában el fajul. Ő nem úgy van alkotva, hogy közép uton járjon. Ily apa vesztesége ily fíjunak örökre kipótolhatlan marad. És e veszteség nékem is álhatatlanabbá tette az itteni lakást.

Utóbbi leveledben tett történelmi kérdéseidre szükségtelennek tartom most felelni, miután nálad létemkor el mondtam azon keveset, a mit tudok.

A hirlapi számokat mindig csak ígérük az illetők, de nagyon nehezen boldogulok velök.

Írásban és szóval tett észrevételeidet czikkeimre, köszönöm.³ Az irályt a megjelent 3 első czikkből is meg lehetett ítélni s te csak e fölött mondtál véleményt. Sajnálom, hogy a szerkesztő oly kíméletlenül bánt velem, mikint a nélkül, hogy kényszerítve lett volna reá, kiadta a három elsőt és három utósót, elhagyva közből hatot, elferdítve eként az egészet. Én azt hiszem, te is meggyőződöttél arról, hogy minden hiuságok között legkevesebb vagy épen semmi hiusággal sem bírok s azért nem fogod szerénytelenségnek venni, ha azt mondom: sajnálom, hogy egészében meg nem jelentek czikkeim, mert azt hiszem, hogy mondtam bennök némely cél és időszerűt, következőleg: elmondani szükségset.

Tanácsodat: megírni emlékeimet, követni fogom, ha kedélyem engedi, de én csak teljesen nyugodt kedély mellett tudok írni; ellenkezőleg azon talentommal, a ki kénytelen bármi által felizgatni előbb idegeit, hogy aztán írhasson. Én azt hiszem, hogy nyugodt kedély: higgadt ész s ez szükséges mindenhez, a mit komolyan teszünk. De az én kedélyem annyira sötét, hogy minden lelki erő daczára, mellyel bírok, sem sikerült mindig eloszlatnom azon buskomolyságot, mely lelkemre nehezült. Megkísértem azonban a legjobbat, ha sikerül — jó; ha nem, hiszen van tűz.

Én Pestre nem mehetek, mert nincs pénzem, hanem hozzád még e télen el menyek, ha csak lehet. Bánfalva azon egyetlen hely a világon, a hol még tudok felejtteni.

³ E megjegyzés Pálffy ismeretlen helyen megjelent cikkeire vonatkozik (A szerk.).

Jelentsd őszinte tiszteletemet ő Nagyságának, üdvözlöd Bourbont s Márjait! Isten veled

igaz barátod

[S. A. Ujhely] 1854 dec. 14

P. János

2.

Igazad van, édes barátom! hogy pusztulunk. Mintha a sors büntető keze vagy önhibánk logikai kérlelhetlensége el akarná törülni e szegény haza földéről élő emlékeit is az önzetlen hazaszeretetnek, — le rombolni utósoig azon fenmaradott oszlopokat, melyek kimutatják még a szent helyet, hol egykor istent imádtak. Ez antique oszlopok egyike, talán utósója vala Teleki József!⁴ Ő sincs többé! Én nem irigylem életét, még azt sem, hogy ide hagyhatta e nyomorult életet. Az irigység a gyáva tehetetlenség bűne; csak azt mondom, hogy jól járt, mert bizony elég volt hat évig szenvedni *némán* azon fájdalmat, melyet nékie oly mélyen kellett érezni, de a melyet oly kevesen éreznek minden affectatio nélkül. Ő nyugodtan húnyhatta be szemit; ő teljesítette kötelességét. Béke vele!

Sem mikor ment, sem mikor vissza jött Graven,⁵ nem voltam itthon, s ezért későn véve leveledet, válaszlok ily későn. Hogy miért nem mentem el a minap Ervinnel?⁶ Oly kimondhatatlanul levert, sötét kedélyű voltam, mikint nem éreztem magamban elég erőt négy falaimon túl vinni azt; s nem, mert midőn egyfelől resteltem hazudságra erőtetni arczomat, másfelől büszkeségem nem engedi láttatni a fájdalmat, melyet lelkembe tett — a végzet? vagy talán spleen? Mit tudom én? Az eredmény egy. Nem betegség-e a hypochondria is? Lehet, hogy betegségem lelki hypochondria. Majd meggyógyítja a magány, vagy annak idejében a halál.

És most a legközelebbi jövőről. Ha csak lehet, névnapodra, — ha ez lehetetlen lenne, martius utósó hetében minden bizannyal nálad leszek, nálad maradván — szokás szerint — vagy talán tovább is. A kinek van hazája, van tűzhelye s mégis egyik sincs; annak ott a hazája, ott a tűzhelye, a hol az igaz barátság van. Én csak nálatok vagyok képes több ideig mulatni.

Emlékirataim még csak fejemben kalandoznak, — sorozva, rendezve, bírálgatva az emlékeket. De megvallom, úgy vagyok a mult képeivel, mint halottidéző, kit a megjelent szellem látására félelem és irtózat ragad meg. Te nem hiheted, hogy ezen emlékek részletes fölidézése hány hegedező sebét szaggatja föl lelkemnek s hogy mennyi fájdalmat okoz. Lehet-e a képzelemnek kiszabni a pontokat, melyeken túl ne vigye az emlékezést? Életünk minden pontja oly szigorú logikával van a másikkal kapcsolva s foly abból, hogy lehetlen érinteni egyet csak nem mindenik érintése nélkül? Nem hiszem, hogy elég erős legyek most még, komolyan és hasznosan foglalkozni e tárgyal. Ne hibáztass kérlek, inkább szánj. Az ember-

⁴ Erdély kormányzója volt 1848-ig, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, jeles történelumíró.

⁵ Graven Lajos Magyarországon letelepült lengyel politikai menekült volt. Pálffy nagyon elismerőleg emlékezik meg róla (Vö. Emlékezők I, 177.).

⁶ Kazinczy Gábor fia.

nek ereje és gyöngesége organizációjában feltalálható. Az enyém hibás, mert szerfölött ingerlékeny. Lehet, hogy Herits Pistával fogok hozzád menni. Ő jószágot akar venni Borsod vagy Hevesben. Pista egy igen jó, becsületes ember s praktikus gazda. Most ilyenekre van legnagyobb szükség.

És most isten veled édes barátom. Jelentsd őszinte tiszteletemet Ő Nagyságának, kér

igaz barátod

[Sátoraljaujhely] 55 febr. 28.

3.

Édes Gáborom!

Annak daczára, hogy két hónap óta mindig készülök hozzád s a minap már indulóba is valék Teleki Domokossal,⁷ még sem tudék elmenni, mert mindannyiszor közbe jött valamely váratlan akadály, s miután, a mint Lónyay Ödön⁸ mondja, te a napokban csakugyan Erdélybe utazol, én pedig nem lehetek uti társad, mert meg tagadták az utlevelet, e szerint, fájdalom! csak majd az őszön foglalak fölkereshetni, az az: mihelyt vissza jössz, s mihelyt tudatod velem, hogy meglelhető vagy a kedves Bánfalva szép völgyében. Ha nem szeretnélek, irigyelném utazásodat édes honomba és Toldi barátunkkal, kit szívemből üdvözlök.

Végzetetlenül sajnálnám, ha szép kis hazám vidékeiben vagy embereiben meg nem felelne várakozástoknak, — remélem azonban, hogy nem úgy lessz, de ha te legalább még is csalódnál, oka némileg te magad is lennél; hazámot a jó és szépen talán túl jó és szépek képzeled magadnak a távolbul. A közelség sok illusiot elront. Őszintén kívánom, hogy utazások fáradalma minden tekintetben kárpótlást leljen.

Jelentsd kérlek őszinte tiszteletemet Ő Nagyságának.

Isten vigyen és hozzon egészségesen benneteket, ezt kívánja

igaz barátod

[Sátoralja]Ujhely 1855 aug. 3.

P. János

4.

[Sátoraljaujhely] 1856 május [..]

Kedves Gáborom!

Utlevelet kapván valahára Erdélybe, f. hó 14-kén indulok 8 év óta nem látott honomba, s ott is fogok maradni állandóul. Ezt akartam veled tudatni most, — részletesebben majd a Székelyföldről; mert hizelgek magamnak azon reménnyel, miszerint a távolság és idő irántami barátságodat meg nem változtatja s ezután is baráti viszonyban maradunk. Hogy én igazán jó barátod bagyok-e? Arról tegyen tanúbizonyságot Lónyay Gábor,⁹

⁷ Teleki Domokos gróf (1810—1870) az erdélyi ellenzék egyik vezére, az unió előharcosa, közjogi író.

⁸ Lónyay Gábor fia.

⁹ Lónyay Gábor (1814—1865) zempláni országgyűlési képviselő, a Kossuth „Pesti Hírlap“-jának munkatársa, 1848-ban kultuszminisztériumi osztályfőnök. Kazinczy Gábor sógora, az Országos Gazdasági Egyesület elnöke (Néhány adatot l. róla alább). Érdekes megjegyezni, hogy az abécé rendben készített jellemképek gyűjteményében, az Emlékezésükben Pálffy még felírta az ő nevét, de már nem írhatott róla egyetlen sort sem (Vö. Emlékezések II, 147.).

ki a napokban olvasta általam írt többek jellemzése között a tiédet is — az utókor számára. Nagyon vágytam hozzád, még egyszer bár látni tégedet, a Nagyságos Asszonyt, a szép Bánfalvát, — de a körülmények lehetetlenné tették. Vigasztalásom azon kettős remény, hogy vagy te bejössz megösmerni a szép, s újból ébredező Erdélyt, mely téged szeret és becsül, s akkor találkozunk; vagy ha viszonyaim s egészségem jobbra változnak, én is élvezendek még néhány napot egykor felejthetetlen körötökben. Ha szíves leszel valóban holdgítani néha leveleiddel — az utósó posta Székely Keresztur s a helység neve Benczéd. Az én birtokom ugyan Kismöd¹⁰ — de bérben levén még ezen évben, ideiglenesen idősb testvéremnél fogok lakni Benczédén.¹¹

És most Isten veled! Nem örökre, de a viszontlátásig. Jelentsd őszinte tiszteletemet a Nagyságos Asszonynak,

kér igaz barátod

Pálffy János

5.

Kedves Gáborom!

Leveledet, mely elég hosszason utazott, tegnap előtt vettem. Semmi sem okozhatott volna nagyobb örömet, barátságod e tanuságánál. De őszintén szólva: számítottam is reá, s való vagy csak képzelt emberismeretem vall vala kudarczot, ha csalódnom kellett volna. Ez nem történt s nem is történhetik. Minket, mikint mnodod, zivataros idők hoztak öszve. A zivataros idők tűzpróbája a jellemeknek; az üresek elmállanak, az erősebbek öszve jönnek állandó barátságban, mert az öszve fűző rrzés a kölcsönös becsülés, — s e nélkül homokra épül minden barátság. Te azon zivataros idők közepette feltűntél nekem mások felett, — és én zajtalanul, hallgatólag tanulmányoztalak, és felismertem benned valódi értékében mind azt, a mit némelyek félre ismernek — s becsülni s szeretni tégedet — lett tanulmányozásom kedves, jutalmazó eredménye.

Most távol tőled, s legvalószínűbb levén, hogy többé nem látjuk egymást; most midőn már meg irtam rólad az utókor számára, legjobb fel fogásom szerint az igazság tiszta tollával azt, a mit meg írni kötelességemnek tarték; most nyílt homlokkal írhatám le a tulsorokat is, mert most már nem érheti — mi tagadás — büszke lelkemet a hizelgésnek csak árnyéka is. Én zajtalanul választom meg barátaimat és szeretem őket, — ostentatio nélkül, változtatlanul.

De elég s talán sok is e tárgyról. Közölni *most* veled a t, a mit többek között rólad is írtam, nem áll hatalmanban, de biztosan hiszem, hogy eljövend az idő, mikor azt tehetendem: s akkor nem a barátság, hanem a felfogás fog tőled maga iránti kímélő bírálatot s elnézést várni.

De másik kívánságodat örömmel teljesítendem: megírni néked, hogy mit lelek hazámban az elhagyottak helyett; s ezután leveleim tárgyát

¹⁰ Ma: *Küsmöd*. — A levélben szereplő alak alighanem elírás vagy irodalmiasított forma (A szerk.).

¹¹ Elek volt az idősebb testvér, Udvarhelyszék egykori alkirálybírája, aki a szabadságharcbeli szerepléséért börtönt visel (Vö. az Emlékezésekhez írt előszó ide vonatkozó megjegyzéseit. I, 6.).

ílyszerű közlemények téendik, — csak légy türelemmel, mert valóban komoly akadály áll előttem, nem az akarat, hanem a testi erőben. Én beteg vagyok; sokkal betegebb mint azt rokonaimnak bevallom, s ha a korondi savanyu víz és fürdő, a hová f. hó 14 menyek f.J, s a honnan részletesen fogok néked írni, nem segített láz- és erős izzadásokkal egybekötött mell bajomra; ugy nehezen érek több csalogány dallt. De én teljesen nyugodt resignált vagyok, mert így okoskodom: ha a gondviselésnek van valami czélja még velem, s érek is valamit, meg fog tartani; ha nincs, vagy értéktelenné váltam, ugy se baj az elköltözés. Én nem kívánok meghalni, mert azt hiszem, hogy erős akaratnak minden időben s minden viszonyok között van téendője, s kötelessége hazája iránt; de nem is félek a haláltól, mert szerénytelenség nélkül legyen mondva, lelkem tiszta minden rosszaságtól, mint csecsemőé.

De lám mily unalmas térre tévedtem. Az ember, oly betegségben, minő az enyém, jó barátaira gondolva akarata ellenére is egy kissé sentimentalis lesz.

Ez uttal csak általánosságban érintek némely dolgokat. Itt az ember ép oly nyugodtan és háborítatlanul élhet, mint nálatok. Birtokom, Kismőd haszonbérben lévén, Elek és Dénes testvéreimnél időzöm, kik egymástól 1/2 órányira laknak; az első, a legidősebb nőtlen, a másik nős s van egy 19 éves fija. Ennyiből áll öszves családunk. Ezelőtt 12 évvel teremtettem házam körül kertet, magam ültetve a fákat, cserjéket, — mikor elhagytam 48-ban, csak bölcsőjében hevert az egész; most 8 évi távollét után épületeimet historicus rondaságban, kertemet költőileg szépnek találtam. Ültetvényeim nagy fákká növekedtek, s mintha jutalmazni akartak volna sok veszteség, sok testi- és lelki szenvedésért, még csak egy bokor sem vezett ki, a mit ültettem. Reméllem, hogy a bérlő lemond az őszön a még hátra levő három évről s ha még élek, oda költözöm, élni csendesen emlékeimben. S minő ünnep lenne az, midőn majd tavasszal ülve kedvencz helyemen, a fenyő- és nyirtömbök árnyában, az én kedves Gáboromat látnám Toldynkkal felém közeledni! Nem de még költő is tudok lenni? De e kép, ha bár csak álmokép, oly szép! És most Isten veled! A viszontlátásig, legalább szellemileg. Ne felejtkezz meg ezután se barátodról

Benczéd, Jul. 12 56

P. János

Jelentsd kérlek őszinte tiszteletemet a Nagyságos Asszonynak, s üdvözetemet Ervinnek.

6.

Kedves Gáborom!

Ez uttal csak tudatni akarom veled, hogy miért hallgaték íly hoszason, s hogy miért irok most is ily röviden. Nincs erőm sem írni, sem gondolkozni. Életem egy hajszálon akada meg. Már több egy évnél, mióta mellbajban szenvedek, — a mult év november utósó napjaiban vért kezdtem köpni, — s ezen állapot tartott nyolcz napig, mi alatt a legmegrázóbb s mellszagató köhögés között — több mint négy icze alutt s hig vért köptem ki. Ez által annyira elgyengültem vala, hogy mintegy tiz napig egyet sem tudtam mozdulni az ágyban. Ez után annyira javultam, hogy

most fent járok, de nagyon megfogyva erőben s noha azóta vért nem köpök, de a köhögés most is nagy és fájdalmas.

A gondviselés még egyszer vissza szólított az életre, — de úgy hiszem, csak rövid időre. Ám legyen meg az isten akarata! Én egyenlő nyugottsággal nézek elibe — életnek és halálnak.

És most isten veled kedves, jó barátom! Ha erőm engedi s lesz még életem, bizonyára te leszel az, a kit fölkeresnek soraim a távolból! Jelentsd őszinte tiszteletemet a Nagyságos Asszonynak, Te pedig fogadd legjobb barátod szíves kézsorítását s tartsd meg baráti emlékedben

igaz barátodat

Pálffy Jánost

Tarcsafalván, Január 14. 857.

7.

Kedves jó Gáborom!

Nagy papirost vevék, de félek hogy keveset irhatok reá, s azt is reszkető kézzel.

Köszönöm leveledet, — isten áldjon annak szelleméért. Mondhatlanul jól esett s balzam volt testem fájdalmára, s lelkem sajtó sebére; azon igazán meleg baráti részvét, mely az egészen előmlött. Igazad van, hogy nekem sokba kerül azon lelki erő, melyet mostani helyzetemben felhasználnom kell, hogy idő előtt le ne roskadjak, — s kétszeresen több, mint sok másnak kerülné mert törhellen büszkeségem (fájdalom, hogy így van) nem enged szellőztetést, hanem féltékenyül zár a kebelbe minden fájdalmat, hogy ott duljon az emberek által esmeretlenül; s mert való, hogy oly ingerlékeny, tehát gyöngébb idegzettel, minő az enyém, kétszeresen kell érezni a szenvedést. S ha mégis — mint irod — közvetlen környezetemben egy kis tökélet bírnek, minek kamatából némi enyhülést nyerhetnék, — talán, némi tekintetben még boldognak is mondhatnám magamat. Ezzel nem áldott meg a gondviselés — annyira nem, hogy közvetlen legalább betegségem oka is, kufjeje is közvetlen környezetemben kereshető, — de talán büszkeségemben is, mert ha kitörni engedem azon fájdalmat, melyet meg nem érdemlett szeretetlenség és vastag önzés okoztak lelkemnek, talán mint érvágás a testnek, enyhülés lett volna benső életemnek. De én ezt is magamba fojtottam, s csak egyetlen árva betűvel sem tudattam, hogy — megölnek. Ők pedig sokkal inkább anyag-gépek, mint sem csak sejtenék is, hogy az embernek több élete is lehet a külsőnél. — De mind ezek csupa rejtelmek előtted, édes jó barátom! s levélben meg sem fejthetők egészen. S még is értesz engem, mert rokon környezetben előttem sem ismeretlenek a hasonló jellegek. — S így tehát tökéletesen magamra szorítkozva. magamból kell meríteni minden eszközt a küzdelemre, az utolsó perczig.

Igazad van, hogy gyötör az erkölcsi halál gondolata. Csak, egy perczre bár, pillanthatnák meg szemeim a feltámadás derűjét hazám fölött — s én mosolyogva fogadnám a testi halált. De fáj mondhatlanul azon bizonyosság, hogy én azt meg nem láthatom, hogy semmi által nem biztosíthatva, hogy meg éri ez a nemzet — kell ide hagynom az életet.

Hogy mennyire nagyra becülöm s mily becsesnek tartom barátságodat, bizonyíttják eddigi soraim. Te vagy azon egyetlen élő lény, kinek enyit

— panasztartam, ki előtt ily gyengének mutatam magamat. De jól esett lelkemnek.

Nekem a korondi fürdő, hol gleichenbergi vizet ittam, mit sem használt, sőt idegeimet annyira ingerelte, hogy valóban írni sem voltam képes. Úgy látszik, hogy nincs számomra gyógyszer. Nem lehetetlen azonban, hogy ha a természet annyira segít, hogy megérem a meleg tavaszt, úgy még élhetek talán egy pár évet is.

Az én szemembe is könnyüt facsart a Nagyságos Asszonynak — kit én határtalanul tisztetek — mondanom legyen szabad: baráti szíves ajánlata. Isten áldja érette. Ha Isten még életet ad, bizonyára a Ngos Asszony háza¹² azon egyetlen, melynek ismerve vendégszeretetét, egész bizodalommal veném igénybe. — Üdvözlöm a derék Földváryakat.

Kétszeresen fájlalva értettem betegeskedésedet. Egyszer, mert tudom mi a fájdalom, — másodsor, mert így a reménytől is meg vagyok fosztva, hogy talán berándulsz kis hazánkba, — mely a kétségbeesésig feszíti meg erejét az adakozásokban nyilvánosan a Múzeumra, s kéz alatt a kálv. és unit. iskolák felsegállítására. A nagyon szegény, kis számú unitáriusok több mint 100.000 pengőt adakoztak az iskolák fenntartására, — pedig el lehet mondani, hogy az egész statusban egy, valóban vagyonos ember sincs. — Ha még tovább erőtetem kezemet, végre kifognak a betűk, azért hát ezúttal csak annyit, hogy az én istenem áldjon meg tégedet s nyújtsa életedet elég hosszúra, hogy szolgálhasd hazánkat, mint eddig s hogy megérd annak jobb jövőjét.

Ölel igaz barátod

P. János

Tarcsafalva, febr. 19. 57.

Közli: *Deák Imre*

¹² Kazinczy Gábor felesége Fáy Emma volt.

Gyarmathi Sámuel könyvei

Az európai hírvű nyelvész, Gyarmathi Sámuel 1824. július 6-án Kolozsvárott kelt „Testamentum“-át így kezdi: „Ezen írásom által hagyom örökös jussal, minden Zilahon letett pénzemet, házamat, ládáimat, abba található ingo jóságaimat, németi pinczemet, 's egyéb haszna vehető vagyonomat, a' Zilahi Nemes Reformáto Evangelica Oskola boldogítására.“ A végrendelet más részében pedig ezt olvashatjuk: „Halálom után pedig; ... úgy fordítsa az Ecclesia mind azon vagyonomat a Nemes Oskola számára, a' mint leg jobbnak találandja.“

Valószínű, hogy a végrendeletben említett ládák könyveket tartalmaztak és így a végrendeletben olvasható „ingó vagyon“ kifejezés nem egyéb, mint Gyarmathi Sámuel könyvtára, amely rendelkezése szerint csak halála után került egyéb hagyatékával együtt a zilahi református kollégium birtokába. Gyarmathi Sámuel 1830. március 4-én, Kolozsvárt bekövetkezett halála után a kollégium birtokába is vette a hagyatékot és könyvtárában elhelyezte a jóltevő tudósnak, a kollégium egykori tanítványának és első professzorának könyveit is.

Hosszú időn át nem lehetett tudni, hogy a kollégium nagykönyvtárának körülbelül tízezer darabot kitevő régebbi könyvanyagából, amely azóta többrendbeli átrendezésen esett át, melyek a Gyarmathi Sámuel könyvtárából került művek. A könyvtár jelenlegi naplóiban a régebbi műveknél már nincs feltüntetve, hogy kitől került és milyen módon jutott a könyvtár birtokába. Kutatásom közben nemrégiben sikerült reábukannom a zilahi református kollégium könyvtárának egy 1830. július 25-én készült latin nyelvű jegyzékére, amely világosan feltünteti és felsorolja azokat a könyveket, amelyek Gyarmathi Sámuel adományából jutottak a kollégium birtokába. A jegyzék, melynek készítőjét nem ismerjük, több csoportba foglalja a könyvtár könyveit és az egyik csoport előtti üres lapon ezt találjuk: „Theca Gyarmathiana — Theca dono Samuelis Gyarmathi.“ A következő lapon a felsorolás előtt ez áll: „Catalogus Libror. Gymn. Ref. Zilah. 25 Juli. 830.“ A jegyzék 167 sorszámot foglal magában, de a számozásban hiba van; általában a jegyzék összeállítója sok esetben pontatlanul vagy tévesen jegyzi fel a könyvek címét és adatait.

Az alábbiakban a jegyzék sorrendjét követve adom Gyarmathi Sámuel azon könyveinek jegyzékét, amelyek az ő hagyományából 1830-ban a zilahi református kollégium tulajdonába jutottak. Kétségtelennek tartom, hogy ez Gyarmathi Sámuel könyvtárának csak egy részét jelenti, elsősorban azokat a könyveket, amelyeket ő maga már évek óta nem használt, hanem zilahi házában ládádba csomagoltan tartott. Többi könyve valószínűleg máshová, esetleg a gróf Bethlen Gergely könyvei közé került, minthogy az ő házában talált utolsó éveiben otthont.

Felsorolásomban legelőbb adom a fentemlített könyvtári jegyzék számát (1–167), felhíva az esetleges tévedésre a figyelmet, azután a szóbanforgó könyv szerzőjének a nevét a megkapott könyv címlapja szerint, vagy ha a könyvet a könyvtárban már nem sikerült megkapnom, a könyvtárjegyzék (1830-as) adata szerint, majd ugyanilyen módon a könyv teljes címét, kiadási helyét és kiadási évét, aztán a kötetszámot és esetleges bejegyzések tartalmát vagy a könyvre vonatkozó érdekesebb megállapításokat. Ha a könyvet a könyvtár mai állományában nem sikerült megtalálnom, a sorszám előtt * jelt használok, ha pedig nem a jegyzékben jelzett kiadásban találtam meg, tehát az azonosság nem valószínű, a címet és az adatokat részben más kiadás szerint adom, de a sorszám előtt ezt a körülményt ** -gal jelzem.¹ A könyvekben található bejegyzések közül csak azokat közlöm, amelyeket fontosabbnak tartok, de ezt is természetesen csak akkor, ha a könyvek, amelyekben találhatóak, kétség nélkül a Gyarmathi-könyvtárhoz tartoztak. Azoknál a könyveknél, amelyek a zilahi Wesselényi-kollégium könyvtárában jelenleg megvannak, utolsó adatként a könyvtári számot is közlöm, hogy a további kutatásoknak segítséget nyújtsak, mert a Gyarmathi-könyvek kiválogatása nekem többhetes munkát jelentett.

*1. Sándor István: Magyar Könyves Ház. Győr, 1803.

2. Heym Johann: Vollständiges Russisch—Deutsches Wörterbuch. Zweyter oder Russisch und Deutscher Theil. Riga und Leipzig, 1798.

Az M betű végéig. Szép kötésben. — Könyvtári szám: 2961.

3—4. Momma Wilhelmus. De varia conditione et statu Ecclesiae Dei sub Triplici Oeconomia, Patriarcharum ac Testamenti Veteris et denique Novi. Tomus Prior et Secundus. Basiliae, 1718. 2 köt.

Előbbi tulajdonosa: *Franciscus Szathmári*. — Könyvtári szám: 2996.

5. Scripta Scholast. Enyedina.

Bekötött kézirat. Latin nyelvű bölcséleti jegyzet. Gyarmathi sajátkezű írása. Sok benne az igen-igen apró betűs későbbi betoldás és magyarázó jegyzet. Az *Oratoria* című fejezettel kezdődik és nagyrészt a kollégiumokban használt bölcséleti könyvek kivonatát tartalmazza a megfelelő részek megjelölésével. 94 lapja számozott, a többi, bár teleírt lap,

számozatlan. A belső borítéklapon *Alexius Pava* neve. — Könyvtári szám: 4744.

**6. Eder Josephus Carolus: Scriptorum Rerum Transsilvanicarum. Tomus II. Volumen I. Complexum Ambrosii Simigiani Historiam Rerum Ungaricarum et Transsilvanicarum. Cibinii, 1800.

E kötet a báró Wesselényi-család könyvtárából került a könyvtárba. — Könyvtári szám: II. 1611.

7. Mineralgeschichte der Goldbergwerke in dem Vöröschpataker Gebirge bey Abrudbánya in Grossfürstenthume Siebenbürgen nebst einer Charte vom Herrn von Müller K. K. Gubernialrathe und Oberberg- und Salinen-Inspector zu Zalathna in Siebenbürgen. Gedruckt in der Bergbaukunde ersten Bande in 4. Leipzig bey Georg Joachim Goeschen, 1789.

Kézirat, 215 beírt és számozott lappal. Néhány helyen Gyarmathi javított benne más színű tintával. A 22 fejezetből álló mű a különböző

¹ A kötetszámot csak a több kötetes művek esetében jelzem.

aranyfajták felsorolásával foglalkozik. A helyneveket magyarul is és románul is megadja. A címben említett térkép nincs a kézirat mellett. — Könyvtári szám: 5120.

8. **Übersicht der Kantischen Philosophie nach Herr Professor Buhle. Sommer 1796.**

Csinos kötéstű, 66 lapos kézirat, német nyelvű bölcseleti jegyzet. Gyarmathi kézírása. Göttingában készítette. — Könyvtári szám: 1899.

9. **Historia nova.**

Börkötésű kéziratoss jegyzet 272 beírt lappal. A végén ez a megjegyzés található: *Anno 1737 diebus Februar. Steph. Halm.* — Könyvtári szám: 2014.

10. **Schwarz Christ. Gottl.: Untersuchungen von Meere, die auf Veranlassung einer Schrift, de columnis Herculis. Frankfurt und Leipzig, 1750.**

Szűette papirkötésén idegen kéztől ez áll: *D. Gyarmathi.* — Könyvtári szám: 3148.

*11. **Méhes Georg: Annotata quaedam ad Mathesin Ms.**

12. **Historia universalis breviter enarrata. 2 köt.**

Börkötésű kézirat két kötetben. Első tábláján fönt: *B. G. K.*, lent: *D. B. J.*, hátsó tábláján: *Anno 1738.* A végén e bejegyzés: *Positus per L. Baronem Georgius Korda De Boros Jenő.* — Könyvtári szám: 2057.

13. **P. Sartori Bernárd: Magyar nyelven Filosofia. Azaz: A' böltesség' szeretésének tudományából némelly jelesebb kérdések. Egerben, 1772.**

Könyvtári száma: 3413.

*14. **Vossii Gerardi Joannis: De Historicis Latinis Libri III. Lugdunum Batavorum, 1651.**

Bejegyzés: *Thecae Scholae Zilahiensis Anno 1806.* — Könyvtári szám: 839.

15. **de Vries Gerardi: Exercitationes Rationales de Deo, Divinis**

que perfectionibus. Trajecti ad Rhenum, 1685.

Kézírással bejegyzés: *Ex libris Emmerici Zoványi Ab Ao 1778.* A könyvben préselt növények vannak. — Könyvtári szám: 5682.

16. **Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi. Tomus I—II. Soproni, 1799. 2. köt.**

17. **Index Alter ... Pesthini, 1800**

A 16—17. sz. jelzette művek egybe tartoznak, az utóbbi az előbbihez tartozó névmutató. A művet Gyarmathi magának gróf Széchényi Ferencnek ajándékából személyes levél kíséretében kapta. — Könyvtári számuk: U. 36.

18. **Révai Joannis Nicolai: Elaboratio Grammatica Hungarica. Pestini, 1803. 2. köt.**

Könyvtári száma: 3444.

19. **Rautenstrauch: Biographie Marien Theresiens. Wien und Presburg, 1780.**

Könyvtári száma: 1985.

20. **Zimmermann E. A. W.: A political survey of the present state of Europe in sixteen tables. 1787.**

Könyvtári száma: 1980.

21. **Gyarmathi Samuele: Affinitas Lingvae Hungaricae cum Lingvis Fennicae Originis grammaticae demonstrata. Gottingae, 1799.**

E példány jóval később került vissza a könyvtárba. Tele van Gyarmathi sajátkezű, ceruzával készített jegyzeteivel. A jegyzetek azt mutatják, hogy Gyarmathi gondolt műve átdolgozására. — Könyvtári száma: II. 401.

22. **Verseghy Ferenc: A' tiszta magyarság, avvagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Pestenn, 1805.**

Benne az ár: 1 f. 8. — Könyvtári száma: 3141.

23. **Schrader M. Christianus Fredericus: Genera Plantarum selecta**

in usum tironum botanophilorum.
Halaë, 1780.

Táblázatokkal. — Könyvtári száma:
3065.

24. Világosvári Miklósfi János:
Versegi Ferentznek tisztasággal
kérkedő tisztátalan magyarsága.
Pesten, 1805.

Könyvtári száma: 3386.

*25. Valachisches Lesebuch:
Vien, 1793.

*26. Comenius Johann Amos:
Orbis pictus. Posonii, 1793.

27. Raff M. Georg Christian: Na-
turgeschichte für Kinder. Göttin-
gen, 1793.

Nagyon használt, rongyos példány.
— Könyvtári száma: 2413.

28. Derham Guillaume: Theolo-
gie Physique ou Demonstration
de l'existence et des attributs De
Dieu Tirée des Oeuvres de la Créa-
tion, Accompagnée d'un grand
nombre de Remarques d'observa-
tions curieuses. A la Haye, 1790.

Ár: 30 kr. — Könyvtári szám: 2398.

29. Philosophia.

Kötött kézirat. Ivenként más és
más kéz írása. Gyarmathi sajátke-
zűleg javította át és elől ugyancsak
sajátkezűleg készített hozzá egy
lapnyi mutatót magyar és latin
szakkifejezésekkel. Ennek címe:
Termini Philosophici. Az egész jegy-
zet kb. 200 teleírt lapból áll, de a
számozás csak a 47. lapig tart. —
Könyvtári száma: 3564.

30. Kiss Michael de Zilah: Dis-
sertatio inauguralis medica De
Psora. Viennae, 1819.

Könyvtári száma: 5800.

31. Macko Paulus: Compendia-
ria Matheseos Institutio quam in
usum auditorum Philosophiae elu-
cubratus est. Vindibonae, 1771.

Rajzokkal. — Könyvtári száma:
2146.

32. Lock János: A' Gyermekek'
Neveléséről. Corte után franciából

fordította Borosjenői gróf Székely
Ádám. Kolozsváratt, 1771.

Nem biztos, hogy a Gyarmathi-ha-
gyatékból került példány. Ez a be-
jegyzés áll benne: *Közép Szolnoki
Casinóé. Balog Pál ajándéka.* —
Könyvtári szám: 2727.

33. Dornblüth R. P. Augustino:
Observationes oder Gründliche An-
merckungen über die Art und Wei-
se eine gute Übersetzung beson-
ders in die teutsche Sprach zu
machen. Augspurg, 1755.

Sarkán Gyarmathi írásával a
cím. — Könyvtári száma: 3204.

34. Wáli István AP.: Római im-
peratorok tüköre. Posonyban és
Kassán, 1778.

Több kézírásos bejegyzés, előző
tulajdonosok neve, stb. — Könyv-
tári száma: 2503.

35. Whiston Gulielmus A. M.:
Elementa Euclidea Geometriae
planae ac solidae. Venetiis, 1737.

Könyvtári száma: 3505.

36. Strasoldo Rudolf Graf: Die
Wirthschaft eines philosophischen
Bauers von Hirzel. Wien, 1768.

Könyvtári száma: 2145.

37. Lüderwald Johann Baltha-
sar: Die Wahrheit und Gewisheit
der Auferstehung Jesu Christi
Helmstedt, 1778.

Könyvtári száma: 5213.

*38. Gellert F.: Briefe von dem
guten Geschmacke. Leipzig, 1769.

39. Adelungs Johann Christoph:
Wörterbuch der Orthographie und
der deutschen Sprache. Wien, 1799.

Könyvtári száma: 3574.

40. Pezelius Christophorus: Ar-
gumentorum Philippicorum. Pars
ultima. Neostadii Palatinorum,
1589.

Szép bőrkötésén fekete betűs mély-
nyomás: *S*W*. Belül kézírással
régii tulajdonosok bejegyzése. —
Könyvtári száma: 4949.

41. Verzeichniss der Geiszlischen Mineralien-Sammlung zu Leipzig. Leipzig, 1792. 2. köt. Hozzákötvé: Supplement zu dem V. Leipzig, 1796.

Nagyrészt felvágatlan példány. Első kötete belső borítéklapján azonban Gyarmathi sajátkezű írásával egy teljes lapon 15 aranyfajtát sorol fel. — Könyvtári száma: 3930.

42. Hellot: Färbekunst oder Unterricht Wolle und wollene Zeuge zu färben. Fordította francziából Abraham Gotthelf Kästner. Altenburg, 1751.

Gyarmathi írásával: No. 179. — Könyvtári száma: 5424.

43. Javelli Chrysostomi: Quaestiones in Metaphysicam Aristotelis. Wittembergae, 1623.

Sok, a régi tulajdonosoktól eredő bejegyzéssel. — Könyvtári száma: 3547.

44. Weber Johann Karl: Landapothekne nebst einigen Hauskuren unter Aufsicht und Beförderung des königlichen Collegii medici herausgeben (F. August von Wasserberg). Wien, 1787. — Hozzákötvé: Pharmacopoea Pauperum in usum Instituti Clinici Hamburgensis edita a societate medica. Hamburg, 1785. —

Könyvtári számuk: 5752.

45. Nützliche Anweisung zum Kochen. Breslau und Leipzig, 1760.

Nagyon használt példány, számos kézírásos bejegyzéssel. Sarkán a cím: *Koch-Buch*. — Könyvtári száma: 3731.

46. Ernesto Jo. Augusto (autore): Initia Doctrinae Solidioris. Editio quarta. Lipsiae, 1758.

Belső botítéklapján Gyarmathi kézírásos bejegyzésével: *24-ta Aug. 780 Viennae 24 x.* — Könyvtári száma: 5419.

47. Wiegand Johann: Anleitung zu einem österreichischen Land-

und Hauswirtschaftskalender. Wien, 1772.

Bejegyzés: *Pántzél Pest 1789.* — Könyvtári száma: 2477.

48. M. L.***: Dictionaire portatil de santé (Vincent) Paris, 1760. 2. köt.

A kiadó kézíratos igazolásával. Bejegyzés: *No 57. 46 x.* — Könyvtári szám: 1323.

*49. Dorfé De M.: L'Astrée Pastorale Allegorique. Paris, 1733.

50. Petri L'Abbé S. J.: Elogia. Venetiis, 1674. — Hozzákötvé: Stephani Petiot S. J. Panegyrici duo.

Könyvtári számuk: 5085.

*51. Alvarus Emmanuel: Principia institutionum grammaticorum Claudiopoli.

52. Heynatz M. Johann Friedrich: Handbuch zu richtiger Verrfertigung und Beurtheilung... der Briefe. Berlin, 1779.

Könyvtári száma: 4409.

53. Bibliotheque de Physique et d'Histoire naturelle. Paris, 1758. 5. köt.

Könyvtári száma: 4452.

54. D'Young: Les nuits. Traduites de l'Anglois. Par M. le Tourneur. Tome I. Le notti di Young. Marseille, 1770. —

Párhuzamos olasz és francia fordítás. — Könyvtári száma: 5834.

A fenti szám után, de tévedésből sorszám nélkül:

Storia Generale De'Viaggi. Tomo I—XXVII. Venezia, 1751—1758. 27 köt.

Képekkel és térképekkel, egyforma bőrkötésben. — Könyvtári szám: 1144.

55. Dufresnoy M. L'Abbé Lenglet: Méthode pour etudier la Géographie. I—VIII. Paris, 1742. 6 köt.

Az eredetileg nyolc kötetes műből, a régi jegyzék szerint csak hét kötet maradt Gyarmathi hagyatékából

a könyvtárnak, ma pedig csak hat van. A III. és VII. kötet hiányzik. — Könyvtári szám: 5305.

*56. Dufresnoy M. L'Abbé Lenglet: Methode pour Étudier Histoire. Amsterdam, 1738. 5 köt.

57. Claville M. Le Maitre: Traite du Vrai Merite de l'Homme. Paris, 1737, 1740. 2 köt.

Könyvtári szám: 1278.

58. Breithaupti Christiani: Ars decifloria sive scientia occultas scripturas solvendi et legendi. Helmstadii, 1737. — Hozzáköve: Hilleri M. Ludovici Henrici: Mysterium artis Steganographicae novissimum. Ulmae, 1682.

Könyvtári számuk: 5863.

*59. Páriz Pápai Ferenc: Pax animae — Lélek csendessége. Kolosvárt, 1775.

60. [Paulus Orosius] Calendarium Jauriense Titulare et Historicum ad annum Jesu Christi MDCCLXIV. Jaurini, 1763.

Könyvtári száma: 6179.

61. Novum Calendarium ad annum MDCCXCIV. Claudiopoli, 1793.

Könyvtári száma ugyancsak: 6179.

62. Saldeni Guiljelmi: De Libris varioque eorum Usu et Abusu. Anstelodami, 1688.

Könyvtári száma: 5606.

*63. Gellert F.: Sämmtliche Schriften. Neunter Theil. Wien, 1775.

*64. Gellert F.: Sämmtliche Schriften. Sechster Theil. Leipzig, 1770.

*65. Gellert F.: Vier Briefe. Leipzig, 1761.

66. Weszprémi István M. D.: Magyar országi öt különös elmélkedések. Pozsonyban, 1795.

A régi jegyzék szerint négy elmélkedések, a könyv címlapján pedig

Gyarmathi kézírásával hat-ra van javítva az elmélkedések száma. — Könyvtári szám: 3875.

67. Roth Albrecht Wilhelm: Verzeichniss derjenigen Planzen, welche... nicht in den gehörigen Klassen und Ordnungen des Linnischen Systems stehen. Altenburg, 1781.

Belső lapján kézírással: *Samuel Gyarmathi*. Kívül a kötés sarkán Gyarmathi saját írásával: *Roth. Botanische Anomalien*. — Könyvtári száma: 2432.

68. Alter Franz Carl: Ueber die Samskrdamische Sprache vulgo Samskrit. Wien, 1799.

A kötés sarkán: *Alter Sanskritische Sprache*. — Könyvtári száma: 3684.

69. Erdbeschreibung zum Gebrauche der studirende Jugend in den kaiserl. königl. Staaten ((1—3). Anhang. Wien, 1781.

Könyvtári száma: 3516.

70. Dobrowsky Joseph: Geschichte der Bömischen Sprache und Litteratur. Prag, 1792.

Könyvtári száma: 6158.

71. Principia sermonis Graeci (Welleriana). Tiguri, 1751.

Használt. Benne több tulajdonos neve. — Könyvtári száma: 4085.

72. La Placette János: A' kereszttyén ethikának vagy erkölcsök tudományának Rövid summája. Debrecen, 1750. — Hozzáköve: Oktatás az elmélkedésről.

Benne: *nro. 157*. — Könyvtári száma: 1769.

73. Die Kunst Teutsche Briefe schoen abzufassen... Erster Theil. Frankfurt und Leipzig, 1761.

A kemény fedél utáni tiszta lapon Gyarmathi sajátkezü bejegyzése: *Sam. Gyarmathi Viennae Austr. 16 oct 1777 Dr 54. Tom. 2*. — Könyvtári száma: 6137.

74. Vogt Johannis: *Catalogus Historico-criticus Librorum rariorum*. Hamburgi, 1738.

A kötés sarkán Gyarmathi írásával: *Vogt. Catalogus Librorum Rariorum*. — Könyvtári száma: U. 28.

75. La Colombiere R. P. Claude: *Réflexions chrétiennes*. Tome sixieme. Lyon, 1757.

Könyvtári száma: 5525.

*76. Sermons de Massilon. Paris, 1747.

77. Georgius Nagy Transylvanus de Nagyajta: *Elementa Linguae Germanicae in gratiam Hungaricae et Transylvanicae Jvventutis*. Vienne, 1775.

Benne kézírásos bejegyzés: *Gratuita et amica oblatio Auctoris, hujus Libri possessorem fecit Steph. Kováts de Kovászna 1775. 25 7bris. Viennae in Austria*. — Könyvtári száma 3511.

**78. *Primitiva Latinae Linguae*. Claudopoli, 1768.

79. Máriafi István: *Kis magyar frázeológia*. Pozsonyban, 1788.

Könyvtári száma: 3651.

*80. B. Enyedi János: *Falusi embernek Patikája*. — 1801.

*81. Baumeister: *Definitiones Philosophiae ex systemae Volfii*. Wittenbergae, 1758. 2 köt.

**82. Baumeister M. Frid. Christ.: *Institutiones Metaphysicae... Methodo Volfii*. Wittenbergae et Servestae, 1749.

E kiadás könyvtári száma: 3642. A régi jegyzékben a kiadás helyéül *Servesiae*, idejéül pedig 1744 jelöltetett meg, de ez lehet tévedés is.

*83. Volf Bernh.: *Getreue Hofmeister*. Hannover, 1727.

*84. *Katechismus csel Mare*. Klus, é. n.

85. *Lettere della signora Izabelle Andreini Padoana*. Torino, 1628. — Hozzáköteve: *Fragmenti di alcune scritture della Sig. Isabella Andreini*. Torino, 1628.

Szép, címeres exlibrisrel, több kézíratos bejegyzéssel. — Könyvtári száma: 4167.

86. *Das Allgemeine von Gott dem Menschen und der Welt*. Berlin, 1764. — Hozzáköteve: *Kurze Erläuterung einer in Kupfer gestochenen Vorstellung der Biblischen Geschichte*. Berlin, 1762.

Könyvtári száma: 5742.

87. Heusingern Joh. Christian Friedrich: *Neuste Sammlung... Leichenpredigten*. Zweeter Theil. Eisenach, 1762.

Könyvtári száma: 5864.

88. Mara Laurentius de Felsőszálláspataka: *Dissertatio Juridica ad Decreti Tripartiti Part. I. Titul XVIII*. Claudiopoli, 1767.

Könyvtári száma: 3189.

89. *Fabeln Romanzen und Sinngedichte*. Frankfurt und Leipzig, 1781.

Utolsó lapján németül írt jegyzet, kézírás ceruzával. — Könyvtári szám: 3661.

90. Blaskovits Josef: *A' selyem tenyésztésnek módjáról; és hasznáról való beszélgetés*. Nagyvárad, 1793.

91. Clericus Joannes: *Compendium Historiae universalis ab initio mundi ad tempora Caroli Magni imp*. Lipsiae, 1707.

Könyvtári száma: 2521.

92. Sobrino François: *Grammaire nouvelle espagnole et françoise*. Brusselle, 1732.

93. Martialis M. Val.: *Epigrammata. Cum notis Th. Farnabii*. Amsterdomi, 1704.

Borítéklapján Gyarmathi sajátkezű írása: *Viennae 28 Sept. 1780. 60*. — Könyvtári száma: 639.

94. De Sarasa R. P. Alphonso Antonio S. J.: *Ars semper gaudendi*. Viennae Austriae, 1756.

Első lapján írónnal Gyarmathi sa-

játkező írása: *Dono Sp. D. Gyujtó.*
— Könyvtári száma: 6121.

95. L'homme conduit par la raison (Pillot). Paris, 1770.

Első tiszta lapján Gyarmathi sajátkezü bejegyzése: *Sam. Gyarmathi. Viennae 1777 Dr. 30.* — Könyvtári száma: 1326.

96. Lulofs Johannis: Introductio ad Cognitionem atque usum utriusque globi. Lugduni Batavorum, 1763.

Könyvtári száma: 3800.

97. Molière (Mr. de) L'Avare. Comedie en cinq actes. Frankfurt et Leipzig, 1762.

Fedele belső lapján Gyarmathi sajátkezü írása: *Sam. Gyarmathi. 1777 3x 6.* — Könyvtári száma: 2860.

98. Köleseri Samuelis de Keres-eer: Auraria Romano-Dacia. Cibinii, 1717.

Könyvtári száma: 6313.

99. Racine: Oeuvres. Tome I. Amsterdam, 1722.

A régi jegyzék szerint, valószínűleg tévesen, 1723-as kiadás. — Könyvtári száma: 2305.

*100. Thomasi Thom.: La vie de Cesar Borgia. Leide, 1712.

101. Sluterus M. Severinus: Anatomia logicae Aristoteleae, Frankfurt, 1610.

Több régi magyar tulajdonos kéziratosa bejegyzésével. — Könyvtári száma: 3618.

102. Strada Famianus (escite en latin): Histoire de la Guerre de Flandre. Mise en François par P. D. V. Vrier. Tome second. Lyon, 1776.

Könyvtári száma: 4191.

103. Tolnay F. István: Igaz keresztényi és Apostoli Tudomány s Vallás utára vezető és az eltévelyedésről jó Utban hozó Kalauz... Kolosvárátt, 1679.

Hung. 29. könyvtári szám alatt öt példány van. Hogy melyik volt a Gyarmathié, nem állapítható meg.

*104. Sincerus Alex: Der curiose Becher. Nürnberg, 1713.

105. Bona Joannis: Manuductio ad coelum. Viennae, 1779.

Könyvtári száma: 4925.

*106. Molnár Gregor: Elementa gramm. latinae. Claudiopoli, 1750.

*107. Farbenbüchlein. — 1745.

A könyvtárból valaki kikölesönözte, de nem hozta vissza. — Könyvtári száma: 6166.

108. Monse Josephus Wratisl.: Dialogus inter clericum et militem super dignitate papali et regia. Brunae Moravorum, 1779.

Könyvtári száma: 4871.

*109. De Chemia Senioris Zadith Antiquissimi Phi. Libellus.

*110. Veszprémi István: Gyermekevelésről. Kolosvár, 1760.

*111. Cellarius Christ.: Primitiva latina. Posenii, 1783.

112. La Placete Jean: Nouveaux Essais de Morale. Tome I—II. Amsterdam, 1697. 2 köt.

Könyvtári száma: 4206.

*113. Gram. Martoniana Latina.

*114. Gömöri Dávid: A' Pestisről. Győrben, 1739.

115. Grammatica Graeca.

Kézirat. — Könyvtári száma: 6071.

116. Tursellini Horatii: Romani Historiarum Epitomae. Franequerae, 1695.

Számos kéziratosa bejegyzéssel. — Könyvtári száma: 6156.

117. Bidermani Jacobi S. J.: Utopia (Sales Musicii). Venetiis, 1668.

Könyvtári száma: 5069.

*118. Szedlacsek Math.: Historia Poëtica. — 1778.

119. Masenio R. P. Jacobo S. J.: Ars nova Argutiarum. Coloniae Agrippinae, 1687.

Könyvtári száma: 6117.

120. Balbino Bohuslao Aloysio S. J.: Examen Melissaem. Viennae Austriae, 1670.

Könyvtári száma: 3787.

*121. Erasmi Rotterdami: Colloquia. Lipsiae, 1684.

122. Martialis M. Val.: Epigrammaton Libri XII. Dilingae, 1636.

Kéziratoss bejegyzés: *Domus Udarheliensis 1664. S. J.* — Könyvtári száma: 1058.

123. Ariosto Di M. Lodovico: L'Orlando Furioso. Tomo secondo. Venezia, 1760. — Hozzákötvé: L. Ariosto: I cinque Canti.

Könyvtári száma: 5433.

124. Severi Sulpiti: Historia sacra. Continuata Ex Joh. Sleydani libro. Claudiopoli, 1701.

M. Tótfalusi Kis Miklós nyomdájában készült. — Könyvtári száma: 3752.

125. Hildebrando M. Frid.: Oratorii Discursus LXVII. Northusae, 1672.

Jegyzetekkel. Kézírással bejegyezve: *S. P. Salma Comp. Vitteb. Possidet Lad. C. de Bethlen Anno 1764.* — Könyvtári száma: 5621.

*126. Le Page Touche. Histoire galantes.

*127. Singularia Politica.

128. (Philippi Chiffletii) SS. et occ. Concilii Tridentini — Canones et Decreta. Col. Agrippinae, 1644.

A bejegyzések szerint Hadadi Weszelényi Ferenc báró tulajdona is volt. — Könyvtári száma: 5610.

129. Ragazio Dominico Francisco: Thesaurus Phrasium Poeticarum. Venetiis, 1684.

Könyvtári száma: 1034.

130. Cämpéból: Psychologia. Pozsonyban és Komáromban, 1794.

A régi könyvjegyzékben csak ennyi áll a 130. szám alatt: „*Egy kis magyar könyv. Dialogus.*“ — Valószínűleg ez volt, mert a kiállításán hasonló a Gyarmathi-féle könyvekéhez és párbeszédese alakban írt kis könyv. — Egy lapja hiányzik. — Könyvtári száma: 6141.

*131. Rufi Q. Curtii: De rebus

gestis Alexandri Magni. Jenae, 1658.

*132. Evangelium Gallicum.

A könyvtárban két olyan mű van, (5582. és 5042. szám alatt), amelyre gondolhatunk, mert sajnos, a régi könyvjegyzék semmi közelebbi meghatározást sem tartalmaz.

133. Cluveri Philippi: Introductionis in universam Geographiam tam veterem quam novam. Amstelredami, 1686.

Egy bejegyzés szerint *Samuelis Laskai*-é is volt. — Könyvtári száma: 2317.

134. Psalmi Davidis CL.

Héber-latin szöveg. Nagyon rongyos példány, benne több előző tulajdonos neve. — Könyvtári száma: 5616.

*135. Gerhard D. Sam.: Exercitium Pietatis. Lipsiae, 1707.

136. Dell' Eneide di Virgilio. Padoa, 1609.

Könyvtári száma: 1060.

*137. Lipsi Justi: Monita et exempla politica. Libri duo. Amsterdam, 1630.

*138. Annotation sopra Tasso.

139. Kempis Thomae: De imitatione Christi. Libri quattuor. Bassani, 1736.

Előző tulajdonosa: *Sám. Máthási 1775.* — Könyvtári száma: 5613.

**140. Sledani I.: De quattuor summis imperiis. Amsterodami, 1678.

*141. Levini: Occulta naturae miracula.

142. Gründliche Anleitung zur Teuschen Orthographie. Dresden, 1741.

Íronnal és tollal írt jegyzetekkel. — Könyvtári száma: 3657.

*143. Conjecturae de sede prima, origine et sede Hungarorum. Budae, 1805.

*144. Köleséri Sam.: Dissertatio de scorbuto. Cibinii, 1707.

145. Négy prédikáció az anyaszentegyház négy evangélistáinak

ünnepeire és: a' salve regina magyarázattya (Telegdi Miklós). Pesten, 1803.

Könyvtári száma: 5146.

*146. Disquisitio de origine nominis Gud. Stockholm, 1796.

147. Hatvani, Junior Stephanus, de eadem: Spicilegium Historiae Antiquae universalis. Viennae. 1785.

Régi tulajdonosai: *Steph. Virág, Steph. Szabó.* — Könyvtári száma: 3193.

148. Metastasio Pietro Poeta Cesareae: La Nitteti. Nuovo Drama per musica. Milano, 1756.

Belső lapján Gyarmathi sajátkezű írásával: *Sam. Gyarmathi Viennae Austr. 1777 20 oct. Dr. 6.* — Könyvtári száma: 4166.

149. Grundlage zum Real-Unterrichte vor Schul-Kinder aus Comenius. Hochmeister M. kiadása. 1792.

Könyvtári száma: 5393.

150. Büsch Johann Georg: Die politische Wichtigkeit der Freiheit Hamburgs und ihrer Schwesterstädte Lübeck und Bremen. Hamburg, 1797.

Könyvtári száma: 3312.

*151. Ferzeichnisz (!) for dem Mineralien Cabinette. Clausthal, 1797.

152. Tissot S. A. D.: Sermo inauguralis de valetudine litteratorum. Lausanne, 1766.

A régi jegyzék szerint 1767-ben adták ki. — Könyvtári száma: 5885.

*153. Szakonyi József: Oskolai vezér. Posonyban, 1792.

154. 'Sombori' Hazafiui és érzékeny sohajtási. Kolo'sváron, 1805.

A régi jegyzék szerint a Gyarmathi hagyatékából négy példány maradt. — Könyvtári száma: 5789.

155. ['Sombori László:] A' másik háládatossága (Romai sz. birodalombéli groff széki Teleki Samuel ur ő excellenciájához a'

könyvtárért). Kolo'svárott, 1803.

Könyvtári száma: 2210.

156. Nyulas Ferentz: Kolosvári tehén himlő. Kolo'sváron, 1802.

Könyvtári száma: 4426.

*157. Éneki szerzemény. Kolosvár, 1791.

*158. A' Scárlát, forró hideg torokfájásról. Kolosvár, 1801.

*159. Beschreibung und Abbildung der Lesemaschine. Leipzig, 1707.

*160. Vorstellungen der K. K. Hof-Tapeten.

*161. Nachricht der Gesellschaft (Jena). Jena, 1798.

*162. Getreue Darstellung des Auflaues. Vien, 1798.

163. Szilágyi Ferentz: A' Nagyság' mértéke, letéve Losontzi L. B. Gróf Bánffy György úr... ő excellenciájáról. Kolo'sváron, 1822.

A régi jegyzék szerint: *Hatotti beszéd.* Több jel mutatja, hogy valószínűleg ez volt. — Könyvtári száma: 1676.

*164. Könyvek catalogussa. 6 köt.

*165. Fekete Franciscus: Theses Juris Naturae. Claudiopoli, 1764.

166. Samuelis Gyarmathi Stam-buch.

A kollégium kéziratárában található, külföldi utazásán és itthon szerzett baráti emléksorakkal. Dr. Miszti László kezelésében kiadás, illetőleg ismertetés alatt.

167. Schotti Casparis R. P.: Arithmetica practica generalis. Claudio-poli, 1751.

Kézírásos bejegyzés: *Est Francisci Megletzi FM.* — Könyvtári száma: 2264.

*

A fentiekén kívül a kollégiumi levéltárba került Gyarmathi diák-kori beszédének kézírata, göttingai útján használt két füzete (Költség-Laistroma és Jegyzetei), továbbá a fölötte tartott halotti beszéd kézírata.

M. Nagy Ottó

Az í-zés állapota a bábonyi népnyelvben

A magyar nyelvterület jelentős részén a XVI. század előtti *é* hang helyébe egy fokkal zártabb *í* (~*i*) hang lépett. E jelenséget nevezzük *í-zés*-nek (Vö. Horger A., *MgyNyvj.* 54). Amint *Für István* „Az *í-zés* állapota a mai magyar nyelvjárásokban“ című tanulmányában is megemlíti, az egyes nyelvjárások ismertetői megjegyzik ugyan, hogy nyelvjárásuk többé-kevésbé *í-ző*, de hogy pontosan melyek az *í-zés* és *é-zés* földrajzi határai, azt ma még senki sem tudja megmondani (i. h. 3.).

Nem kétséges, hogy e kérdésre éppen az adatok hiánya miatt nem tudunk felelni. Az adatok hiánya a régebbi nyelvjárásismertetők műveiben teljesen érthető, újabban *Für István* gondos összeállításának megjelenése óta azonban semmiképpen sem térhetünk ki *í-ző* nyelvjárásaink e sajátosságának gondosabb, behatóbb vizsgálata elől.¹

1936 és 1937 nyarán többszöri megszakítással mintegy 8 hétig tartózkodtam a kalotaszegi nyelvjárás-területhez tartozó Bábonyban (Kolozs m.).² Minthogy e nyelvjárásról már előbb megállapították,³ hogy *í-ző*, különös gondot fordítottam az *í-zés* állapotának pontos megfigyelésére. Közvetlen megfigyeléssel és rákérdezéssel sikerült megállapítanom nemcsak azt, hogy a bábonyi népnyelvben milyen szavakban, ragokban és képzőkben jelentkezik e sajátosság, hanem azt is, hogy az *í-zés*nek mely fokán áll e népnyelvi pont.⁴ A közölt példákból úgy látszik, hogy az *é > í* változás természetes fejleményeképpen már nagyon sok esetben *i > í* változást is megfigyelhetünk. E változás elsősorban hangsúlytalan szótagban következett be. Pl. *buggyborik, enyim, fősvin, gombajig, göriny, itil, keminy, kössig, leginy, lengetig, marik, mírsikel, moslikos, nyöstiny, pástitom, reminsig, sörinnye, söviny, szídülises, szeginnyebb, tajti(pipa), törtinik, törviny (törvinyes), törvinszék, vinsig* és *vőfi*. Hangsúlyos szótagban csak néhány gyakran használt szó (*fírfi, ippen, nihány, vinsig*) esetében figyelhetünk meg mennyiségi változást.⁵

¹ Vö. Czuczka János: A kalotaszegi nyelvjárás (*Jankó János* „Kalotaszeg magyar népe“ című néprajzi tanulmányában) 212—3. — Horger „A Magyarság Néprajza“ -nak III. kötetében közölt térképen (461. l.) e vidéket és egyáltalában egész Erdélynek egyetlen pontját sem jelöli *í-ző*nek, holott többek között a Szamoshat, Domokos (Szolnok-Doboka megye), a Mezőség és Kalotaszeg is *í-ző* vidék.

² Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy e kéziratot 1938 táján fogalmaztam meg s most változatlanul közlöm.

³ Közelebről *Szabó István* foglalkozott az *békési í-zés* kérdésével (*Az í-zés esetei a Vékési nép nyelvében*. Magyar Népnyelv III, 275 kk.).

⁴ E népnyelvi ponton alig 100 ember beszéli anyanyelveként a magyar nyelvet; a falu maga ²/₃-ban román nyelvű (Vö. tölem *Bábony története és települése*. EM. 1939: 47—8. és ErdTudFüz. 104. sz. 15—6.).

⁵ Egy szót *gimberedik* ~ *gimberedik* váltakozásban figyeltem meg; nem gyakran használt, mégis *i-s* alakban hallottam ejteni a *zsimbel* szót.

Úgy látszik azonban, hogy a városiasodásnak nagyon kitett kalotaszegi népnyelv ez északnyugatra legszélső falujának nyelvében a mennyiségi változás terjedőben van. Ha a városiasodás az ízést el nem tünteti e nyelvjárás sajátosságai közül,⁶ az *i* > *i* változás a hangsúlytalan szótagokban általánossá válik. Már ma is néhány esetben ingadoznom kellett a jelzésben.

Az alábbiakban a bábonyi népnyelv *íző* szavait, ragjait és képzőit sorolom fel.⁷ A ragokban, képzőkben és jelekben jelentkező *ízésre* példákat csak közvetlen megfigyelés alapján adok; a szavak jórészét rákérdezéssel, de közvetlen megfigyeléssel is ellenőrizve, gyűjtöttem.

árnyik

babír (levél), *bika*, *bíke* (tárgyese: *bíkit*), *bíkil*, *bíkó* 'nyüg a ló lábán', *beszíd*, *beszil*, *bugyborik*, *ciment*, *cseríp*, *csíp*, *csípel*, *cseríny*,

díl '1. Mittag, 2. Süd', *derík*, *dícsír*, *dílel*,

ebíd,⁸ *edíny*, *egísz*, *elíg*, *elígedik*, *emlíkszem*, *emísz*t, *enyim*,

fazik, *fehír* ~ *fejír*, (*kötő*)*fik*, *fíl*, *fíle*, *fímlík*, *fíngyes*, *fínglik*, *fínyesség*, *fírcel*, *fír* (hez megy), *fírfi*, *físzek*, *físzkes*, *físzkelődik*, *fősvin*,

gímberedik ~ *gimberedik*, *gombajig*, *görüny*,

győtíny 'egy virágfaj neve',

híj, *húzsvíl*,

íccaka, *íbren*, *ídes*, *íg*, *brennt*',

igedelem 'veszekedés', *ígir*, *ígiz*, *ígizet*, *íjjel*, *íki*, *íkel*, *íl*, *lebt*', *ildegíl*,

ílelem, *ílesztő*, *ílet*, *ílhetetlen*, (*meg*)*ítet* 'megmérgez' *ín* ~ *én*,

íppen, *íp* (kézláb), *ípsíg*, *ípül*, *ír*, *írretlen*, *ír*t, *írkezik*, *írkezés*, *írnt*, *ís* ~ *is* 'und', *ítel*, *ítíl*,

kík, *kíne* (= kellene), *kemíny*,

kerik, *kímül*, *kíngelmes*, *kíngyes*, *kínszeri*, *kíntelen*, *kíp*, *kípes*, *kíbel*, *kír*, *kíregget*, *kírezik*, *kísír*, *kísó*, *kísz*, *kísztet*, *kíve*, *kökíny*, *környik*, *köszvíny*, *kössig*, *krím* 'crème',

legíny, *lengetig*, *lígy*, *líp* 'Milz', *líp* 'retten, schreiten',

marík ~ *marik*, *mí* 'Bíene', (*míhek*, *míkas*), *míj* 'tief', *mínes*, *mír*, *mírsikel* (de: *mértik*, *mérnök*), *míreg*, *míszáros*, *míszárszik*, *míz*, *míndítig*, *moslikos*,

nihány, *nímejik*, *nígy*, *nícer*, *níma*, *nímet*, *níp*, *níz* (nízstem),

nyomorík, *nyöstíny*,

pástítom, *píntek*, *pínz*,

remíny, *remínykedik*, *remínsig*, *rígi*, *ríz*, *rízseg*, *rit*, *rítes* ~ *rétes*,

segíd, *seríny*, *söríny* (de: *sörínynye*), *sütít*, *sövíny*,

szegíny (de: *szeginnyebb*), *szídül*, *szídülises*, *szígyellősködik*, *szígyen*,

szíjjel, *szíl* 'Rand', *szilles*, *szílsó*, *szemít*, *szína*, *szíp*, *szív* (vászón),⁹

szípsíg, *szomszíd*,

tajtí (pípa), *tezsvír* (tezsvírit), *teítz*, (meg)*tíbojodik*, *tígedet*, *tígy* ~

⁶ A fiatalabbak, ha városi emberrel beszélnek, nem *i*-znek.

⁷ Az *i*-ző szavakat Für (i. m.) alapján állítottam egybe. Megjegyzem, hogy a bábonyiak nem ismerik a Für gyűjteményébe felvett következő szavakat: *ágyék*, *béklyó*, *bérmál*, *butélia*, *cékla* (ezt 'csak éppen tuggyák'), *csetepaté*, *délceg*, *erszény*, *eszmél*, *év*, *évad*, *évelődik*, *férj*, *fővény*, *gavallér*, *gém* (madár) *gödény*, *gölödény*, *gránátéros*, *gyékény*, *gyömbér*, *karabély*, *kém*, *kevély*, *kolompér*, *kvártély*, *méree*, *metélt*, *metélt-láb*, *mondér*, *örmény*, *örvény*, *öszvér*, *páncél*, *rév* 'Reede és vkinek a révén', *szemérmes*, *szérdék*, *szurdék*, *tajték* (de a *tajtípipa* szót ismerik), *tékozol*, *terebélyes*, *vél*, *veszékél* és *zsombék*. A többi közül csak olyan szerepel jegyzékemben, amelyet *i*-zve ejt a bábonyi. Nem vettem

⁸ E helyett inkább a *dílt* használják. Viszod a dílt? — kérdezik.

⁹ = szép vászón

tégy (tegyél), *tehín* (tehenet), *tíl*,
tenyír, *típ*, *termís*, *termíszet*, *tízta*,
tőcsír, *törtínik*, *törviny*, *törvinyes*,
törvinszék, *trifálkozik*,

vendíg, *vendiglő*, *víg*, *vígez*, *víg-*
hetetlen, *vika*, *vikony*, *vin*, *vinsig*,
vír, *visó*, *vít*, *vítkezik*, *vőfi*.

zsimbel.

Ragok, képzők, jelek.

(-á) -é határozórag: *belivaló*

-*degél* igeképző: *üldegil*.

-*ék* egyes 3. sz. -ü igei személy-
 rag: *aluggyik*, *egyik*, *engeggyik*,
jácoggyik, *katonáskoggyik*, *mász-*
szik, *nyugoggyik*, *töröggyik*, *uor-*
gyik.

-*ék* főnévképző: *fedezik*, *játik*,
szökedik.

-*ék* többes 3. sz. -ü igei személy-
 rag: *cseríjjik*, *egyik*, *engettik*, *feny-*
nyik, *kennyik*, *kültik*, *semisítettik*,
söpörtik, *szettik*, *szígyejjik*, *vittik*,
vigyik.

-*él* egyes 2. sz. -ü igei személy-
 rag: *neveltíl*.

-*ény* főnévképző: *lepény*.

-*és* főnévképző: *köttetís*, *szídülí-*
ses, *szüvis*, *verís*.

-*étek* többes 2. sz. -ü személyrag:
kentitek, *kennyítek*, *köttöttitek*, *sö-*
pöörtitek, *szerezzítek*, *szettítek*, *üssi-*
tek, *ütöttitek*, *vegyítek*, *vittitek*.

-*ék* többesképző: *hívőjíkni* (= hí-
 vőékhez),¹⁰ *szúrkík*.

-*ért* határozórag: *azír*.

-*féle* melléknévképző: *effile* (*effi-*
lit, *effiliket*), *mindenfilekíppen*.

-*képpen* határozórag: *máskíppen*,
mindenfilekíppen.

-*lék* főnévképző: *moslók*.

-*né* föltételes módjel: *ennítek*, *sö-*
pöörnítek, *szeretním*, *vinnítek*.

-*né* főnévképző: *tanitóni*.

-*nél* határozórag: *izénil*.

-*ség* főnévképző: *beteksíg*~*betek-*
sig, *felesíg*, *irigység*, *kőccsig*.

-*vény* főnévképző: *kérvény*.

Más példák: *elí*(*elé*), *enyim*, *fele-*
síggivel, *köntössit*, *körtít*-*körtít*, *on-*
nű, *szerencsím*.

Szta

¹⁰ *hívó*, szektás ember.

Erdélyi Tudományos Füzetek

Megindította **György Lajos**

Szerkeszti **Szabó T. Attila**

Az EME kiadása

Azok a számok, melyeknél az ár nincs feltüntetve, elfogytak

1. Rass Károly: Reményik Sándor	---
2. Párvan Bazil: A dákok Trójiában	---
3. Bitay Árpád: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében	---
4. Bitay Árpád: A moldvai magyarság	---
5. Szokolay Béla: A nagybányai művésztelep	---
6. Balogh Ernő: Kvarc az Erdélyi medence felső mediterrán gipszeiben	---
7. György Lajos: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1925. év	---
8. K. Sebestyén József: A brassói fekete templom Mátyás-kori címerei	---
9. Karácsonyi János: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez	---
10. Gál Kelemen: Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen	---
11. Tavaszy Sándor: Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése	1.20
12. György Lajos: Két dialógus régi magyar irodalmunkban	2.-
13. K. Sebestyén József: A Becse-Gergely nemzetség, az Apafi és a bethleni gróf Bethlen család címere	1.50
14. Ferenzi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év	1.50
15. Gyárfás Elemér: A Supplex Libellus Valachorum	---
16. Rónay Elemér: Kemény János fejedelm halála és nyugóhelye	---
17. György Lajos: Egy állítólagos Paucsantantra-származék irodalmunkban	1.50
18. Ferenzi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1927. év	2.-
19. K. Sebestyén József: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai	2.-
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI—XIX. század kéziratos énekeskönyvei	1.50
21. Ferenzi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1928. év. pótlásokkal az 1919—1928. évekről	1.50
22. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben	1.50
23. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egylet problémái	1.50
24. Gál Kelemen: A nemzeti nevelés román fogalmazásában	---
25. Tavaszy Sándor: Kierkegaard személyisége és gondolkozása	---
26. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében	1.50
27. Csúry Bálint: Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról	1.50
28. Biró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegjében	1.50
29. Teleki Domokos gróf: A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története	---
30. Hofbauer László: A Remény című zsebkönyv története (1839—1841)	1.50
31. Ferenzi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év	1.50
32. Gyulai Farkas: A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán	1.50
33. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye	1.50
34. Temesváry János: Hét erdélyi püspök végrendelete	1.50
35. Biró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében	1.50
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe	1.50
37. Kántor Lajos: Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egylet megalakítása érdekében	1.50
38. Ferenzi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1930. év	---
39. Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat	1.50
40. György Lajos: Eulenspiegel magyar nyomai	2.50
41. Dömötör Sándor: A cigányok temploma	1.50
42. Kristóf György: Báro Eötvös József utazásai Erdélyben	2.50
43. Hofbauer László: Az Erdélyi Híradó története	1.50
44. Kristóf György: Kazinczy és Erdély	---
45. Asztalos Miklós: A székelyek őstörténete letelepülésükig	---
46. Varga Béla: Az individualitás kérdése	2.50
47. Kemény Katalin: Erdélyi emlékirók	---
48. Dömötör Sándor: Vida György factái	1.50
49. Oberding József György: A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban	---
50. Szabó T. Attila: Közép-Szamos-vidéki határnevek	---
51. Balogh József: Olasz falfestmények Gyulafehérvári	---
52. Ferenzi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év	1.50
53. Kántor Lajos: Magyarok a román népköltészetben	1.50
54. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai	1.50
55. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795—1855)	4.-
56. Kántor Lajos: Kölcsönhatás a magyar és román népköltészetben	1.-
57. Tavaszy Sándor: A lét és valóság	2.-
58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez	2.-
59. Imre Lajos: A falunévelés irányelvei	---
60. Veress Endre: A történetíró Báthory István király	2.50
61. Boros György: Carlyle	1.20
62. Juhász Kálmán: Két kolozsmonostori püspökpatá a XVI. században	1.50
63. Biró József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann	2.-
64. Ferenzi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1932. év	1.50
65. Jancsó Elemér: Az irodalomtörténetírás legújabb irányai	1.50
66. Kántor Lajos: Erdély a világháborút tükröző román irodalomban	1.50
67. Veress Endre: A moldvai csángók származása és neve	---
68. Oberding József György: A Kolozsvári Gondoskodó Társaság	---
69. Papp Ferenc: Gyulai Pál a kolozsvári ref. kollégiumban	---
70. Ferenzi Miklós—Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1933. év	---
71. Balogh József: Márton és György kolozsvári szobrászok	5.-
72. Kristóf György: Szaboleska Mihály Erdélyben	---
73. Lakatos István: Magyaros elemek Brahms zenéjében	---
74. Kristóf György: Eminescu Mihály költeményei	---
75. Biró József: A bonchidai Bánffy-kastély	2.50
76. Juhász Kálmán: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban	---
77. Rajka László: Jókai román tárgyú novellái	1.20
78. Venczel József: A falunka és az erdélyi falunkunka-mozgalom	2.-
79. Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1934. év	2.-
80. Biró József: Magyar művészet és erdélyi művészet	2.-
81. György Lajos: Anyanyelvünk védelme	1.20
82. Grandpierre Edit: A kolozsvári Szent Mihály-templom története	2.50

83. Balogh Ernő: Dr. Szádeczky-Kardoss Gyula	1.20	122. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1939. év	2.—
84. Kozeosa Sándor: Históriai ének Boeckay Istvánról	1.20	123. Szabó T. Attila: Ujabb adatok és pótlások kéziratok énekeskönyveink és verses kézírataink könyvészetéhez	1.50
85. Révész Imre: Méliusz és Kálvin	2.50	124. Ady László: Magyarokpus helynevei	2.—
86. Szabó T. Attila: Zilah helynévtörténeti adatai a XIV.—XX. században	—	125. Nyárády E. Gyula: Kolozsvár környékének mocsársívalága	2.50
87. Lakatos István: Az új magyar műzene	2.—	126. K. Sebestyén József: Régi székely népi eredetű műemlékeink	1.80
88. Rass Károly: A mi regényirodalmunk	2.—	127. Biró Vencel: Gr. Baththyány Ignác (1741—1798).	1.—
89. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1935. év	1.20	128. Biró Sándor: A Tribuna és a magyarországi román közvélemény	4.—
90. Monoki István: Romániában az 1935. évben megjelent román-magyar és magyar időszakai sajtótermékek címjegyzéke	2.—	129. Ferenczi István: Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán	4.—
91. Szabó T. Attila: Nires—Szásznyires település, népiség, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII.—XX. században	2.50	130. Herepei János: A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói	2.50
92. Jancsó Elemér: Nyelv- és társadalom	1.50	131. Palotay Gertrud: Régi erdélyi himzés-minta-rajzok	2.50
93. Gyárfás Elemér: Gyárfás Elek útinaplója 1844-ből	—	132. Tóth Zoltán: Iorga Miklós és a székelek román származásának tana	2.—
94. Jászay Károly: Magyar Isteránus megmozdulások Cluj-Kolozsváron 1798—1861)	1.50	133. Jakó Zsigmond: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltáranak multja és feladatai	2.—
95. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1936. év	2.—	134. Entz Géza: A csicsókereztúri római katolikus templom	—
96. Kántor Lajos: Czegei gróf Wass Ottília, az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jótévedője	2.—	135. Kristóf György: Tudományos intézetek Erdélyben 1919-ig	2.—
97. Szabó T. Attila: A transylvan magyar társadalomkutatás	1.20	136. Balogh Ödön: Néprajzi jegyzetek a csügési magyarokról	2.50
98. Lakatos István: A román zene fejlődéstörténete	2.—	137. Debrezseni László: Szeljegyzetek egy népművészetről szóló munkához	2.—
99. Szabó T. Attila: Kelemen Lajos tudományos munkásságának negyven éve (1897—1937)	—	138. Imreh Barna: Mezőbánd helynevei	3.—
100. György Lajos: Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága	1.20	139. Mikó Imre: A törvényhozói összeférhetetlenség	2.—
101. Szabó T. Attila: Dés helynevei	2.—	140. Biró Vencel: Gróf Zichy Domonkos Erdélyben	1.50
102. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1937. év	2.—	141. Entz Géza: A dési református templom	2.50
103. Makkai Endre—Nagy Ödön: Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez	4.—	142. Tolnai Gábor: Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító	1.—
104. Szabó T. Attila: Bábonny története és települése (68 képpel)	4.—	143. Herepei János: Könyvészeti tanulmányok	5.—
105. György Lajos: Az „Erdélyi Múzeum” története (1874—1937)	2.—	144. Nagy Géza: Társadalmi ellentétek a régi erdélyi református egyházban	1.50
106. Fábian Béla: Nagykend helynevei	1.—	145. Tóth Zoltán: A román történettudomány és a székelyföldi románáság kérdése	2.50
107. Herepei János és Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Faltemplomok és haranglábak	2.—	146. Kelemen Lajos: Badnótfája története	1.—
108. Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. II. Székelykapuk és fazárak	1.20	147. Szabó T. Attila: Dés települése és lakossága	2.—
109. Kristóf György: Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig	2.—	148. Tavasz Sándor: A két Apafi fejedelem	2.—
110. György Lajos: Dr. Rajka László élete és tudományos munkássága	1.20	149. Németh Gyula: Körösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése	2.50
111. Lakatos István: A muzsikus-Ruzitskák Erdélyben	—	150. Entz Géza: Szolnok-Doboka középkori műemlékei	3.—
112. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1938. év	2.—	151. Makkai László: Szolnok-Doboka megye magyarsága	2.—
113. Domokos Pál Péter: Zemplény János kéziratok énekeskönyve (XVII. sz.)	1.20	152. Győrffy István: Erdély virágatlan növényei (Cryptogamae) a kutatás jövőt néző megvilágításában	3.—
114. Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágságának szolgáltatása és adózása (1640—1690)	2.—	153. Balogh Artúr: Erdély nemzetiségi kérdései	1.80
115. Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján	1.20	154. Vita Zsigmond: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1940-ben és 1941-ben	1.50
116. Kántor Lajos: Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében	1.50	155. György Lajos: A Benigni-könyvtár	1.—
117. Palotay Gertrud: Arya Bethlen Katalin munkái	2.—	156. Gazda Ferenc: Gr. Kemény József és Mike Sándor levelezése	2.50
118. Imre Lajos: A közművelődés mint társadalmi feladat	1.—	157. Makkai László: Az erdélyi románok a középkori magyar oklevelekben	2.—
119. Balogh Artúr: A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege	1.20	158. Vita Zsigmond: A Bethlen-kollégiumi színjátszás a XVII. és XVIII. században	1.50
120. György Lajos: A magyar nábob	1.50	159. Palotay Gertrud—Szabó T. Attila: Mezőségi magyar himzések (137 képpel)	12.—
121. K. Sebestyén József: A Cenk-hegyi Braşovia vár temploma	1.50	160. Mikó Imre: A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt	2.50
		161. Borbély Andor: Erdélyi városok képeskönyve (22 képpel)	8.—
		162. Entz Géza: A középkori székely művészet kérdései (16 képpel)	3.—

Megrendelhető a kiadóhivatalban: Kolozsvár, Király-u. 14.

Erdélyi Tudományos Füzetek

Megindította **György Lajos**

Szerkeszti **Szabó T. Attila**

Az EME kiadása

Pengő

1. Rass Károly: Reményik Sándor	1.20
2. Párvan Bazil: A dákok Tróliában	1.—
3. Bifay Árpád: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében	1.—
4. Bifay Árpád: A moldvai magyarság	1.20
5. Szokolay Béla: A nagybányai művész-telep	1.20
6. Balogh Ernő: Kvarc az Erdélyi medence felső mediterrán gipszeiben	1.20
7. György Lajos: Az erdélyi magyar iro-dalom bibliográfiája. 1925. év	1.50
8. K. Sebestyén József: A brassói fekete templom Mátyás-kori címerei	1.20
9. Karácsonyi János: Új adatok és új szempontok a székelyek régi törté-netéhez	1.50
10. Gál Kelemen: Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen	1.50
11. Tavasz Sándor: Erdélyi szellemi éle-tünk két döntő kérdése	1.20
12. György Lajos: Két dialógus régi magy-ar irodalmunkban	2.—
13. K. Sebestyén József: A Besse-Gergely nemzetség, az Apafi és a Bethleni gróf Bethlen család címere	1.50
14. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar iro-dalom bibliográfiája. 1926. év	1.50
15. Gyárás Elemér: A Supplex Libellus Valachorum	1.50
16. Rónay Elemér: Kemény János fejedelem halála és nyugdíhelye	1.50
17. György Lajos: Egy állítólagos Pancsa-tantra-származék irodalmunkban	1.50
18. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar iro-dalom bibliográfiája. 1927. év	2.—
19. K. Sebestyén József: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai	2.—
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület XVI—XIX. század kéziratok énekeskönyvei	1.50
21. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar iro-dalom bibliográfiája, 1928. év. pótlásokkal az 1919—1928. évekről	1.50
22. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben	1.50
23. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái	1.50
24. Gál Kelemen: A nemzeti nevelés román fogalmazásában	1.50
25. Tavasz Sándor: Klerkegaard szemé-lyisége és gondolkozása	1.50
26. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében	1.50
27. Csáry Bálint: Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról	1.50
28. Biró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi román kath. egyházmegyében	1.50
29. Telesi Domokos gróf: A marosvásárhelyi Telesi-könyvtár története	1.50
30. Holbauer László: A Remény című zsebkönyv története (1839—1841)	1.50
31. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar iro-dalom bibliográfiája, 1929. év	1.50
32. Gyulai Farkas: A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán	1.50
33. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye	1.50
34. Temesváry János: Hét erdélyi püspök végrendelete	1.50
35. Biró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében	1.50
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedűs-kódexe	1.50
37. Kántor Lajos: Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében	1.50
38. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar	

Pengő

39. Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat	1.50
40. György Lajos: Eulenspiegel magyar nyomai	2.50
41. Dömötör Sándor: A cigányok temploma	1.50
42. Kristóf György: Báró Eötvös József ulázásai Erdélyben	2.50
43. Holbauer László: Az Erdélyi Híradó története	1.50
44. Kristóf György: Kazinczy és Erdély	1.50
45. Asztalos Miklós: A székelyek őstörténete letelepülésükig	1.50
46. Varga Béla: Az individualitás kérdése	2.50
47. Kemény Katalin: Erdélyi emlékirók	2.50
48. Dömötör Sándor: Vida György facetiái	1.50
49. Oberding József György: A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban	1.50
50. Szabó T. Attila: Közép-Szamos-vidéki határnevek	1.50
51. Balogh Jolán: Olasz falfestmények Gyulafehérvárt	1.—
52. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar iro-dalom bibliográfiája. 1931. év	1.50
53. Kántor Lajos: Magyarok a román népköltészetben	1.50
54. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai	1.50
55. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795—1855)	4.—
56. Kántor Lajos: Kölcsönhatás a magyar és román népköltészetben	1.—
57. Tavasz Sándor: A lét és valóság	2.—
58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez	2.—
59. Imre Lajos: A falunyelvés irányelvei	2.—
60. Veress Endre: A történetirő Báthory István király	2.50
61. Boros György: Carlyle	1.20
62. Juhász Kálmán: Két kolozsmonostori püspökpatá a XVI. században	1.50
63. Biró József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blauemann	2.—
64. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar iro-dalom bibliográfiája, 1932. év	1.50
65. Jancsó Elemér: Az irodalomtörténet-írás legújabb irányvai	1.50
66. Kántor Lajos: Erdély a világháborút tükröző román irodalomban	1.50
67. Veress Endre: A moldvai csángók származása és neve	2.50
68. Oberding József György: A Kolozsvári Gondoskodó Társaság	2.—
69. Papp Ferenc: Gyulai Pál a kolozsvári ref. kollégiumban	2.—
70. Ferenczi Miklós—Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája, 1933. év	2.—
71. Balogh Jolán: Márton és György kolozsvári szobrászok	5.—
72. Kristóf György: Szabolcska Mihály Erdélyben	2.50
73. Lakatos István: Magyaros elemek Brahm's zenéjében	1.20
74. Kristóf György: Eminescu Mihály költeményei	1.50
75. Biró József: A bonchidai Bánffy-kastély	2.50
76. Juhász Kálmán: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban	1.20
77. Rajka László: Jókai román tárgyú novellái	1.20
78. Venczel József: A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom	2.—
79. Valentiny Antal: Az erdélyi magyar iro-dalom bibliográfiája, 1934. év	2.—
80. Biró József: Magyar művészet és erdélyi művészet	2.—
81. György Lajos: Anyanyelvünk védelme	1.20
82. Grandpierre Edith: A kolozsvári Szent	

	Pengo
83. Balogh Ernő: Dr. Szádeczky-Kardoss Gyula	1.20
84. Kozocsa Sándor: Historiás ének Bocskay Istvánról	1.20
85. Révész Imre: Méliusz és Kálvin	2.50
86. Szabó T. Attila: Zilah helynévtörténeti adatai a XIV–XX. században	2.—
87. Lakatos István: Az új magyar műzene	1.20
88. Rass Károly: A mi regényirodalmunk	2.—
89. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1935. év	1.20
90. Monoki István: Romániában az 1935. évben megjelent román-magyar és magyar időszakai sajtótermékek címjegyzéke	2.—
91. Szabó T. Attila: Nireş—Szásznyires település, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII–XX. században	2.50
92. Jancsó Elemér: Nyelv- és társadalom	1.50
93. Gyárfás Elemér: Gyárfás Elek útinaplója 1844-ből	1.50
94. Jászay Károly: Magyar luteránus megmozdulások Cluj-Kolozsváron 1798–1861	1.50
95. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1936. év	2.—
96. Kántor Lajos: Czegei gróf Wass Ottília, az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jótévedője	2.—
97. Szabó T. Attila: A transylvan magyar társadalomkutatás	1.20
98. Lakatos István: A román zene fejlődéstörténete	2.—
99. Szabó T. Attila: Kelemen Lajos tudományos munkásságának negyven éve (1897–1937)	1.20
100. György Lajos: Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága	1.20
101. Szabó T. Attila: Dés helynevei	2.—
102. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1937. év	2.—
103. Makkai Endre—Nagy Ödön: Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez	4.—
104. Szabó T. Attila: Bábonny története és települése (68 képpel)	4.—
105. György Lajos: Az „Erdélyi Múzeum” története (1874–1937)	2.—
106. Fábrián Béla: Nagykend helynevei	1.—
107. Herepei János és Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak	2.—
108. Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. II. Székelykapuk és fazarak	1.20
109. Kristóf György: Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegészítésig	2.—
110. György Lajos: Dr. Rajka László élete és tudományos munkássága	1.20
111. Lakatos István: A muzsikusz-Ruzitskák Erdélyben	1.20
112. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1938. év	2.—
113. Domokos Pál Péter: Zemplény János kéziratos énekeskönyve (XVII. sz.)	1.20
114. Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágságának szolgáltatása és adózása (1640–1690)	2.—
115. Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján	1.20
116. Kántor Lajos: Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalkulásában és korai működésében	1.50
117. Palotay Gertrud: Arva Bethlen Kata fonalas munkái	2.—
118. Imre Lajos: A közművelődés mint társadalmi feladat	1.—

	Pengo
119. Balogh Artúr: A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege	1.20
120. György Lajos: A magyar nábob	1.50
121. K. Sebestyén József: A Cenk-hegyi Brassovia vár temploma	1.50
122. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1939. év	2.—
123. Szabó T. Attila: Újabb adatok és pótlások kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink könyvészetéhez	1.50
124. Ady László: Magyarokpuszta helynevei	2.—
125. Nyárády E. Gyula: Kolozsvár környékének mocsárvilága	2.50
126. K. Sebestyén József: Régi székely népi eredetű emlékeink	1.80
127. Bíró Vencel: Gr. Batthyány Ignác (1741–1798).	1.—
128. Bíró Sándor: A Tribuna és a magyarországi román közvélemény	4.—
129. Ferenczi István: Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán	4.—
130. Herepei János: A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói	2.50
131. Palotay Gertrud: Régi erdélyi hízmésminta-rajzok	2.50
132. Tóth Zoltán: Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana	2.—
133. Jakó Zsigmond: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának multja és feladatai	2.—
134. Entz Géza: A csicsókeresztúri római katolikus templom	3.—
135. Kristóf György: Tudományos intézetek Erdélyben 1919-ig	2.—
136. Balogh Ödön: Néprajzi jegyzetek a csügségi magyarokról	2.50
137. Debreczeni László: Széljegyzetek egy népművészetünkről szóló munkához	2.—
138. Imrész Barna: Mezőbány helynevei	3.—
139. Mikó Imre: A törvényhozási összefüggéttelenség	2.—
140. Bíró Vencel: Gróf Zichy Domonkos Erdélyben	1.50
141. Entz Géza: A dési református templom	2.50
142. Tolnai Gábor: Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító	1.—
143. Herepei János: Könyvészeti tanulmányok	5.—
144. Nagy Géza: Társadalmi ellentétek a régi erdélyi református egyházban	1.50
145. Tóth Zoltán: A román történettudomány és a székelyföldi románság kérdése	2.50
146. Kelemen Lajos: Radnótfája története	1.—
147. Szabó T. Attila: Dés települése és lakossága	2.—
148. Tavasz Sándor: A két Apafi fejedelem	2.—
149. Németh Gyula: Kőrösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése	2.50
150. Entz Géza: Szolnok-Doboka középkori emlékei	3.—
151. Makkai László: Szolnok-Doboka megye magyarsága	2.—
152. Györffy István: Erdély virágtalan növényei (Cryptogamae) a kutatás jövőjét néző megvilágításában	3.—
153. Balogh Artúr: Erdély nemzetiségi kérdései	1.80
154. Vita Zsigmond: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1940-ben és 1941-ben	1.50
155. György Lajos: A Bemigni-könyvtár	1.—
156. Gazda Ferenc: Gr. Kemény József és Mike Sándor levelezése	2.50
157. Makkai László: Az erdélyi románok a középkori magyar oklevelekben	2.—
158. Vita Zsigmond: A Bethlen-kollégiumi színjátszás a XVII. és XVIII. században	1.50

**Megrendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában
Kolozsvár, Király-u. 14. ~ Postatakarék csekk száma: 31.851**

Az 1–7, 9, 10, 15, 16, 21, 24, 25, 29, 38, 44, 45, 47, 49, 51, 59, 67–73, 75, 77, 78, 81, 83, 84, 86, 87, 93, 99, 110, 111, 128, 134, 139, 140. szám elfogyott

1-4 sor + bor + 40. s. + 1. melléklet
cl. sz.

250
4193

ERDÉLYI MÚZEUM

XLIX. KÖTET

1944. 1-2. FÜZET

SZERKESZTI

SZABÓ T. ATTILA

KOLOZSVÁR, 1944

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

TRANSILVANISCHES MUSEUM

MUSÉE DE TRANSYLVANIE

Szerkesztőség és Kiadóhivatal — Redaktion und Administration

Kolozsvár (Hungaria) Király-utca 14. — Telefon: 25-91.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelvi- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának közlönye. — Megjelenik negyedévenként. Előfizetési ára évi 24 pengő. A két szakosztály tagjai tagilletményként, az Egyesület többi tagjai 12 pengő kedvezményes előfizetési áron kapják. — Postatakarékpénztári csekk számla: 31.851.

A Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály közleményeit szerkeszti
MARTONYI JÁNOS.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Balogh Artúr</i> : Az állam tudománya és a háború — — — — —	1
<i>Jakab Antal</i> : Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században — — — — —	5
<i>Kristóf György</i> : Reményik Sándor — — — — —	21
<i>Makkai Ernő</i> : Sipos Pál és Kazinczy Ferenc — — — — —	33
<i>Mikecs László</i> : A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása — — — — —	52
<i>Méri István</i> : Középkori temetőink feltárásmódjáról — — — — —	89
<i>Nagy Jenő</i> : Család-, gúny- és ragadványnevek a kalotaszegi Magyarvalkón — — — — —	103
<i>Palotay Gertrud</i> : A rettegi református egyház régi recsecsipkéi — — — — —	117

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Herepei János: A Tordai-hasadék legrégebbi névszerint ismert természetjárója 125 —
Hozman János diák kolozsvári leányiskolai tanító († 1624) 126 — Tótfalusi
Kiss Miklós feleségének családja 128 — Tűzrendészeti intézkedés Kolozsvárt
1652-ben 130 — *Balassa Iván*: Kabala 130 — *Benkő Loránd*: Üver 133 —
Márton Gyula: Az újoncok bevonulása Széken 134 — Népi köszöntések Kalotaszegről és vidékéről 135 — *Szta*: Egy eltűnt fejemegyei település: Lengyelkék 135 — *Budunus* 136 — *Halambok* ∞ *Halambak* 138 — *Kípögy* 140 — *Kortoris* ∞
Kurturis 140 — *Köhögy* 140 — *Liderkü* 141 — *Mozsdaj* ∞ *Muzsdaj* 141 — *Valkut* 142 — *Vinitis* ∞ *Vinyityis* 143 — *Virvigyeszka* 143 — *Zimola* 144.

SZEMLE

György Lajos: Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság másfél százados évfordulója 146 —
Benkő Loránd: A barcasági Hétfalu helynevei 148 — *Entz Géza*: Újabb kutatások a magyar művészet keleti kapcsolatairól 150 — *Szta*: Erdélyi ritkaságok 153.

ADATTÁR

Zsakó Gyula: Egy XVIII. századi torockói napló 157 — *Cs. Bogáts Dénes*: Adatok Bölöni Farkas Sándor életpályájához 173 — *Jancsó Elemér*: Gróf Mikó Imre ismeretlen levele és beszéde 1847-ből 182 — *Gálffy Mózes*: Szalmakalapkészítés a kalotaszegi Játkótelkén 184 — *Kovács Ferenc*: A gyergyócsomafalvi kádármesterség 191 — *Nagy Jenő*: Zsindelyfaragás a kalotaszegi Magyarvalkón 196 — *Székelty Pál*: Bálványosvárálji ballada- és dalszövegek, töredékek 197 — *Tomai László*—*Horváth István*: Az alsófehérmegyei Magyarózd helynevei 202 — *Márton Gyula*: Ördögösfüzes helynevei 218 — *Vita Zsigmond*: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1942-ben 254.

HIVATALOS KÖZLEMÉNYEK

György Lajos: Két elnöki megnyitó 261 — *Szabó T. Attila*: Jelentés az »Erdélyi Múzeum« 1941–1943. évi működéséről 263 — *Entz Géza*—*Jakó Zsigmond*: Jelentés Sütő-Nagy Jenő csíkszentmártoni közjegyző levéltáráról 268.

MELLÉKLET

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve az 1943. évről.

Erdélyi Tudományos Füzetek

Megindította György Lajos

Szerkeszti Szabó T. Attila

A z E M E kiadása

12. György Lajos: Két dialógus régi magyar irodalmunkban (1 hasonmással) —	2.—
14. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év —	1.50
17. György Lajos: Egy állítólagos Pancsantira-származék irodalmunkban —	1.50
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvei —	1.50
22. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben —	1.50
23. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egylet problémái —	1.50
26. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében —	1.50
28. Biró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegyében —	1.50
31. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év —	1.50
33. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye —	1.50
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe —	1.50
37. Kántor Lajos: Hidvégi gróf Mikó Imre szözata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egylet megalkotása érdekében —	1.50
42. Kristóf György: Báró Eötvös József utazásai Erdélyben —	2.50
46. Varga Béla: Az individualitás kérdése —	2.50
52. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom biográfiaja. 1931. év —	1.50
54. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai —	1.50
55. Veress Endre: Gróf Kemény József [1795—1855] (12 képpel) —	4.—
57. Tavaszgy Sándor: A lét és valóság —	2.—
58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez (1 térképvázlattal) —	2.—
60. Veress Endre: A történelíró Báthory István király (3 képpel) —	2.50
63. Biró József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere. Johann Eberhard Blauemann (7 képpel) —	2.—
65. Janesó Elemér: Az irodalomtörténelírás legújabb irányai —	1.50
76. Juhász Kálmán: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban —	1.20
79. Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1934. év —	2.—
81. György Lajos: Anyanyelvünk védelme —	1.20
82. Grandpierre Edit: A kolozsvári Szent Mihály-templom története (34 képpel) —	2.50
88. Rass Károly: A mi regényirodalmunk —	2.—
89. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1935. év —	1.20
90. Mouok István: Romániában az 1935. évben megjelent román-magyar és magyar idôszaki sajtótermékek címjegyzéke —	2.—
92. Janesó Elemér: Nyelv és társadalom —	1.50
95. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1936. év —	2.—
96. Kántor Lajos: Czerei gróf Wass Otilia, az Erdélyi Múzeum-Egylet nagy jötevője (4 képpel) —	2.—
98. Lakatos István: A román zene fejlődéstörténete (5 képpel) —	2.—
100. György Lajos: Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága (1 képpel) —	1.20
101. Szabó T. Attila: Dés helynevei (2 térképvázlattal) —	2.—
102. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1937. év —	2.—
104. Szabó T. Attila: Bábonya története és települése (68 képpel) —	4.—
105. György Lajos: Az „Erdélyi Múzeum” története (1874—1937) —	2.—
106. Fábán Béla: Nagykend helynevei —	1.—
112. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1938. év —	2.—
114. Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágságának szolgáltatása és adózása (1640—1690) —	2.—
115. Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján —	1.20
116. Kántor Lajos: Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egylet és az Astra megalkulásában és korai működésében —	1.50
118. Imre Lajos: A közművelődés mint társadalmi feladat —	1.—
119. Balogh Artúr: A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege —	1.20
120. György Lajos: A magyar nábob —	1.50
121. K. Sebestyén József: A Cenk-hegyi Bravovia vár temploma (11 képpel) —	1.50
122. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1939. év —	2.—
123. Szabó T. Attila: Újabb adatok és pótlások kézirataink énekeskönyveink és verses kézirataink könyvesztéhez —	1.50
124. Ady László: Magyarkapus helynevei (1 térképvázlattal) —	2.—
125. Nyárády E. Gyula: Kolozsvár környékének mocsárvilága (12 képpel és térképpel) —	2.50
126. K. Sebestyén József: Régi székely népi eredetű emlékeink (20 képpel) —	1.80
127. Biró Vencel: Gr. Battyány Ignác (1741—1798) (1 képpel) —	1.—
129. Ferenczi István: Itézészeli megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán (12 képpel) —	4.—
130. Herepei János: A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói —	2.50
132. Tóth Zoltán: Iorga Miklós és a székelek román származásának tana —	2.—
133. Jakó Zsigmond: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának multja és feladatai —	2.—
136. Balogh Ödön: Néprajzi jegyzetek a csügségi magyarokról —	2.50
138. Imreh Barna: Mezőbánd helynevei —	3.—
139. Mikó Imre: A törvényhozió összeférhetlenség —	2.—
141. Entz Géza: A dési református templom (20 képpel) —	2.50
142. Tolnai Gábor: Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító —	1.—
143. Herepei János: Könyvészeti tanulmányok (2 képpel) —	5.—
144. Nagy Géza: Társadalmi ellentétek a régi erdélyi református egyházban —	1.50
147. Szabó T. Attila: Dés települése és lakossága —	2.—
149. Németh Gyula: Körösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése (1 képpel) —	2.50
150. Entz Géza: Szolnok-Doboka középkori emlékei (9 képpel) —	3.—
154. Vita Zsigmond: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1940-ben és 1941-ben —	1.50
156. Gazda Ferenc: Gr. Kemény József és Mike Sándor levelezése —	2.50
157. Makkai László: Az erdélyi románok a középkori magyar oklevelekben —	2.—

158. Vita Zsigmond: A Bethlen kollégiumi színjátszás a XVII. és XVIII. században — — — — —	1.50	170. Vita Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen-kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reform-korszak kezdetén — — —	2.50
159. Palotay Gertrud—Szabó T. Affila: Mezőségi magyar himnuszok (137 képpel) — — —	12.—	171. Mikecs László: A moldvai katolikusok 1646—7. évi összeírása (6 térképvázlattal) — — — — —	12.—
160. Mikó Imre: A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt — — —	2.50	172. Jakab Antal: Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században — — — — —	2.50
161. Borbély Andor: Erdélyi városok képeskönyve (22 képpel) — — — — —	8.—	173. Kristóf György: Reményik Sándor — — —	2.—
162. Entz Géza: A középkori székely művészet kérdései (16 képpel) — — — — —	3.—	174. Makkai Ernő: Sipos Pál és Kazinczy Ferenc — — — — —	3.—
163. Cs. Bogáts Dénes: Háromszéki oklevélszójegyzék — — — — —	12.—	175. Méri István: Középkori temetőink feltárás módjáról (8 képpel) — — — — —	4.—
165. Ferenczi István: Csikkarefalvi régiségek 1.50		176. Nagy Jenő: Család-, gúny- és ragadványnevek a kalotaszegi Magyarvalkón — — —	2.—
166. Herepei János: Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövétele előtt (4 képpel) — — — — —	2.50	177. Zsakó Gyula: Egy XVIII. századi torockói napló (2 képpel) — — — — —	2.50
167. László Gyula: Erdély településtörténetének vázlatja Szent István koráig (4 színes térképvázlattal) — — — — —	3.—	178. Vita Zsigmond: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1912-ben — — —	2.—
168. Nagy Jenő: Lakodalom a kalotaszegi Magyarvalkón — — — — —	2.—	179. Palotay Gertrud: A szolnokdombokai Szék magyar himzsei (71 képpel) — — —	12.—
169. Mozsolics Amália: A magyarországi bronzkor kronológiájáról — — — — —	4.—	180. Márton Gyula: Ördöngösiüzes helynevei (1 térképvázlattal) — — — — —	3.50

Megrendelhetők a kiadóhivatalban: Kolozsvár, Király-utca 14.

A felsorolásból kihagyott számok elfogytak.